

ISSN: 2348-1390

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 5 ISSUE 4 APRIL 2018

A REFEREED AND INDEXED E-JOURNAL

IMPACT FACTOR: 4.321 (IIJIF)

(UGC Approved Journal No. 45886)

Editor-in-Chief

Dr. Kalyan Gangarde

Editor

Dr. Sadhna Agrawal

NEW MAN PUBLICATION

PARBHANI (MAHARASHTRA)

Contact:

+91 9420079975

+91 9730721393

nmpublication@gmail.com

Full Journal Title:	NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
FREQUENCY:	MONTHLY
Language:	ENGLISH, HINDI, MARATHI
Journal Country/Territory:	INDIA
Publisher:	New Man Publication
Publisher Address:	New Man Publication Ramdasnagar, Parbhani -431401 Mob.0 9730721393
Subject Categories:	LANGUAGES, LITERATURE, HUMANITIES , SOCIAL SCIENCES & OTHER RELATED SUBJECTS
Start Year:	2014
Online ISSN:	2348-1390
UGC Approved Journal No.	45886
Impact Factor:	4.321 (IIJIF)
Indexing:	Currently the journal is indexed in: Directory of Research Journal Indexing (DRJI), International Impact Factor Services (IIFS) Google Scholar

NMIJMS DISCLAIMER:

The contents of this web-site are owned by the NMIJMS and are only for academic publication or for the academic use. The content material on NMIJMS web site may be downloaded solely for academic use. No materials may otherwise be copied, modified, published, broadcast or otherwise distributed without the prior written permission of NMIJMS.

Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

CONTENTS

1. The Curriculum of Foundation English: Reformation –
Need of the Hour
Suresh.K
2. English for Specific Purposes
Dr. A.A.Jayashree P.
3. ‘*The Caretaker*’ by Harold Pinter in the Light Of
Cooperative Principle
Dr. Vinita Basantani
Mrs. Anjali Kulkarni
4. The Concept of Curriculum and Its Aspect
Mr. Govind Singh
5. Priority sector advances of Jammu and Kashmir Bank
Ajaz Ahmad Dass
Tariq Ahmad Malik
6. A Study of Investment in Share Market with Special Reference
to Karvy Company
Mushtaq Ahmad Bhat
Ajaz Ahmad Dar
7. Dalit Literary Meet: 1958 Anna BhauSathe’s Inaugural Speech
Dr. Anil A. Sonawane
8. Dalit Literature: The Literature of Counterculture
Kunj Bihari Ahirwar
9. Angst and Antagonism: A Study of Women Dramatist’s
Protagonists
Sneha Bhaskar
Dr.S. Singh Kushwah
10. Combating Arthritis through Yoga
Dr. V. Rao Gudipati
11. Goods and Service Tax and Indian Economy
Dr. Chavan Ashok D.
12. Potter’s Villains and Christianity’s Heroes
Dr. Pankaj Saxena
13. Salman Rushdie’s Shame is a Critical Delight
R.Abeetha
14. Difficulties in Using CLT Approach in Odia Medium
Schools and Remedies
Dr. Rutuparna Sahu
15. Unequal Distribution of Wealth and Poverty in India: An Analysis
Inam Ul Haq
16. Study of the Khadi Clothing Choice among College Going Students
Dr. Hitendra J. Patil,
Yogesh P. Surwade

17. Analysis of Central Budget 2017-18	Dr. V. S. Kshirsagar
18. Mahatma Gandhi: An Idol for the Writers in Indian Literature in ...	Mundhe Ramakant D.
19. Synthesis of Novel Metal Complex Derivatives Using Thiourea Bis-Imines and their Antimicrobial Activities	Vinayak S. Magar
20. Antifungal Activity of Argemone Mexicana L. Leaf Extracts On Linear Growth of Colletorichum Capsici Causing ...	Rakhonde S.P.
21. गांधी तिलक की विरासत : जय प्रकाश	प्रो. नृपेन्द्र प्रसाद मोदी
22. भारतीय डायस्पोरा की पहचान क्षेत्रगत :/ भाषा	डॉ. मुन्नालाल गुप्ता
डॉ. राजीव रंजन राय
23. स्त्री का स्वरूप हिन्दी नाटकों में: एक परिचयात्मक दृष्टिकोण	डॉ. रेनू आनन्द
24. दमा व श्वास रोग:कारण व निवारण	डॉ0 नीलम श्रीवास्तव
25. महापौर की शक्तियाँ एवं कार्य
(ग्वालियर नगर निगम के विशेष संदर्भ में एवं समीक्षा) .	सरिता त्रिपाठी
26. सुनीता जैन के काव्य में वैचारिकता -	डॉ. रेखा गाजरे
प्रियंका जगदीश महाजन
27. जागतिकीकरण आणि समकालीन स्त्री जीवन -	डॉ.माधव हैबतकर,
28. अनुवाद : संकल्पना आणि स्वरूप	डॉ. सुरेश शिंदे
29. समकालीन वास्तवाचे समाजदर्शन - चन्हाट	प्रा.डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे
30. महिला स्व-सहायता समूह से ग्रामीण विकास
(सागर जिले के विशेष संदर्भ में)	डॉ. राजकुमार ठाकुर
31. मराठी ग्रामीण कथेची वाटचाल	प्रा.डॉ.राजेंद्र वडमारे

1.

The Curriculum of Foundation English: Reformation - Need of the Hour

Suresh. K

Assistant Professor,
Department of English, VISTAS, Chennai -600117
E-mail: sureshenglishpro@gmail.com
Mobile: +91-9952150311

The principal objective of this paper is to bring out an instant reformation in the curriculum design of Foundation English for the under graduate disciplines. In 2006, the State Planning Commission wrote a letter to the Vice Chancellor of Madras University stressing its discontentment on the methods of teaching and learning of English across the state. It also suggested a few recommendations to reconstruct the curriculum and to mould the graduates for employability in the global job market.

For example, the graduates of various disciplines such as Commerce, History, and Geography curriculum would not support to work in software sectors. There is a misconception among the recruiters that commerce graduates don't have language and technical skills, but only accounting skills. Even though the Arts & Science graduates are technically competent, they are unable to get into corporate sector because of their lack of communication skills. Hence, the present curriculum should be changed to assist the Arts & Science graduates to find a job in the industry.

Therefore, this concept becomes a barrier for the graduates to get into IT & Corporate sectors. In the present scenario, every graduate is in dire need of acquiring the holistic perspective of all these required skills, Hence, the curriculum must be redesigned.

Key words: Curriculum, Technical skills, Graduates.

I. INTRODUCTION

Language is regarded as a form of activity especially, it is a form of objectivity of human beings in societies and it has the property of being patterned. Scientific study of a language involves knowing the usage and the methods of learning a language to construct a unified theory of how language works and to derive from it certain exact methods for describing languages. The theory is not of course conjured out of the air; it has origin in countless observation of language events.

English, having been recognized as the global language, added to its prior predominance, is enjoying a wider popularity in today's highly scientific and technocratic world. Recent rapid development in the field of science and technology entail the need to exchange information and views. As far as English language is concerned, it is the second language in most of the Universities. At this juncture, English, as a language for global communication, plays a vital role in our educational system and also is an assurance to getting a job in corporate sector.

It is a known fact that the world has become so competitive. Nowadays in every field better opportunities are available to those who communicate better, whatever qualities, knowledge and qualifications they have. Job opportunity is easily available to those who participate effectively in Interviews, Group Discussions and Competitive Examinations. These skills are amended according to the present need of recruiters.

Syllabus is based on the aims, objectives, outcomes and content of a course. Together, they specify what is to be learned and how well it is to be achieved.

In fact the objective of Foundation English of Arts & Science doesn't support the employability of the rural students to be an entrepreneur in the corporate world. The curriculum of foundation English offered by various universities are not uniform. Mostly they consist of a piece of prose, a collection of poetry, short stories and an extract from drama along with some exercises on grammar & composition. This surely would not help the students to enhance their communication skills. Hence Teaching foundation English is for no obvious reason.

II.DISCUSSION

In 2006, the State Planning Commission wrote a letter to the Vice Chancellor of Madras University stressing its discontentment on the methods of teaching and learning of English across the state. It also suggested a few recommendations to reconstruct the curriculum and to mould the graduates for employability in the global job market.

In this view, Thiruvalluvar University has introduced a new syllabus of foundation English exclusively for Arts & science students with the text named *English for Life 1, 2, 3 & 4* & commerce students with the text named *Interface 1 & 2*. The objective of the syllabus is fulfilled in this comprehensive course book for students of commerce, business administration and computer science at the undergraduate level. It has been designed to cater to students' current and future language and communication needs. In view of the varying backgrounds and abilities of students entering college, a Preparatory Language Skills Unit at the beginning of the course attempts to bridge the gap between the levels of learners. The book also attempts to develop their proficiency in the four language skills (LSRW) and a working knowledge of grammar and vocabulary. Keeping in view of their specific needs, the course pays special attention to honing their listening and speaking skills in academic, business and social situations. It adopts interactive approach and participatory methods. It also deals with business writing and a few advanced areas such as meeting skills, presentation skills, negotiation skills, interview skills and team building all of which are indispensable to the job-seeker as well as the aspiring manager. The activity-oriented tasks ensure that the learning process is relevant, interesting and enjoyable to the students.

Unfortunately, there is a misconception among the recruiters from the corporate sector that commerce graduates don't have language and technical skills, but only accounting skills. Realizing that the Arts & Science graduates are, presently, technically competent and also competent in their communication skills, the job providers have started to provide jobs in the following areas:

BPO-SERVICES-VARIOUS HUES

- ❖ Data entry
- ❖ Accounting Service
- ❖ Content Management
- ❖ Financial Service
- ❖ Help desk

CALL CENTER

- BPO Service
- Research & Analysis
- Banking Service

- Telecom Service
- Legal Service
- Insurance Claims
- Data Processing.
- Healthcare BPO service.
- Interior & Design service.
- Media & Publication Service
- Marketing Research service.

The corporate industry expect the following skills as basic requirement,

- Good Communication skill in English & Grammar.
- Awareness & care for customer service.
- Problem Resolution skills.
- Working against Deadlines.
- Transaction Processing.
- Good Written Communication.
- Key Board skills.
- Numerical skills.

The syllabus recommended by Thiruvalluvar University truly satisfied the communication skills requirements of corporate companies. The syllabus introduced by Thiruvalluvar University helped and supported the students to develop their communication & technical skills. But, the syllabus has been followed by the institutions from the academic year 2008 to 2011.

It has been designed to cater for students' current and future language and communication needs. Keeping in view the varying backgrounds and abilities of students entering colleges, the Preparatory Language Skills unit at the beginning of the course attempts to bridge the gaps between the levels of learners. The course adopts an interactive approach and participatory methods. The activity-oriented tasks ensure that the learning process is relevant, interesting and enjoyable for students.

III.CONCLUSION

After the change of the syllabus, once again the University reverted the traditional syllabus of Foundation English consist of a piece of prose, a collection of poetry, short stories and an extract from drama along with some exercises on grammar & composition. This resulted in becoming a Hurdle to the graduates to enroll them in corporate sector. It is the duty of the Higher Education Department to take necessary actions to bring a change in the curriculum of foundation English that would help Arts & Science graduates to find a job in the corporate sector.

Universities will need to ensure that they understand the new mandatory assessment requirements of different courses by checking the relevant syllabuses. These changes to requirements need to be incorporated into Higher education policy and procedures. The Board still requires colleges to develop an internal assessment program that specifies the various assessment skills and weightings allocated to each skills provides a schedule of the tasks designed for the whole course.

Universities should follow Higher education policies and procedures and syllabus guidelines for assessment and reporting. They need to ensure that course requirements are followed in terms of the balance and weighting of components and types of skills.

REFERENCES:

- Koprowska,J.(2010) *Communication and Interpersonal Skills in Social Work* (3rd edn). Exeter: Learning Matters.
- [Murray Print](#), *Curriculum Development and Design*, Allen & Unwin, 1993
- [Peter F. Oliva](#), *Developing the Curriculum*, Allyn and Bacon 2005, the University of Virginia
- SWAP Box: <http://www.swapbox.ac.uk> (Search terms: Communication, Communication skills).
- [Teaching of Language Arts \(TOLA\)](#)
- TESOL Blog,

2.

English for Specific Purposes

Dr. A.A.Jayashree Prabhakar

M.A.,B.Ed.,M.Phil.,Ph.D

Assistant Professor of English

VISTAS-Pallavaram, Chennai

<mailto:jayashreeprabhakar666@gmail.com>

Introduction

As our current world has entered the era of international communication and advanced technology, there are more and more chances for engineers and technical professionals to convey technical information in English for various purposes. Therefore, besides learning general English as an international language, engineering students of colleges and technical institutes need to be equipped with adequate writing ability so that they can communicate technical information clearly on at least a basic level. A good English writing proficiency can be a contributing factor to their professional recognition and career prospect. The term "specific" in ESP refers to the specific purpose for learning English. ESP assesses needs and integrates motivation, subject matter and content for the teaching of relevant skills.

Significance of ESP

When we talk of need-analysis, one more thing that comes to the mind is ESP (English for Specific Purposes) which also has its base in need-analysis. English language, when learnt for a specific purpose, is more important as a medium of receiving and reproducing the knowledge of the other domains of curriculum under study, than a separate subject to study. So, its role in curriculum is important and at the same time, a crucial one. Unlike those who learn a language with a view to study the linguistic features and literary values, the others – i.e. Students learning English for a specific purpose – are many, and increasing rapidly in numbers. To them language is primarily and basically, a tool to use for the sake of communication. They need to learn it in order to exploit and express something altogether different from linguistic features of language.

The role of English for Specific Purposes

The “ESP” The use of English language for academic / professional purposes professionals in engineering colleges is not only to impart linguistic skills in engineering students but also many soft skills. As the range of employment for engineers and technologists expand in the twenty-first century, there is a need to teach multiple skills to engineering students. As engineering students are required to communicate effectively in different situations, think creatively and critically, demonstrate good interpersonal and team skills, and have a set of soft skills demanded by recruiters, the Engineering English course should be modified based on the needs of students and expectations of recruiters. Such changes in the

syllabus will set higher demands on the ESP practitioner. They will be expected to play a more professional role. They can no longer be mere teachers of Technical English; they will be expected to play the role of soft skills trainers and communication skills consultants.

The non-technical or soft skills desired in them are: communication skills, problem-solving skills, negotiation skills, critical thinking skills, interpersonal skills, team work skills, etc. These skills can be very well called 'survival skills'. As defined in Career Opportunities News, October 2002, Volume 20, Number 2, Ferguson Publishing Company, "a soft skill refers to the cluster of personality traits, social graces, and facility with language, personal habits, friendliness, and optimism that mark each of us to varying degrees. Persons who rank high in this cluster, with good soft skills, are generally the people that most employers want to hire. Soft skills complement hard skills, which are the technical requirements of a job.

As a teacher in English, for the students of technical education, namely Engineering discipline we observe that the students who learn English for a specific purpose are almost poor at receiving and reproducing their domain subject knowledge through English; though the same process can be done in a brilliant way if they use their vernacular language. Sometimes their use of English language is so poor that they are not able to fulfill even the basic purpose of communication. This leads to a complete failure as a professional. This research work aims at identifying and rectifying the errors in the use of English language by the students of Engineering discipline for whom English is a tool / medium. Here, the writing has been focused, because they are the students for whom English is a second language. So, their first output of learning a language would be in the form of written answers. And if they err here, the error would be fossilized and transferred to their speech, too. In order to solve the problem from the grass root level, an extensive remedial programme to correct errors has been implemented.

Hypothesis on "English for Specific Purposes"

The main function of a language is to communicate ideas. When the language of the world reflect the socio-politico-economic and religious interactions in the form of literature, new words are coined, existing meanings of the words are changed. Every new situations and context demand new strategies to use the language. Languages of the world in general, English in particular, have been maintaining a steady growth in word building depending upon the demands of the social situations. After the industrial revolution, the rapid developments taking place in the fields of science and technology created and added hundreds of new technical words to the English vocabulary. These new words are mainly scientific and technical in nature. These words cannot be used and understood by all writers and all people. This vocabulary is meant for special purpose. This kind of English is called English for Specific Purpose.

The advent of computers and the achievements of the scientists and technologists have been steadily enriching the English vocabulary and an exclusive format has been emerged for the scientific and technical writings. This style of writing can be called as 'Technical English'. The term technical English refers to the English which is used for specific purposes. Technical

is something that involves a specific field and therefore it is exclusive for people who are familiar with it. In short, the technical language or language for specific purpose is created by specific persons like Specialists/Scientists/Technologists for specific audience (scientific and technical community) conveying specific messages for specific purpose. This can be explained in the following way:

Specific persons (Scientists and Technologists)

Specific information (Technical / Special Subjects)

Specific purpose (Experiment, Analysis, Procedure, Result, Evaluation)

Specific Audience (Researchers, Experts, Technical students of Science and Technology)

The language of the scientists and technologists is very much different from the language of the general public. It is remarkably distinct from the literary language. A student of professional courses encounters a conflict situation when he faces the professional technical texts for the first time. He has been studying the general language up to his intermediate level. The competence he achieves in the general English helps him to learn the new style or format of the technical English. The general English and especially the literary language is immensely rich in exhibiting imagination and creativity of the writers. It gives scope for many interpretations and different shades of meanings are possible. It is emotive in tone and thrills the reader. The intensity of the human feelings is heightened by the emotive words. The lines of Shelly, for instance "I fall upon the thorns of life I bleed" may stir the feelings of the reader. So the evocation of the feelings may vary from reader to reader. Hence the impact of the literary language may not be uniform. The literary style uses ornamental language, figures of speech, metaphors or similes and alliteration. The literary language deals with the feeling emotion, opinion and persuasion.

The language of science and technology differs entirely from the literary language in that it says only one thing and it means only what it says. There is no ambiguity or hidden meaning in the technical text. And more importantly it means the same to one and all. Its meaning does not vary from reader to reader. Either a reader understands it or does not understand it. There is no question of different interpretation. "Water boils at 100°C" is understood by everyone. And there is no dispute over this statement. Hence science and technology states only facts, verifiable or tested ones. The technical English, on the other hand emphasizes impartial presentations, dispassionate explanation and factual recording of scientific investigations and findings. Technical writing consists of simple straight forward sentences consisting of technical words. Technical writings have three purposes. 1) to record 2) to inform 3) to educate.

The contemporary science and technology field has roughly three hundred special words fields. Each field creates a unique vocabulary of its own depending upon the necessity

of the situation. This specific vocabulary is used in the following contexts of science of science and technology.

1. To describe a process
2. To instruct procedures (step by step instructions)
3. To state principles/theories
4. To record facts.

The vocabulary of Technical English is standardized and hence it is international. It is non-emotive and new word formation is very frequent. The text of the specific/technical English consists a large number of symbols. The ESP is meant for 1) Reporting, 2) Describing 3) Directing 4) Explaining and arguing of technical subjects. The text forms are 1. Articles, 2. Dissertations, 3.Laboratory Reports and Text books.

The text forms have the following types of text materials:

1. Exposition: discussion, arguments, result, conclusion
2. Procedure: analysis, experiment, measurement, observation, test.
3. Statistics: sample, probability, distribution, significance.
4. Classification: class, type, group, species, item, unit.
5. Relational words: similar, distinct, average, relative, normal.

The ESP is addressed to 1.Research scholars, 2. Students, 3. The General Public. The texts are explained with the help of diagrams, graphs, outlines, formulae, charts and tables. The format of the text presentation is as follows:

1. Introduction(purpose is presented)
2. Review(previous work)
3. Methods part(procedures)
4. Result Section
5. Discussion(finings are evaluated)

The ever-changing social life gives room for coining new words in the languages of the world. In the fields of science and technology, new findings and discoveries, inventions and devices demand appropriate terminologies. In this process, the language takes a specific shape for the specific purpose.

The ESP student has the following study/Learning materials:

1. Reading scientific texts.
2. Reading and making notes on textbooks
3. Taking notes on lectures.
4. Carrying out and writing up experiment.
5. Writing Technical Reports.

6. Answering examination questions
7. Taking part in seminars.

Conclusion

The ESP student is particularly well disposed to focus on meaning in the subject-matter field. The ESP focal point is that English is not taught as a subject separated from the students' real world (or wishes); instead, it is integrated into a subject matter area important to the learner. . ESP combines subject matter and English language teaching. Such a combination is highly motivating because students are able to apply what they learn in their English classes to their main field of study, whether it be accounting, business management, economics, computer science or tourism. In ESP, English should be presented not as a subject to be learned in isolation from real use, nor as a mechanical skill but habit to be developed .People learn languages when they have opportunities to understand and work with language in a context that they comprehend and find interesting. Since language is more of a medium and less of content for them, they need to pay special attention to the basic structures of language which can provide them with a format in which they may put the content they have. So, for them the most appropriate and accurate language structures are as important as specific terminology at their field in order to communicate effectively. In this view, ESP is a powerful means for such opportunities.

Reference:

1. Hutchinson, T. & A. Waters. 1987. English for Specific Purposes: A learning-centered approach. Cambridge: Cambridge University Press.
2. *Ideas and Options in English for Specific Purposes* 2006 ISBN 978-0-8058-4418-4
3. .K.R.Lakshminarayanan, "Effective Technical English", 2nd Edition Scitech Publications(India)PVT.LTD,Chennai, 2008.
4. K. Krishna Mohan, "Speaking English Effectively", Mac Milan Publishers. T.M. Farahathullah, "Communication Skills for Technical Students":Orient Blackswan Private Limited

3.

**‘The Caretaker’ by Harold Pinter
in the Light Of Cooperative Principle**

Dr. Vinita Basantani

Head (Dept. of English)
M. U. College of Commerce (SPPU, Pune)
(Maharashtra)

Mrs. Anjali Kulkarni

Assistant Professor (English Dept.)
Dr. D. Y. Patil ACS Women’s Pimpri, Pune
College, Pimpri, Pune (Maharashtra)

Abstract:

In the present paper the researcher is trying to exhibit how pragmatic analysis can enhance the understanding of literature in general and a drama in particular. Here the researcher has analyzed some dialogues from *The Caretaker*(1960) in the light of cooperative principle. An attempt is made how pragmatic study can enhance the study of literature. This analysis will definitely help to understand the overall meaning of the play.

Key Words: Pragmatics, cooperative principle, language, context.

Linguistics is a scientific study of language under five different categories i.e. Phonology, Morphology, Syntax, Semantics and Pragmatics. Semantics and pragmatics study meaning. Semantics studies the denotative meaning and Pragmatics studies language in use. Pragmatics also studies the relation between language and context. Most of the time contexts give meaning to the language. Thus, pragmatics can be defined as the study of how utterances have different meanings in diverse contexts and situations. George Yule asserts (1996:1), “Pragmatics is concerned with the study of meaning as communicated by a speaker (or writer) and interpreted by a listener (or reader).” Grice’s cooperative principle is one of the important aspects of pragmatic approach which deals with the strategies of communication. The principle assumes that the participants cooperate with each other for fruitful communication. The theory of cooperative principle comprises of maxims and sub-maxims which help to communicate effectively.

The Cooperative Principle:

H. P. Grice (1975) clarified the concept of the cooperative principle and provided nine maxims under four categories. According H. P. Grice (Martinich: 1984:20), “Make your conversational contribution such as is required, at the stage in which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged.”

The idea is that a conversation must have a goal with proper direction. The participants involved in conversation must share common purpose or goal. It must be ‘organized’ or ‘structured’ in certain ways. It must not be random. It means that the participants are expected to cooperate with each other in the conversational exchanges. In conversational exchanges, a speaker has to play an important role. Generally, listener tries to understand the speaker’s meaning. Sometimes the listener neglects the denotative meaning of the word that the speaker pronounces. For example:

This book is not relevant (relevant) to the topic.

In the above example, the word 'reverent' is used mistakenly instead of 'relevant'. In this kind of situation, it might be a slip of tongue or a less competence of language. Thus, any average listener can also understand the meaning that the speaker wants to convey. Still the purpose of communication is fulfilled.

In the mode of communication, each communicator needs to consider the importance of the cooperative principle. If any one of them refuses to do so, communication fails. For example, a speaker who gives a speech before the mob sometimes uses difficult language and bores the listeners. In this kind of situation, listeners may not listen to him. They would engage themselves in other activities. In such cases, the cooperative principle does not work.

Maxims of the Cooperative Principle:

1. Quantity: (Be Brief)

- 1) Make your contribution as informative as is required (for the current purposes of the exchange).
- 2) Do not make your contribution more informative than is required.

According to this maxim, a speaker should provide more adequate information. He should provide neither more information nor less than required.

2. Quality (Be Truthful)

- 1) Do not say what you believe to be false.
- 2) Do not say that for which you lack adequate evidence.

It means that a speaker should provide true information.

3. Relation: (Be relevant)

Be relevant.

According to Relation maxim the speaker should include relevant information. According to this maxim, it is expected that the responses of the participants should be relevant to whatever is said earlier.

4. Manner: (Be perspicuous)

- 1) Avoid obscurity of expression
- 2) Avoid ambiguity
- 3) Be brief.
- 4) Be orderly.

According to this maxim, a speaker must speak clearly. He must avoid obscurity of the expression. It is necessary to avoid ambiguity. One should try to be as brief and orderly as possible when an utterance is being made.

The Caretaker is an absurd play first published in 1960. It reveals a story of two brothers and a tramp. There are only three characters in *The Caretaker* two brothers Mick and Aston and a tramp named Davies. Aston brought Davies to home and rescued him from hotel quarrel. Davies does purposely hiding his identity by providing some vague answers. Aston provides Davies a shelter, a pair of shoes, a bed to take rest, some money and a key of house. When he receives these things from Aston he has lot of complains for the things. Actually he must be thankful to Aston for his assistance but he complains every time. The first act ends with Mick enters into house in the absence of Aston. His first utterance i.e. "What's the game?" (p. 29). The implied meaning of this utterance is that Mick notifies the intentions and motives of Davies.

The second act begins a few second later. There is question answers session between Mick and Davies. Mick asks Davies his name but Davies very tactfully dodged the questions with meaningless replies. But then Davies states his name as Bernard Jenkins. Aston enters into the house with a bag in his hands. He has brought this bag from the hotel where Davies is working. The trio fights for the bag. After that Aston and Mick has discussion on how to fix the leakage of house. Aston and Mick both subsequently offer a job of caretaker to Davies. They had a discussion on duties of a caretaker. The conversation ends with Davies's

identity and his references. Next day in the morning Aston shares his experience of electric shock treatment in mental hospital. The act ends with Aston's long monologue giving insights into his thoughts.

The third act opens with Davies' complaints against Aston. Davies complains to Mick about Aston because he has not given him knife to cut a loaf of bread. He goes on complaining about the bed, the pair of shoes (given by Aston) and so on. Here, Davies tries to convince Mick, but Mick takes the 'turn' and says that "*I know what you want*" (P.59). It means that Mick understands the motives and intentions of Davies. He complacently points out Davies' uncooperative and self-centred nature. But Davies does not understand the implied meaning of Mick's reply. At the end of the third act two brothers comes together and chuck out the ungrateful tramp.

Analysis of selected Dialogue from the play:

Davies tells Aston that he does not have shoes. Aston has a pair of shoes under his bed. He takes it out and offers it to Davies. The following dialogue speaks a volume about the grumbling nature of Davies.

ASTON. Try these.

DAVIES *takes the shoes, takes off his sandals and tries them on.*

DAVIES. Not a bad pair of shoes. (*He trudges round the room.*) They're strong, all right. Yes. Not a bad shape of shoe. This leather's hardy, en't? Very hardy. Some bloke tried to flog me some suede the other day. I wouldn't wear them. Can't beat leather, for wear. Suede goes off, it creases, it strains for life in five minutes. You can't beat leather. Yes. Good shoe this.

ASTON. Good.

DAVIES *waggles his feet.*

DAVIES. Don't fit though.

ASTON. Oh?

DAVIES. No. I got a very broad foot.

ASTON. Mmmn.

DAVIES. These are too pointed, you see.

ASTON. Ah.

DAVIES. They'd cripple me in a week. I mean these ones I got on, they're no good but at least they're comfortable. Not much cop, but I mean they don't hurt. (*He takes them off and gives them back.*) Thanks anyway, mister. (pp. 15 Act-I)

When Davies asks for the shoes, immediately Aston starts searching for a pair of shoes. He offers him a pair of shoes. While Aston shows a pair of shoes to Davies, Davies goes on speaking to show his knowledge of the shoes. In fact, it is possible to deny the shoes directly, but he fails to do so. As per the manner maxim, a speaker should be brief. Here Davies gives plenty of reasons to why he said a 'no'. However, Davies violates the manner maxim, as he is not brief. It is possible that Davies feels it difficult to deny something to his patron. Thus, it can be said that Davies violates the maxim of manner because he wants to be polite with Aston. This is a rare situation, in which Davies seems to be polite with Aston. Here, Davies tries to be more flexible and accommodative. Actually, he has to maintain his good relationship with Aston, the host, who has brought him to his house. By employing a special kind of language, Davies violates the maxim of manner to observe the politeness principle.

His violation of maxim of manner evidences his complaining nature. Actually, he has to accept Aston's offer of shoes as he said that shoes are '*life and death*' (p. 13) for him. Nevertheless, he gives many reasons to deny the offer. As per the maxim of quantity, one should avoid giving unnecessary or pointless

information. Davies rambles around and says the same thing in different ways with every possible manner. He does not show direct refusal to the offer of shoes but he has delayed his response. It means that Davies unnecessarily gives more information and violates the maxim of quantity.

Aston has given shelter to Davies. It means that Davies has to live under his patronage. It is expected that a guest should not be 'choosy', but here Davies behaves like an owner of the house. As a dependent, Davies has to accept whatever Aston has offered and given to him. However, Davies does not do so and violates the maxim of manner and quantity, perhaps, because it is difficult for him to refuse the offer directly or immediately. He effectively makes use of indirect speech act and indirectly gives an idea about his answer. In a sense, Davies 'hides his face' in the conversation. Davies further states that he needs to go out and 'get fixed up' (P.16:1960) somewhere. He tells Aston that he is waiting for the weather to break.

The following dialogue reveals Davies' defensive nature and Mick's judgment about Davies' character.

MICK. You know, you remind me of a bloke I bumped into once, just the other side of the Guildford by-pass—

DAVIES. I was brought here!

Pause.

MICK. Pardon?

DAVIES. I was brought here! I was brought here!

MICK. Brought here? Who brought you here?

DAVIES. Man who lives here...he....

Pause.

MICK. Fibber.

DAVIES. I was brought here, last night... met him in a caff... I was working... I got the bullet... I was working there... bloke saved me from a punch up, brought me here, brought me right here.

Pause.

MICK. I'm afraid you're a born fibber, en't you? You're speaking to the owner. This is my room. You're standing in my house.

DAVIES. It's his ...he seen me all right...he....(pp. 34-35 Act-II)

In the above dramatic discourse, Mick starts giving an account of how Davies reminds him of a man whom he had met at Guildford. Davies interjects and clears him that he was brought in the room by a man whose name is not known to him. It is surprising that Davies does not know the name of the person who saved his life from a punch. It is quite amazing that he knows nothing about the man who brought him in the room and sheltered him with all other basic needs. Here, Davies refers to Aston as a 'bloke'. When Mick menacingly calls Davies 'a fibber', he tries to explain him the matter again but Mick refuses to believe him. Mick keeps calling him 'a born fibber' and reminds him that he is speaking with the owner of the house. In the beginning of this dramatic discourse, Davies violates the maxim of relation. Mick starts giving details of a bloke, but Davies grabs the 'turn' and changes the topic as he does not want to listen to him. Whatever Davies speaks is not relevant to Mick's story of a bloke. He informs Mick that he was brought there by a 'bloke' (Aston). The violation of relation maxim shows Davies' protest, agitation and restlessness towards irresistible force of Mick's dominance. It also reflects his firmness, determination and ability to oppose others.

Davies also violates the quantity and manner maxims. He wants to clarify that he is brought to the room by Aston. Therefore, he replicates the utterance 'I was brought here!' four times. Here Davies violates the

quantity maxim for the sake of emphasizing his truthfulness. It shows that sometimes one needs to violate a maxim with some intention. The violation of quantity maxim by Davies also indicates his struggle to oppose Mick's authority and control.

When Mick calls him a '*fibber*', Davies gives a baffling, puzzling and inexplicable reply. There are many perplexing pauses in his response, which result in confusion and obscurity. He should have been clear and orderly in his expression but his fright and opposition brings disorder and fogginess in his response. Thus, his violation of maxim of manner reflects his fear, impulsiveness and anger. He wants to rescue himself from Mick; therefore, he violates the maxim of manner.

In the beginning, Mick annoys Davies and proves his superiority. He is quite aggressive and dominant. He holds the right of changing turns in his speech acts. As a dominant conversational partner, he gives no chance to Davies to violate any maxim of the cooperative principle. He does not allow him to divert from the topic. But in the above dialogue, Davies interrupts Mick's speeches and opposes his authoritative voice. This shows that in the conversational exchange, violation and observance of any maxim depends on the intentionality of the speaker and the situation in which he is placed.

It is observed that in the relation of Aston and Davies, most of the time Davies violates different maxims of the cooperative principle. He suddenly shifts from one topic to another and breaks the flow of communication. But Aston cannot do so as he knows his position and place. Sometimes Davies violates the relation maxim and mixes many topics together within a single speech situation. This shows his inability to maintain logical connectivity in speech. Sometimes he neglects Aston's speech and deliberately changes the topic for the purpose of making his position secure in the house of Mick. For example, when Aston tells him about his visit to pub, Davies violates the relation maxim and proves his ungratefulness and lack of appreciation.

Davies' relation with Mick is quite different than it is with Aston. In the conversation between Mick and Davies, Mick always proves his dominant position. He controls the speech situations by employing different schemes and strategies of communication. He deliberately takes some turns and maintains his centrality in the conversation. In the beginning of the second act, there is an observance of the cooperative principle by Davies because Mick forces him to do so.

Conclusion:

The paper proves that pragmatic analysis can enrich the understanding of literature. The application of the theory Cooperative Principle can be helpful to improve the understanding and perception of the drama. The pragmatic application can enhance understanding of plot, theme and characterization.

Bibliography:

1. Abrahams, M. H., *A Glossary of Literary Terms*, Eastern Press, Banglore, (2004 rpt. 2005).
2. Martinich, A. P., *Communication and Reference*, Walter de Gruyter, New York (1984).
3. Pinter, H., *The Caretaker and the Dumb Waiter*, Grove Press, New York (1960).
4. Yule, G., *Pragmatics*, Oxford University Press, Oxford (1996).

4.

The Concept of Curriculum and Its Aspect

Mr. Govind Singh

Assistant Professor

Venkteshwara College Of Education,
Rajpur Sonipat & Research Scholar (Edu.)

JNU JAIPUR

Abstract

Curriculum is one of the important and recent branches of knowledge. Curriculum development requires a creative and innovative vision to foresee and plan to meet the existing needs. It should provide a comprehensive view of the social and political context of the society and system of education. The present research paper has made an attempt to share the thoughts with the intellectual forum and extend help to the student community. It will be helpful for students and teachers at undergraduate and post graduate levels.

Keywords : pedagogy , assessment , Achievement , Objectives , Child-Centred.

Concept of Curriculum

The word '**curriculum**' has been derived from the Latin word '**currere**' which means '**a race**' or '**the course of a race**' or '**to run**'. In 1576, Petrus Ramus, Professor at University of Paris, in his work, *Professio Regia*, was first to contribute in the field of education. Later in 1582, the term '**Curriculum**' appeared to be used in University of Leiden. By the 17th century, the University of Glasgow also named its "course" of study as "curriculum". By the 19th century, European universities routinely referred to their curriculum to describe both the complete course of study (as for a degree in surgery) and particular courses with their content. In the early years of the 20th century, the traditional concept of the curriculum was that "it is a body of subjects or subject matter prepared by the teachers for the students to learn". It was synonymous to the "course of study" and "syllabus". Curriculum is the key reference point for teachers, particularly in developing countries, where it is encoded in the official textbook, and teacher guides, often the sole resource used by teachers. Teachers' pedagogic approaches, strategies, and practices serve to enact the curriculum. The curriculum links the macro (officially selected educational goals and content) with the micro (the act of teaching and assessment in the classroom/school). It is best seen as 'a series of translations, transpositions, and transformations. The official curriculum is transacted and in the process gets transformed, as 'teachers and students interpret, modify and add to the meaning' embodied in the official specification. Thus, curriculum, pedagogy, and assessment are interrelated and mutually influence one another in the day-to-day classroom interaction.

Meaning and Definitions of Curriculum

Curriculum is the heart of education. It is the totality of all the learning to which students are exposed during their study in the school. For student, it is the thing that the teacher makes us to learn, for teachers courses of study provided us to follow, for principal the courses for which units

of credit are given, and for parents the fact that is in the textbooks. Curriculum may be defined as “The planned and guided learning experiences, and intended learning outcomes, formulated through * the systematic reconstruction of knowledge and experiences, under the auspices of the school, for the learners’ continuous and wilful growth in personal social competency”.

According to Cunningham, “Curriculum is a tool in the hands of the artist (teacher) to mould his material (pupils) according to his ideas (aims and objectives) in his studio (school). According to Brubacher, “Curriculum is a runway which one has to run to reach a goal or a course of study”.

Characteristics of Curriculum

Nature of a curriculum may be explained on the following grounds:

Curricula as a Set of Objectives: Curriculum can be seen as a means of achieving specific educational goals and objectives. In this sense, a curriculum can be regarded as a checklist of desired outcomes. In the curriculum development process, generally speaking, the objectives are clear and specific in behavioural and observable terms.

Curricula as Courses of Study or Content: Curriculum can be understood as a process of selecting courses of study or content. In this sense, a curriculum also either describes or prescribes the content and goals of formal instruction but lays the means of instruction out of the foreground of focus. Although this use of the curriculum appears similar to the above-mentioned ‘definition - Curricula as a Set of Objectives in terms of the inclusion of goals, in fact, there is a different focus.

Curricula as Plans: A curriculum can be seen as a plan, or a sort of blueprint for systematically implementing educational activities. This sense of the term combines content with instructional methods and hence has a wider scope than the former two curricular paradigms because of the inclusion of methods. In this vein, Tom (1984) canvasses curriculum as “a plan for teaching or instruction”. Similarly, Pratt (1994) conceives it as “a plan for a sustained process of teaching and learning” with a specific focus on content and the process of teaching and learning. '

Curricula as Documents: Some people, view curriculum as a document, an outline of a course programme that is written on a piece of paper. Thus, curriculum “has become associated with the official written programmes of study published by ministries or departments of education, local authorities or boards of education, and commercial firms or teams of educational specialists working on specially funded projects”.

Curricula as Experiences: Instead of regarding curricula narrowly as ‘ formalised classroom content or prescriptive learning objectives, it may be useful to think of them more holistically as programmes for experiences.

Kelly (1999) identified three kinds of the nature of curriculum:

1. Planned Curriculum: It means what is laid down in the syllabus.
2. Received Curriculum: It refers to the reality of students experiences.

3. Hidden Curriculum: It is a knowledge that implicit knowledge students learn in school.

Objectives of Curriculum

Its main objectives are as follows:

1. To attain defined goals of education.
2. To provide essential and useful knowledge to the learners.
3. To provide creative and flexible approaches to learning and teaching.
- 4) More focus on environmental education.
- 5.To provide vocational text matter.
- 6.To offer an innovative curriculum developed with the aspirations and interests of the student at the centre.
- 7.To make effective use of ICT and new technologies to motivate and inspire students.
- 8.To nurture close partnerships with local and international organisations, giving students a wide range of opportunities to experience the world of work.
9. To provide opportunities for students to extend their learning beyond the formal curriculum.

Importance of Curriculum

Curriculum provides several benefits, such as providing a structure for an educational course and having an end goal that teachers set for their students to reach. Curricula vary widely in structure and complexity, but they are valuable for many different areas of education, including linguistics, mathematics and science. Curriculum is in fact the 'warp' and woof of the whole educational process. Its importance may be summed-up as follows:

Achievement of Educational Aims: Merely defining the aims of education is futile. There should be well planned efforts to achieve the aims of , education. We must think of lnowledge, activities, experiences and other influences which help in the achievement of aims of education.

Useful for Teachers: The teacher is required to achieve the aims of education. For that purpose. he has to employ suitable instructional methods and procedures. But this he can do only when he knows what efforts he is to make and in what order. In other words, he should know the content or curriculum which consists of subjects, activities and experiences in the properly graded form.

Criteria of Suitable Teachers: It is curriculum which can show what types of teachers are required in the schools. We should know what type of work they are required to do and this is according to the requirements of curriculum.

Selection of Suitable Methods: Curriculum enables the teacher to select suitable methods of teaching. 'How to teach' will be determined by 'what to teach'.

Reflects Trends in Education: Curriculum is a means to achieve the aims of education which are dynamic and changes with the changing social requirements. Naturally, the curriculum will reflect the trends in education.

Providing Suitable Knowledge: Curriculum should include suitable knowledge which will help in the achievement of educational aims. **Providing Suitable Activities and Experiences:** Curriculum includes well selected activities and experiences needed for the development of pupils according to social requirements.

Providing Wholesome Influences: Curriculum should provide wholesome school programme to develop the desirable behaviour patterns in the pupils.

Thus, we see that curriculum is an important instrument or means to achieve the ends of education. It is important:

In Elementary Schools: In elementary schools, the curriculum is primarily drawn by the educational boards or some central society. They study the needs of the kids and all other feasibilities before selecting courses and drafting a curriculum. Here, the students have least choice in their subjects and study based on a universal curriculum, which works on all sections of the students' psyche and aid in the total development of the student. No area is left untouched. Hence, the curriculum aids in the proper development, while the child comes to terms with his or her own inclination. Therefore, at primary school levels, the curriculum aims at providing a structured platform. which gives every child an equal opportunity to excel.

In High Schools: At high school levels, teenagers can take their own liberty in choosing their path. Though complete autonomy does not rest with a student, a level of choice is very evident. This helps in the development of the teenager, with added importance of being given the field of his own choice. At this stage, the development is more focused and rampant, enhanced through a proper curriculum. Without an effective curriculum, a student would not be able to understand or meet the challenges of the society.

At College and Higher Education: At a higher stage of education, an unprecedented autonomy is provided to the students. The students can opt for a more focused curriculum, based on their choice of subjects. A student will graduate, post-graduate or attain a doctorate based on the choice of his subjects and the mode of his study, both or either one determined by him. The curriculum here is reduced to just a framework that is very flexible yet very important. The curriculum chosen by the student will determine the shape of his career. A curriculum prepares an individual with the knowledge to be successful, confident and responsible citizens.

Types of Curriculum

There are various types of curriculum which are used in the schools. These types of curriculum depend on the organisation of curriculum. There are different philosophical views on these curricula organisation. Having based on these views, various curricula have been prepared for the learners. Some of them are as follows:

1. Core Curriculum: The simple definition for the word core is ‘central’, and this perfectly describes the intention of core curriculum. The core curriculum is the set of common courses required of all undergraduates and considered the necessary general education for students, irrespective of their choice in major. The communal learning with all students encountering the same texts and issues at the same time and the critical dialogue experienced in small seminars are the distinctive features of the core. A core curriculum is a curriculum, or course of study, which is deemed central and usually made mandatory for all students of a school or school system. This is not an independent type of curriculum. It refers to the area of study, course or subjects that students must understand in order to be recognised as educated in the area. The learner has no option but to study the prescribed course or subjects.

2. Activity-Based Curriculum: Active learning is anything that students do in a classroom other than merely passively listening to an instructor's lecture. This includes everything from listening practices which help the students to absorb what they hear, to short writing exercises in which students react to lecture materials, to complex group exercise in which students apply course material to real life situations or to new problems. According to Tanner and Tanner, “Activity curriculum is an attempt to treat learning as an active process. Activity curriculum discards the boundaries and the curriculum was centred largely on areas of child interest. The objective of curriculum was child growth through experience.” Activity-based curriculum includes a definite beginning and ending, a clear purpose, completed, contain and understandable directions, feedback mechanism and description of technology or tools being used in the exercise.

3. Interdisciplinary Curriculum: It curriculum is a knowledge view and curriculum approach that consciously applies methodology and language from more than one discipline to examine a central theme, issue, problem, topic or experience. Skills and knowledge are developed and applied in more than one area of study. It views learning and teaching in a holistic way and reflects the real world, which is interactive.

4. Subject-Centred Curriculum: It is founded upon the belief that the curriculum is composed of separate and distinct subjects, each of which embraces a body of content and skills which will enable the learner to acquire knowledge of himself and his world. Traditionally, the “subject” in the subject centred curriculum referred to what has popularly become known as “the 3 R’s” and the goal has centred on the acquisition of tools of literacy. Frequently and often sincerely come the cries, “the elementary school is not teaching children to read”; “children in the elementary school cannot write or spell”; “we must return to the old standards for promotion where children must attain a definable achievement in each basic subject before moving onto the next grade”.

5. Learner-Centred Curriculum: It is that curriculum which revolves around the interests, needs, abilities, development level and life of the learners. A learner is considered as the focus point much stress has been laid on child study and child psychology which helps to find out the various problems faced by the learners. Students enjoy the primary place and rest of the things have been treated as secondary so it places more emphasis on student rather than the subject. It is accordance with the individual difference which exists among the children. It touches all aspects of the life of the pupil and holds the opinion that education is life. The need and the interests of the pupil facilitate their learning. The environment which is congenial to them, ways, manner producer and approaches which cause affective learning among them have

been utilised under this curriculum. So, it is based on the activity and actions of the child.

6. Child-Centred Curriculum: It emerged from the extensive research carried on in the early twentieth century by John Dewey and followers. Laboratory centres such as that established at the University of Chicago under John Dewey's direction became the spur to the establishment of a number of private schools committed to the child-centred philosophy. While few public schools were committed whole-heartedly to the new experimental approach in the education of children, many were vitally influenced by the child centred philosophy. Nailed-down furniture began to be replaced by movable furniture; learning by doing rather than passive absorption of subject matter assumed new significance. First-hand experiences in neighbourhood and community enlarged the book-bound world of the child. The "activity programme", the "unit of work", the recognition of need for using and exploring many media for self-discovery and self-direction became common characteristics of programmes founded upon the new philosophy.

7. Problem-Centred Curriculum: It curriculum is conceived as the framework in which the child is guided toward maturity within the context of the social group. It assumes that in the process of living, children experience problems. The solutions to these problems enable children to become increasingly able to attain full development as individuals capable of self-direction, and to become competent in assuming social responsibility. It attempts to guide children in the recognition of problems and in seeking solutions problems children in the recognition of problems and in seeking solutions. Problems

8. Hidden Curriculum: It is which knowledge that implicit the knowledge students learn in school. It is implied by the very structure and nature of schools, much of what revolves around daily or established routines. Longstreet and Shane (1993) offer a commonly accepted definition for this term-the "hidden curriculum," which refers to the kinds of learning children derive from the very nature and organisational design of the public school, as well as from the behaviours and attitudes of teachers and administrators... " The hidden curriculum may include both positive and negative messages, depending on the models provided and the perspectives of the learner or the observer.

Process of Curriculum

In the process of curriculum, the following steps are involved:

Step 1: Curriculum Planning: It is a process in which participants at many stages make decisions about what the purpose of learning ought to be, how these purposes might be carried out through teaching learning situations and whether the purpose and means both are appropriate and effective. This is the process of gathering, sorting, selecting, balancing, and synthesising relevant information from various sources in order to design those experiences that will assist learners in attaining goals of the curriculum.

Step 2: Curriculum Design: William M. Alexander stated that the school curriculum has a framework or structure which is known as 'design'. The curriculum design provides a basis for classifying and organising the curriculum Opportunities offered by the school. It is the pattern or

structure of a curriculum. It is the arrangement or organisation of the components of the curriculum.

Step 3: Curriculum Development: It is a specialised area of work which expects a teacher to have a deep understanding of the underlying concepts of curriculum, and also the skills to systematically design learning experiences to achieve socially desired goals. It is continuous and never ending process.

Step 4: Curriculum Implementation: it is the process of proper management of 'the curriculum. it is the basis of curriculum implementation and transaction. It considers the social philosophy of the society, nature of course of study, type of examination system, growth and development of the students, and recommendations of commissions and committees related with curriculum.

Step 5: Curriculum Evaluation: It is a process of delineating, obtaining and providing information which are useful for making decisions about curriculum development and implementation. This process of evaluation is undertaken in order to determine the strengths and weaknesses of an existing or an under construction curriculum so that improvements can be made. It is a dynamic and cyclic process. There are different bodies which are involved in the preparation of curriculum. These are curriculum administrators, principals, school boards, communities, law makers, educational researchers, teacher educators, non-school educators, and publishers, state department of education, parents, students, pmjw directors, authors, testers, accreditors, lobbyists, and philanthropists.

References

1. BENNETT (1990). "Teaching and learning in the primary classroom". In Handbook of *Educational Ideas and Practices*, Edited by: ENTWISTLE. London: **Routledge**.
2. N, B. (1984). *The Quality of Pupil Learning Experiences*, London: **Lawrence Erlbaum Associates**.
3. BROWN, (1993). *Making Sense of Teaching*, Buckingham: **Open University Press**.
4. BROWN and SWANN (1995). *The Scottish Educational Reforms and Teachers' Theories of Teaching and Learning*, Swindon: Economic and Social Research Council.
5. COLLINS and DUGUID. (1989). 'Situating cognition and the culture of learning'. *Educational Researcher*
6. Merrill Education/ASCD College Textbook Series. Pearson: NJ
7. Wiggins G & McTighe J (2006). *Understanding by Design*, Expanded 2nd Edition.

5.

Priority sector advances of Jammu and Kashmir Bank

Ajaz Ahmad Dass* & Tariq Ahmad Malik**

*Research Scholar, RTMNU Nagpur (Maharashtra), India

**Research Scholar, Jiwaji University (MP), India

Abstract

Priority sector bank lending has been an instrument of India's financial policy which aims at restoring sectional balance within credit disbursement and for channeling credit to the weaker sections within these sectors. There has been a substantial reorientation of banking policy after the nationalization of banks in 1969. This has been accomplished through social orientation of banking and administrative intervention. Priority sector lending implies deliberate diversion of funds of the banks, from the other sectors and that too at lower interest. Schemes of refinance were formulated by NABARD in particular in order to mitigate the ill effects of the priority sector lending on bank resources and on profitability in spite of increasing advances, Indian banks have not achieved some targets fixed by RBI. The problems for Indian banks like low profitability, high NPAs, transaction cost etc. are created by lending to priority sector. It is a need of the hour to find out solutions for these problems otherwise progress of the Indian banks will cease. If the proper priority sector advances are given they will be helpful in reducing the poverty level.

KEY WORDS: PSL, NPA's, Banking Sector.

Introduction

The scope and extent of priority sector advances over the years has experienced changes with numerous new areas and sectors being brought within the purview of this sector. There is a view that enlargement of areas has resulted in loss of focus. It is also held that credit growth in housing, venture capital and infrastructure has been strong while it has been sluggish in agriculture and small industries. Further, it is argued that only sectors that impact large population, weaker sections and are employment-intensive such as agriculture, tiny and small industry should be eligible for priority sector. Since several issues began to gain importance this study examines the priority sector prescriptions for banks, public, private and foreign commercial banks in India.

Objectives of the Study

For any research work, selection of objective is an essential feature because it provides a direction to the research work to be undertaken. The object not only gives direction but also encourages the researcher to analyze and go through all aspects involved in the object.

1. To study the importance and origin of priority sector loans of commercial banks in district Pulwama.
2. To study the responses of the borrowers in seeking loans from J & K bank related to priority sector.

Research Methodology

In the research work, researcher has followed the scientific method of study. The study is based on the analysis and interpretation of the data collected. This study involves various steps. First, a conceptual study of the subject was carried out, afterwards a review of literature was undertaken to identify what parameters to consider with respect to priority sector advances in J & K bank. At the next stage relevant data were collected. At this stage, it is logical to discuss what data are and how these are collected. Data are some relevant facts and figures in raw but in derivable form. The data collection phase is considerably developed in contemporary research. There are two sources of data: Primary data and Secondary data. Lastly a population and sampling procedure was established and methods of data collection and analysis are determined.

Review of literature

1. Dr. Chhaya Mishra and Depesh Mahajan (2009)⁸ they study focuses on the radical changes that latest technological developments have brought and transformed the philosophy of banking. The impact is reflected by the major success in adoption and acceptance of banking system by and large by the society.
2. GunajitSarma and Pranav Kumar Singh (2010)⁹ they focused on providing banking services to customers using web with highly secured technology. They are highlighting the points towards the use of biometric technology in internet banking system for risk management of bank regular activities through authentication.
3. Richard Nyangosi (2011)¹⁰ he examined the status of ATM banking in India, adoption by banks and important attribute which lead to ATM adoption from corporate dimension. The finding clearly indicate that almost all responds reportedly indicated that there have adopted ATM banking to provide services to customers. Also it was indicated that non- complexity and convenience were the most vital attributes which lead to ATM adoption

Priority Sector Disbursement of J & K bank

Banks operating in the state of Jammu and Kashmir have extended credit aggregating Rs. 5,607.49 crore to 2,36,354 beneficiaries both under priority as well as non priority sector, during the first half of the current financial year (CFY) 2014-15 registering achievement of 34.35%. J & K bank alone has disbursed Rs.4,072.81 crore, which accounts for 73% of the total credit disbursed by all banks in the state during the half year ended 30th September 2013.

While reviewing sector wise performance of banks under priority sector, it was observed that under Agriculture sector against the annual target of Rs. 3,212.98 crore for 3, 91,773 beneficiaries, banks have disbursed a total amount of Rs. 1,094.74 crore in favor of 93,746 beneficiaries by the end of September 2013 registering achievement of 34.07% in financial terms and 24% in physical terms.

Under Micro and Small Enterprises Sector against the annual target of Rs 3,572.86 crore for 1,34,362 beneficiaries, banks have disbursed an amount of Rs. 1,129.65 crore in favor of 43,317 beneficiaries up to the end of September 2013, thereby registering an achievement of 31.62% of the target in financial terms and 32.24% in physical terms.

Under Education Sector against the annual target of Rs. 417.53 crore in favor of 10,916 beneficiary's banks have disbursed total amount of Rs. 53.46 crore in favor of 3,335 beneficiaries, achieving 12.80% of target in financial terms and 31% in physical terms.

Under Housing Sector against the annual target of Rs.2040.33 crore favoring 33124 beneficiaries, banks have disbursed total amount of Rs. 655.21 crore in favor of 24947 beneficiaries, achieving 32% in financial terms and 75% in physical terms.

Under Other Sector against the annual target of Rs. 898.77 crore in favor of 43,314 beneficiaries, banks have disbursed Rs. 317.66 crore in favor of 14,172 beneficiaries achieving 35.34% of target in financial terms and 32.72% in physical terms.

Advances to priority sector.

Table 1.1 (Amount in crores)

Year as on March	Agriculture	M.S.E	Education	Housing	N.P.S
2008	588.21	685.21	40.20	399.11	1740.26
2009	653.24	765.062	46.51	422.83	1851.33
2010	722.18	801.21	43.57	480.21	1920.24
2011	824.05	984.66	49.42	599.22	2055.18
2012	954.21	1043.25	50.21	621.10	2210.21
2013	1094.74	1129.65	53.46	655.21	2356.77

Source: 91st meeting of J & K SLBC

It is evident from the above table that J & K bank plays a vital role in priority sector lending as would be seen from the increasing amount disbursed in the Jammu and Kashmir state during the last five years, but have not achieved the final target during these years.

Priority sector lending in district Pulwama

The Jammu and Kashmir Bank has 47 branches in Pulwama District of Jammu and Kashmir. The total credit outstanding of all the banks as on June 30, 2013 was Rs. 902 crores, out of which Rs. 758 crores stand invested in priority sectors while the aggregate deposit of all banks in the district as on the same date is Rs. 1363 crores.

Agriculture and Horticulture sectors including KCC scheme, the preferred segments of priority sector the banks have sanctioned Rs. 35.22 crores for 1426 beneficiaries against the annual targets of Rs. 435.24 crores and physical target of 39,898 beneficiaries. Banks have disbursed Rs. 17.78 crores to 836 beneficiaries under MSE segment against the annual target of Rs. 242.58 crores to 6923 beneficiaries while the credit disbursed to education sector during the period is Rs. 0.77 crores to 125 beneficiaries.

Against the financial target of Rs: 778.88 Crores and fiscal target of 53636 beneficiaries fixed for priority and non-priority sectors in the annual action plan 2013.14, the banks have disbursed an amount of Rs: 268.83 Crores to 10652 beneficiaries up to 3rd quarter of financial year 2013-14. There by achieving the financial targets 34.53% and fiscal targets by 19.85%.

Agriculture and horticulture sector the most preferred sectors have to deploy credit, total lending of all banks in the district has been Rs: 88.73 crore against the target of Rs: 435.24 crore. There by achievement target by 20.40% in addition to this under KCC Scheme banks have sanctioned Rs: 95.43 Crore in favor of 7585 beneficiaries in 1st three quarters of 2013-14 against the annual targets of Rs: 398 Crores and fiscal targets of 39800 beneficiaries.

In Agriculture and Horticulture sectors, the most preferred sectors of economy, banks have disbursed total credit of Rs: 93.40 Crore while under Kissan Credit Card Scheme the Banks have disbursed Rs. 99.90 crores to 7518 beneficiaries.

Under micro small and medium (MSME) Sector an amount of Rs: 68.86 crores provided to 3577 beneficiaries.

Under Education sector during the period Rs. 3.22 crores have been provided to 311 beneficiaries against the target of Rs. 11.61 Crores to 297 beneficiaries. The achievement is 27.73 percent in financial terms and 118 percent in physical terms respectively.

Under Housing sector, Rs. 21.72 crores have been utilized during the period under review against the annual target of Rs. 34.99 crores, thereby achieving the financial target by 62.07 percent.

Table 1.2: Priority sector disbursement in Pulwama district. (As on March 14)

(Amount in crores)

S. No.	P.S.L	Amount disbursed
1.	Agriculture	93.40
2.	M.S.E	68.86
3.	Education	3.22
4.	Housing	21.72

Source: Annual Report of J & K bank (Pulwama)

It is obvious from the above table that under Agricultural sector, J & K bank have disbursed an amount of Rs 93.40 crore followed by Micro and Small Enterprises sector having an amount of 68.86 crore, under education sector 3.22 crore and under housing sector 21.72 crore in priority sector lending by the end of year 2013 in Pulwama district of Jammu and Kashmir.

J & K bank branch of Pulwama has also disbursed an amount of Rs 61.18 Crore which has been utilized on various development schemes in the district during last fiscal. It was stated in the meeting that Rs 12.20 Corer has been proposed for R&B Sector, under which 14 schemes would be completed during the current financial year and 38.45 kms are proposed for black-topped. Under Social Welfare Sector Rs 33.87 Laces are proposed to be spent on various social welfare schemes for SC/OBC communities. About 3100 students shall be given pre-matric scholarships, 112 ITI trainees shall be given stipend. Under nutrition programme Rs 365.10 Laces are proposed for providing nutrition among 36099 beneficiaries of Pulwama district.

Under MGNREGA Schemes 6500 works are proposed to be taken to generate 12 laces mandatory incurring an amount of Rs 6000.00 Laces on this scheme.

Under IAY Scheme 1400 new houses would be constructed costing an amount of Rs 706.96 laces the meeting was informed.

Under PHE Sector an amount of Rs 670.16 laces are being proposed to be incurred under the said programme five(5) water supply schemes at an estimated cost of Rs 728.63 laces are proposed to be completed during current fiscal which include Gundbal, Androosa, Syed Mantiki Colony Seerbagh, Syed Qasim Colony, Naina and Shadimarg. It was stated in the meeting under minor irrigation sector five (5) schemes are proposed to be completed during current fiscal which include Dogripora, Pethkhul&Harakhul etc. costing Rs 807.60 laces providing irrigation potential to 1071 hectors of agriculture land.

Under Health Sector an amount of Rs 347.58 laces are proposed to be incurred for providing better healthcare medical facilities to the people of district Pulwama. Under Education Sector an amount of Rs 199.23 laces are proposed to be incurred on elementary, secondary & teacher education during the current fiscal. The Legislators projected various demands for development in their constituencies, the chairperson directed the concerned officers for immediate necessary action.

Conclusion

The Jammu & Kashmir Bank is a growing and profit-making Bank in India. The revenues of the Bank have enormously bigger throughout the period under study and are expected to grow more as the trend is climbing upward. Priority sector lending is another notable initiative of the bank to strengthen the social banking concept. Branch banking into unbanked areas and priority sector lending to target sectors have succeeded in the reduction of poverty and bringing about a uniform sectoral development particularly in rural areas to some extent. The extension of banks to rural areas has led to increases were driven by agricultural and non-agricultural output. When the banks were given freedom in case of placing branches they seem to bypass the needy and poor society. The Reserve bank of India has introduced the simplified "Know your customer" procedure for rural branches. Similarly, specific schemes for credit counseling and financial education to the clients have been devised by Reserve bank of India to spread financial inclusion in India.

Thus, the study concludes that priority sector advances of the banking groups are increasing. In spite of increasing advances, Indian banks have not achieved some targets fixed by RBI. Advancing to priority sector generates many difficulties for the Indian banks like low profitability, high NPAs, transaction cost etc. It is a need of the hour to find out solutions for these problems otherwise progress of the Indian banks will cease.

REFERENCES

1. *Jhingan M.L., 13th Revised Edition, "Monetary Economic Theory" pp. 121.*
2. *Mishra S.K., Puri V.K., 30th Revised Edition, "Indian Economy" pp.604-605.*
3. *Datt Gaurav, Mahajan Ashwani, 63rd Revised Edition, "Indian Economy" pp.858.*
4. *Annual report of Jammu and Kashmir Bank Ltd.*
5. *Yearly Journals of J&K Bank Ltd.*
6. *News Paper Such as Economic Times, Times of India and Greater Kashmir.*
7. *Directorate of Economics and Statistics: An Economic Survey of J&K 2013-14.*
8. *Claire Sellitz and Others, 1962, "Research Methods in social Sciences".*
9. *Kothari C.R. 2008, "Research Methodology Methods and Techniques", WishwaPrakashan, New Delhi.*

6.

A Study of Investment in Share Market with Special Reference to Karvy Company

Mushtaq Ahmad Bhat

Ph.D Research Scholar

School of Commerce and Business Studies Jiwaji University, Gwalior(M.P)

Ajaz Ahmad Dar

Ph.D Research Scholar

Jiwaji University, Gwalior(M.P)

ABSTRACT

Karvy, the stock Broking Company, that deals in shares. Apart from security broking, Karvy company also deals with Demat services, Mutual fund and Insurance services. It offers a wide range of financial services in order to meet different individuals financial planning. The study is about satisfaction level of customers with respect to various services and investment options provided by broking agencies. The study is also about the satisfaction levels of customers with respect to various brands of broking agencies.

Keywords: Investment, Satisfaction level.

INTRODUCTION

Investment is the work of assets on resources with the point of acquiring pay or capital appreciation. Venture implies giving your cash something to do to procure more cash or just talking it is yielding of cash today for future return. Speculation! A standout amongst the best approach to make monetary arrangements for the future, where a large portion of the conditions are indeterminate and capricious. With very much arranged speculation one can get the fulfillment of security and surety in life. We know about venture from beginning of human progress. At first the term sparing was better known, and was considered as most secure method for profiting stable. Venture might be said as keeping an entirety of cash beside the present reserve funds with the perspective of procuring profits for it. It is done on the cost of give up of present utilization of that piece of cash. The word reference significance of speculation is to submit cash with a specific end goal to acquire monetary return or to profit for future advantages or points of interest. Individuals confer cash to speculations with a desire to expand their future riches by putting cash to spend in future years. All speculations have some hazard, regardless of whether in stock, capital market, managing an account, budgetary segment, land, bullion, gold and so on. The level of hazard however changes on the premise of the elements of the advantages, ventures instrument, the method of speculation, time period or the backer of the security and so forth. Speculation benefits both economy and the general public. It is an outgrowth of monetary improvement and the development of present day private enterprise. For the economy in general, total venture authorized in the present time frame is a main consideration in deciding total request and, subsequently, the level of work.

Review of Literature

Sitkin and Pablo (1992), defined risk perception as risk assessment in uncertainty and it depends on the familiarity with organizational and management system. The authors also

developed a model of determinants of risk behavior and identified personal risk preferences and past experiences are the important risk factors and social influence also affects the individuals perception.

Rajeswari T.R and Ramamoorthy V.E (2001), have conducted a study to understand the factors influencing the fund selection behaviour of 350 MF investors in order to provide some meaningful inferences for Asset Management Companies (AMC) to innovatively design the products. The analysis was done on the basis of product qualities, fund sponsor qualities and investor services using questions framed on a five point Likert scale.

Shylajan C. S. and SushamaMarathe (2006), in their research article “A study of attitudes and trading behaviour of stock market investors”, identify the major factors responsible for determining the attitudes and trading behavior of stock market investors. Based on their shared investing attitude and behaviour, the stock market investors are classified into two categories i.e. aggressive investors and non-aggressive investors.

John Graham and Alok Kumar (2006), in their study “Do dividend clienteles exist? evidence on dividend preferences of retail investors” evaluates portfolio holdings of retail investors of older and low income category, this study suggests that these investors prefer dividend paying stocks, the study also highlights the trading behaviour of retail investors and indicates that the investor trades around dividend events are consistent with clientele behaviour. Further, it also points out that old and low income investor exhibits abnormal buying behaviour following dividend announcements.

Ayyappan S (2009), made an attempt to analyze investors satisfaction and their awareness. On the basis of the results of the study, the he has made some definite suggestions like taking good decision while investment, carefully selecting proper avenues, to compare the performance of return and investors could easily receive updated information for the further development of investment. It hopes that, the awareness of investors will be raised to a considerable extent if all the suggestions are implemented.

LakshmanaRao (2011),stated in his study on „Analysis of investors“ perceptions towards mutual fund schemes (with reference to awareness and adoption of personal and family considerations)“ that Investors between 31 to 40 years of age have highest awareness and adoption of different mutual fund schemes. It is also concluded that there is an association between respondents“ residential status and awareness of balanced fund and debt fund schemes.

OBJECTIVES OF STUDY

- To study the satisfaction level of customers with respect to various services and investment options provided by broking agencies.
- To study the satisfaction levels of customers with respect to various brands of broking agencies.

RESEARCH METHODOLOGY

The study was causal in nature with survey being used as the mode for conducting research.Customer satisfaction towards stock broking company for investment in share market.

RESEARCH DESIGN

Study was conducted to customer satisfaction .The population of the study was Karvy investors.

SAMPLING POPULATION

The population of the study was investors at Gwalior region.

SAMPLING TECHNIQUES

Non probable random sample technique was used for data collection.

SAMPLE SIZE

The sample size was selected carefully by giving an equal importance to age and income. The total sample size was 100.

TOOLS USED FOR DATA COLLECTION

For data collection self-design, structure and standardized questionnaire was used to collect data on Effect of customer satisfaction and investment attitude towards interact on Likert scale of 1-5.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

1. Age

Age	No. of Respondents
20-30	30
30-40	55
40 above	15

Interpretation:

The above reveals that out of 100 respondents, 30 respondents are in the age group of 20-30, 55 persons between 30-40 and the remaining 15 come under the age group of above 40.

2. You invest in

Investment type	No. of Respondents
Mutual Fund	64
Equity	24
Derivatives	12

Interpretation:

The table represents that out of 100 respondents, 64 respondents prefer to invest in mutual funds, 24 prefer to invest in equity and rest in derivatives.

3. Annual Income

Annual Income	No. of Respondents
3 lakh	70
5 lakh	15
5 lakh above	15

Interpretation:

From the above graph out of 100 respondents,70 respondents belongs to 3 lakh income category,15 persons belongs to 5 lakh income category and rest belongs to 5 lakh above category.

4.Return on investment

Return	No. of Respondents
High Profitable	71
Somewhat Profitable	18
Loss	11
High Loss	00

Interpretation:

The above table reveals that out of 100 respondents 71 persons attain high profit by investment,15 persons attain little profit,11 persons attain loss and none get high loss through investment.

Now all rest questions will be analysed through likert typescale.Responses are measured through 1 to 5 scale.

5.My company gives me information timely regarding investment.

Responses	No. of Respondents
Strongly agree	69
Agree	25
Neutral	06
Disagree	0
Strongly Disagree	0

Interpretation:

The above table represents that out of 100 respondents 69 are strongly agree upon getting timely information regarding investment by the company,25 are agree upon it ,06 are neutral and none of them were disagree or strongly disagree.

6.My company responds quickly to my grievances.

Responses	No. of Respondents
Strongly agree	64
Agree	06
Neutral	30
Disagree	0
Strongly Disagree	0

Interpretation:

The above table represents that out of 100 respondents, 64 are strongly agree upon which the company provides quick responses to its customers, 30 are neutral, 6 are agree and none is disagree or strongly disagree.

7. My broker understands my investment needs.

Responses	No. of Respondents
Strongly agree	71
Agree	10
Neutral	12
Disagree	07
Strongly Disagree	0

Interpretation:

The above graph points out that out of 100 respondents 71 are strongly agree that the company understands the needs of customers, 10 are agree, 12 are neutral, 7 are disagree and none is strongly disagree.

8. My company always take action when I am in trouble regarding investment.

Responses	No. of Respondents
Strongly agree	66
Agree	15
Neutral	11
Disagree	0
Strongly Disagree	08

Interpretation:

From the above table it has been seen that out of 100 respondents 66 are strongly agree on the company that take correct actions when customers feel any trouble regarding investment, 15 agree upon it, 11 are neutral, none is disagree and 8 are strongly disagree.

9. I feel secure regarding investment on my brokers advice.

Responses	No. of Respondents
Strongly agree	80
Agree	12
Neutral	00
Disagree	08
Strongly Disagree	00

Interpretation:

From the above graph it is to be founded that out of 100 respondents 80 are strongly agree by the advice that their brokers gives regarding investment, 12 agree upon it, none is neutral, 08 disagree upon it, and none is strongly disagree on it.

10. My company have highly knowledgeable advisers.

Responses	No. of Respondents
Strongly agree	68
Agree	10
Neutral	13
Disagree	09
Strongly Disagree	00

Interpretation:

From the above table it is to be founded that out of 100 respondents 68 are strongly agree upon the statement that their company have knowledgeable advisers ,10 agree upon it,13 are neutral,09 disagree upon it, and none is strongly disagree.

11. The advisory charges are fair enough to be charged upon.

Responses	No. of Respondents
Strongly agree	00
Agree	81
Neutral	10
Disagree	09
Strongly Disagree	00

Interpretation:

From the above graph it is to be founded that out of 100 respondents, none of them were strongly upon the statement that their company charges fair amount of charges ,81 are agree upon it,10 are neutral,09 were disagree upon it, and none is strongly disagree on it.

12. I am overall satisfied with my company.

Responses	No. of Respondents
Strongly agree	50
Agree	31
Neutral	00
Disagree	19
Strongly Disagree	00

Interpretation:

The bar graph represents that out of 100 respondents 50 are strongly satisfied to the company, 31 are agree upon it, none are neutral, 09 of them were disagree and none of them were strongly disagree.

CONCLUSION

The study entitled "Customer Satisfaction towards Stock Broking Company for Investment in Share Market" has been undertaken with the objective to analyze the investment pattern of investors in karvy stock broking ltd. It is concluded that most of the investors in Gwalior were not highly educated and therefore, they considered own study and observation as an important factor for their investment decisions. Therefore the investors faced difficulties in differentiating various investment patterns also they are lack in knowledge and skills of investing. It is concluded that investors prefer safe and secured investment avenues to save tax and also they give preference to investment avenues which will help them to get dual benefit. It can be concluded that investors are not strongly agreeing regarding knowledge in the field of investments. At last it can be said that the result are reliable and the study is open for further research.

References

Ayyappan S (2009), Mutual fund investor's awareness –A study with special reference to Coimbatore Dist. Unpublished Ph.D. Thesis.

John Graham and Alok Kumar (2006), *Do Dividend Clienteles Exist? Evidence on Dividend Preferences of Retail Investors*, [Online], Social Science Research Network, Available from http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=482563

Rajeswari, T.R., and Ramamoorthy V.E. (2001), "An Empirical Study on Factors Influencing the Mutual Fund/Scheme Selection by S mall Investors". Retrieved from: <http://www.utiicm.com/Cmc/PDFs/2001/rajeswari.pdf>. (accessed on 12th May 2009).

Shylajan C. S. and MaratheSushama (2006), *A Study of Attitudes and Trading Behaviour of Stock Market Investors*, The ICFAI Journal of Financial Economics, Vol. 4, Issue 3, pp. 54-68.

Sitkin and Pablo (1992), "Reconceptualizing the Determinants of Risk Behaviour", *academy of Management Review*. Vol. 17, Issue 1, pp. 9-39.

LakshmanaRao (2011), Analysis of investors' perceptions towards mutual fund schemes (with reference to awareness and adoption of personal and family considerations), International Journal of Multidisciplinary Research, Vol.1, Issue 8, pp.175-192

7.

Dalit Literary Meet: 1958
Anna Bhausathe's Inaugural Speech¹

Translated by

Dr. Anil Ashok Sonawane

Asst. Professor, Department of English,
St.Gonsalo Garcia College of Arts and Commerce, Vasai. Mumbai

The chairperson, my brothers and sisters I consider myself lucky because a dalit like me is to preside this India's First Dalit Literary Conference. But I am aware that I am here in the place of Acharya Atre.

Some people have been questioning the decision to have a separate Literary Meet for Dalit writers. For some, since there is the law for the eradication of caste, the word 'Dalit' is redundant. This is all right. The people who talk about this issue consider a dalit as a human being. But they are not ready to acknowledge that those dalits have a social group and because of this the issue of separate dalit literary meet comes into existence.

If we have to restrict our discussion to Maharashtra there is fairly large social group of dalits. Dalit people's lives are different and they are cohesive to other social groups. This social group is developing in various ways in this nation and their legitimate struggle for justice affects the entire society. This social group is the socio-cultural base of the country. But it is different from other social groups as it is forlorn, exploited and has to put in a lot of manual labour for living. This social group does not see representation of its life in contemporary literature. Present literature should be clear like a mirror. The only demand dalits have is that the contemporary literature should represent their issues. It is not wrong to expect to be seen as we are.

The representation of dalits in literature is like a shadow seen in a wavy lake: shaky and distorted. This dalit is the heart of the society. This heart beats permeably. It has joyous, sorrowful, tender and hard feelings in it. Nobody takes cognisance of how and where these feelings are materialized. Unless a writer understands why this exploited person has to put in such painful manual labour he will not be able to create literature for and of Dalits. To understand the unfathomable life of a dalit, the writer has to have an ethereal vision. He has to be devoted and impersonal to that social group. And he has to believe in the reasonable struggles for justice and ultimate triumph of the dalits. Thus, this writer has to be an idealist and has to have this kind of imagination. Why does a human being live and struggles to exist? We need to think about this. We think this fallen person who struggles to live is timid. But he has to climb the electricity poles to connect the electricity wires, lit explosives in the mines, move around the furnace to liquefy iron and all these places are possible deaths for him. Sometimes this dalit dies while working. This is a

¹This speech was delivered on 2nd March 1958 as an inaugural speech by Shahir Annabhu Sathe for the first literary meet organized by Maharashtra Dalit SahityaSangh.

completely different way of life from what other social groups experience and the writer needs to understand this. The difference between the death due to bankruptcy as a result of share market crash and an accident while working at furnace, electricity pole or at mines, needs to be taken into account and then the writer needs to decide which death is more virtuous.

Like other human beings dalits too have feelings that are non-inert. But a dalit is slightly different from others. He is not an inanimate clay of soil. He is creative and in the material world works hard to earn and achieve heights in his life. A great human being like this needs an artist who would create great literature for him.

This dalit survives his family by cooking his food, on a stove made out of stones, in an earthen pot under a tree. Even if this dalit appears to be poor his desire to live is pure. His belief in family as an institution is constant. But his family is discarded under a tree by the capitalist world. A writer should first observe this condition, look for the conditions that cause this and then write about this penny less human being. One should write carefully as all the layers of this society have traces of a dalit. To use poetic words, "This world, this earth is balanced not on the head of *SheshNaag*² but on the palm of a dalit." A dalit's life is like pure spring water that trickles down from rocks. Observe it closely and then write about it because what Tukaram says is true, "live life the way the other person lives to understand his suffering."

Thus, the people who write about dalits have to be first committed to their cause. It is important to make dalits realize that they are not slaves and this world needs them. The life of dalits has to be improved with constant efforts and for this the writer has to be always with the people. Because an artist who supports people gets the support of the people in return. Literature would turn away from the one who turns away from the people. All the great artists in the world have considered literature the third eye of the world. And it is important for this third eye to lead the people and be with them.

Recently people participated in an unprecedented struggle for Marathi language. That struggle actually was and is for Marathi literature. In that struggle several girls of tender age of sixteen sacrificed themselves. The artists who were with people in this great battle wrote poems about it. Some artists' poetry gleaned like swords. Some artists' miserly writing turned into an abundant expression of bravery. Other artists expressed the greatness of Marathi language. Maharashtra will never forget those artists. But an artist who is not with the people produces art that is restricted to four walls and dalit people's art is not enclosed in four walls. Our art and literature roams around amongst people. It traces down the sounds of tambourine. It is also a beautiful art work like a mole on Dalit woman's cheek. We know that an artist who does not believe in an ideal and is not with people walks on which path and many examples of this can be cited. We write what we see around. Such an artist claims that art has to belong to a class and has to be propagandist and these kinds of artists dominate the scene today. But an artist who does not take into account and is not aware of the people makes them look ugly and many instances of this are available in Marathi literature.

² The Myth of Sheshnaag suggests that the earth is carried by Sheshnaag with patience and strength on its head as he was asked to do by the Hindu god Brahma.

What would you call a story in which a twelve year old girl falls in love with a tom cat and she takes out her knickers to satisfy his sexual desires! Does not this story transform a human-being into a beast? A clerk undergoes Vasectomy but his wife is pregnant for the third time and he is grief stricken for this. Does not this mean that the woman is an adulteress? What should we learn from the story?

The president of women's union plays her last trick on a man she met while travelling from Pune to Mumbai. Is not this denigration of men? Kamala Phadke's stories do not have Marathi men and dalits as characters. The literature produced by the Phadkes, both husband and wife, is like this. It means a person who does not have an ideal appears ugly to the people. Artists like Phadke are peeling human beings using Psychoanalysis. That is the only reason for a separate literary meet of dalits. The people who believe in Psychoanalysis while defending their literature state that life has two sides and they try to delve deeper into one. But in Nashik there is a river like Ganga and there also exists drainage. Why do you choose drainage over Ganga?

We want literature to be unclouded like Ganga. We want goodness. We are proud of the great tradition of Marathi literature.

Our struggle for life is the precursor for Marathi literature. When the shadow of dalits was unbearable to people the writers of Mahanubhav sect revolted for access to knowledge to all, believing that knowledge brings salvation. They are our writers. Dnyaneshwar, who demanded that a human being should be able to live like human being and wrote Dnyaneshwari in the language of dalits, is our writer. Eknath, who carried a young Mahar kid that had lost its way, is our writer. History shows that a person who speaks about and shows dalits in ugly manner is made ugly by dalits.

It is easy to give shape to words. But it is more difficult to infuse this shape with soul. Some writers manage to achieve this difficult task as well. But it is very difficult to trace the historical conditions and cause and effect relations for the soul. This clarification by Acharya Atre should be interpreted by us, the dalit writers, and try to trace the historical traditions. We should be faithful to our social group and create literature for it. We should be concerned about how the life of dalits can become happy and prosperous. We will try to uplift the life of dalits through our literature.

Some scholars say, "Untouchability is eradicated by law. So an entity called dalit does not exist", but this is just an illusion. The upper-caste Hindus' hearts beat faster at a common well while fetching water. Till the utensils of Mahars and Mangs are in the water the upper caste Hindus do not put theirs in the well. In many hotels there are separate cups for dalits. The reason for this is the long-standing belief systems. They cannot be destroyed so quickly and easily. Thus, we should create dalit literature. Gorky says in one of his writings, "One can not claim that the art based on words and imagination has its unique feature in making people aware of human errors. The true feature of literature is to uplift human being from his material world, free him from the restraints of the world that brings him lowness and to make him realise that you are not a slave, you are the master of the world around, you are a free creator of life. In this sense literature is always revolutionary." It is for this reason, in the above sense, we should produce literature and pay our homage to dalits. That is all.

8.

Dalit Literature: The Literature of Counterculture

Kunj Bihari Ahirwar

Asstt. Professor (English)
Govt. Maharaja Autonomous PG College
Chhatarpur (M.P.)

Abstract

The Dalit literature that was born in the form of counterculture in the 11th century, is still associated with the same mode of protest. The culture associated with the so called Hindu religion is known as one of the reasons for the degraded and pitiful condition of Dalits. So when they became aware of their social position, they started protesting the Hindu culture. Mahtma Jyotiba Phule and Dr. B.R. Ambedkar's movement against social, cultural, political and economic exploitation; and provisions of equality embedded in the Indian Constitution, enable the Untouchables to register their protest against their inhuman condition, pains and sufferings which are the bitter consequences of centuries old social humiliation. This paper discusses the origin, characteristics and objective of Dalit literature. It also throws light on how the Dalit literature is still associated with the mode of counterculture.

Key words: Dalit, Dalit literature, Counterculture, Social movement.

Introduction

The 'Postcolonial Theory' became the interest of reading in the post-Independent India. The Postcolonial theory provided a voice to the suppressed classes. The postcolonial literature deals with the problems and issues related to cultural differences, marginalization and exclusion. Hence, the concepts of Subaltern, Feminism and Dalit literature look very similar to the postcolonial literature or it can also be said that the post colonial theory is the foundation stone of Dalit literature. During the last few decades, Dalit politics, Dalit awareness, and Dalit movement became the centre of attraction for thinkers, social activists and writers. The concern about this issue affected the discourses and literature. The Dalit literature is basically borne from the concepts of Dalit consciousness and Dalit movement. Today, the Dalit literature is a well identified and well established genre of literature. The present status of Dalit literature is a result of great struggle of the Dalits. The Dalit literature is also a result of a great dedication from the Dalit writers. (Manusyta Ke Aayine Me Dalit Sahitya Ka Samajshastra 38)

Concept of Dalit Literature:

The term 'Dalit Literature' stands for a particular type of literature that is about the Dalits and written by the Dalits. It means Dalit Literature includes the assertion, identity crisis and cultural differences. Because of the unavailability of education to the Dalits and they remained unable to express their own problems by themselves, their problems and issues were depicted in literature by the writers belonging to other communities. Dr. Manejar Pandey, in an article published in the magazine entitled 'Dalit Chetana Sahitya', aptly writes, "Being illiterate, the Dalits were unable to write their own literature; therefore, most of the literature that is available, is written by the non-Dalit writers" (Dalit Sahitya 4). A section of non-Dalit writers advocates that the literature written about the Dalit issues can be placed and named as the Dalit literature without concerning about the writer whether he/she is a Dalit or non-Dalit. But the most of the Dalit thinkers and critiques are not agree with this argument; they do not consider the literature written

by non-Dalits, as Dalit literature. According to Dr. Tulsiram, “The literature, written by the non-Dalits, is just like making the sound of a lion by an actor but the Dalit writer is himself a lion with original voice.” (Dalit Sahitya Ki Avdharna 61). Here, it is an inherent characteristic of the Dalit literature that it must consist of problems and issues of the Dalits expressed and written by the Dalits themselves. Sharankumar Limbale writes:

By Dalit literature, I mean writing about Dalits by Dalit writers with a Dalit consciousness. The form of Dalit literature is inherent in its Dalitness, and its purpose is obvious: to inform Dalit society of its slavery, and narrate its pain and suffering to upper caste Hindus (Towards an Aesthetic of Dalit Literature 19).

Sharankumar Limbale accepts that only Dalit writers have narrated the sufferings of the Dalits realistically. He writes, “Only Dalit writers have narrated the pain of Dalits- this is as true as the fact that rural writers have not depicted the life of Dalits.” Limbale clarifies that even the rural writers are unable to express the pains of Dalits, even when the Dalit’s condition in rural areas is still pitiable. The literature written by the non-Dalit writers cannot be included in Dalit literature, as they did not face and experience the problems of the Dalits; they are unable to feel the real pain. To prove that only a Dalit can write about the Dalits, Roopa Singh quoted a statement of Dr. Vivek Kumar, published in a magazine ‘Vasudha’, “Only a Dalit can write the Dalit literature with its objectivity; means non-Dalit cannot write the Dalit literature.” (Dalit Atmakatha Ke Sarokar 23)

Origin of Dalit Literature: The Initiation of Counterculture

The origin of Dalit literature is believed to be started in the 11th century with the Kannada poet Chennaih who was a cobbler by caste and he composed some couplets. Another Kannada Dalit saint Kalavve of 12th century, followed the tradition of countering the contemporary culture. (Kannada Dalit Literature: A Brief Survey 59). Though Chennaih wrote some couplets and was from Dalit community, it is not evident whether he wrote on Dalit problems, as it is the basic feature of Dalit literature, hence it cannot be said clearly that he was the pioneer of Dalit literature. The 12th century poet and Dalit saint Kalavve may be the initiator of counterculture but Chokhamela, the 13th – 14th century Mahar saint, who is believed to be a true devotee of lord Krishna can be regarded as the pioneer of the Dalit literature. A thesis chapter, available on Sodhaganga in the form of web page, describes the origin of Dalit literature:

Chokhamela, a 13th century Marathi Mahar saint poet and Kabir, a Mediaeval saint poet, who wrote in Hindi may be considered the pioneers of Dalit literary Tradition as they were the first to reflect their concern for the untouchable Shudras. While Chokhamela protested against untouchability, Kabir gave vent to his protest against caste through the medium of devotional verse. (A Socio-Political History of Dalit Writings in India, Sodhaganga)

Elinor Zelliott also writes about Chokhamela as, “His songs, ‘On the Threshold’, translated from Marathi by Rohini Mokashi-Punekar, are about the breaking of old traditions to attain spirituality.” (From Untouchable to Dalit 3). It means that Chokhamela was a Dalit and it was his own notion to register his own voice in the form of counterculture and protest against untouchability and the age old Hindu traditions about the preachings of God. His songs, based on counterculture, can be termed as a piece of Dalit literature. Thus, saint Chokhamela seems to be regarded as the pioneer of Dalit literature. Dalit critiques also claim Ravidas, Kabir and Jyotiba

Phule as the pioneer of Dalit literature, but none of them belongs to the period of Dalit literature. The medieval period of Indian history is known for counterculture by the saints. The Bhakti movement, (15th – 17th century) that brought almost the entire India under its influence, was unorthodox. However, its impact had a little concern for equality in Hindu social order. But it became stronger with radical stance because it was opposing the traditional rituals of Hinduism. The medieval saints like Ravidas, Kabir, Malukdas, and Navaladas protested slavery, untouchability, exploitation, caste system, blind faiths, idolatry and prohibition of entry of Dalits to the public places. (Manusya Ke Aayine Me Dalit Sahitya Ka Samajshastra 38). Some of the critiques consider Mahatma Jyotiba Phule as the pioneer of Dalit literature but it seems unfair, as the Dalit literature owes its origin to a revolutionary protest and struggle for social, cultural, political and economic change. Dr. Ambedkar's writings owe their purpose for a revolutionary protest and struggle for social, cultural, political and economic change. Hence Dr. Ambedkar is hailed as the father of Dalit literature. (Dalit Sahitya Andolan 29).

Characteristics of Dalit Literature:

The Dalit literature is a literature that is written by Dalits to express their anger against an age old social, cultural, economic, political and religious exploitation. The Dalit critiques reflect the characteristics of Dalit literature when they portray that the Dalit literature deals with the voices of revolt against social slavery which still persists in Hindu society, especially in rural and slum areas.. Limbale broadly discussed about what is reflected and presented through Dalit literature. According to Limbale, portrayal of Self-experience (Swanubhuti), self-sufferings and rejection of untouchable and cultural identity are the main characteristics of Dalit literature. He further includes Dalit consciousness, social responsibility, uncouth- impolite language and cultural resistance in it. (Towards an Aesthetic of Dalit Literature 30-34).

Cultural Resistance in Dalit Literature:

The postcolonial theory led the foundation for protest literature; Subaltern, Feminist, Black and Dalit literature are the forms of protest literature that describe the identity crisis. The Dalit literature, that is a result of postcolonial theory, has been transformed into a power to register a rebellious force against unfavourable and humiliating social conditions. The postcolonial theory is based on resistance expressed by the socially, economically and politically deprived section of the society against the forces that compelled them in these conditions since ages. David Jeffress describes how postcolonial theory provides the idea of resistance for liberation from the existing conditions:

The idea of 'resistance' provides a primary framework for the critical project of postcolonialism. Resistance is a continual referent and at least implicit locus of much postcolonial criticism and theory, particularly in terms of the analysis of the failure, or deferral, of liberation in Africa, South Asia, and the Caribbean. (Postcolonial Resistance: Culture, Liberation, and Transformation 57)

Dalit literature is the expression of self-suffering due to Brahminical hegemony in the Hindu social order which is strictly hieratical. The Dalit writers wrote about their past experiences that they had to go through just because their being Untouchable. The Dalits were placed at the last rung of Hindu social strata. They were forced to follow inhumane traditions and culture. Because of the lack of literacy and social awareness, the Dalits were unable to counter the cultural practices those were responsible for their pitiable condition in the Hindu society. When they started writing their own experiences in the form of literature, they registered their disagreement with

existing social system. To understand their resistance against the Brahmin dominating culture, it is necessary to discuss the terms 'Culture', and 'Cultural Resistance' or 'Counterculture'.

Culture is a social heritage of a certain group or community. It is a well-developed pattern of responses discovered, developed or invented during the entire period of civilisation of a community or a group. Culture is known to be developed through encounters with problems and their solutions gaining experiences about the way of life. The term 'Culture' is derived from a Latin word 'colere' which means to tend to the earth and grow, or cultivation and nurture. It means, Culture is a result of continuous habits which have been nurtured with common acceptance. Kim Ann Zimmermann quoted Cristina De Rossi, an anthropologist at Barnet and Southgate College in London, to define culture:

Culture encompasses religion, food, what we wear, how we wear it, our language, marriage, music, what we believe is right or wrong, how we sit at the table, how we greet visitors, how we behave with loved ones, and a million other things," (What Is Culture? Kim)

A chapter in the thesis entitled 'The Politics of Cultural Resistance', available on Sodhaganga, quoted Stuart Hall's statement to define the term 'Culture' as, "the actual grounded terrain of practices, representations, languages and customs of any specific society." (The Politics of Cultural Resistance 139)

The culture of Dalit community is a composite consequence of an age old caste system and untouchability. After the enforcement of the provisions made in Manusmriti, the condition of the Shudras or Untouchables became disgraceful and degraded. They had to or still have to follow inhuman culture and exclusion from the main stream; these laws or provisions are responsible for the social injustice and atrocities against them. The culture of any community is to be developed gradually, not to be enforced by others or inherit from other cultures. Helen Spencer writes, "Culture is learned, not inherited nor gifted. It derives from one's social environment, not from one's genes." (What Is Culture: A Compilation of Quotations 6). Now it has become notable that the culture that Dalits have been bearing since the time they started degrading in the Hindu society, cannot be considered their own culture because it did not develop gradually on its own in the prevailing circumstances but was forcefully enforced upon them. This is the main reason why Dalits have started rejecting, countering or resisting the culture.

Cultural Resistance is generally referred as Counterculture, as both the terms stand for a way of life and set of attitudes opposed to or at variance with the prevailing social norms. It means, counterculture or cultural resistance is an act of opposing the unfavourable traditions of existing society which have become an inseparable part of the existing culture. An article, available for free access on 'New Tactics' explains the cultural resistance as:

Cultural resistance is an accessible mode of artistic expression that voices -- in a wide range of mediums -- opposition to or criticism of certain political, economic, social, or other concerning circumstances in a community. Cultural resistance focuses on raising awareness of an issue and calls for justice; it does not exist for the sake of pity or sympathy.(Cultural Resistance: The Arts of Protest, New Tactics)

The latter part of this statement is very helpful in understanding the Cultural Resistance by the Dalit Community, as it is based on the objective of creating awareness against social injustice. The Dalit community has been the victim of social injustices since the time untouchability was

introduced to or enforced upon them. The oppression, they have faced, is still persisting in the Hindu social system, however the Indian Constitution does not allow such caste based discrimination. So when the Dalits started writing about their self-sufferings, they started revolting against Brahminical hegemony. A thesis chapter 'Making Sense of Poetics of Resistance' presents some ideas on protest or resistance in Dalit literature:

Dalit literature is a literature of protest and rejection. It voices the dissent of the Dalits – scheduled castes, and tribes, neo-Buddhists, landless and poor peasants, the working classes and others – and even aims at a change in perception of both the oppressed and the dominant to reform the oppressive order. (Making Sense of the Poetics of Resistance 19)

Dalit literature is an expression of resistance and emancipation that can be considered as a powerful amplifier to the prevailing awareness in the form of an audible buzz of writing by Dalits who had been the worst victims of the mindless caste discrimination. It is a result of Marginal, Subaltern and Post-colonial literature. Though its boundaries are limited to Untouchables, so called Shudras or Ati-shudras, it is capable of being a prominent form of literature, as it is not only making the Dalits aware but it also registers a humble protest against the unjust social status of the whole community. Soumitra Chakraborty writes about resistance in Dalit literature:

Writing as Resistance is a commendable effort to present a meaningful collage of the various regional currents of Dalit Literature spontaneously emerging in revolt of localized expressions of the pan-Indian caste-based atrocities on the "outcastes." (Margin Speaks: Indian Dalit Literature 256)

The beginning of counterculture is believed to be started in the form of counterculture in 11th century by Kannada poet Chennai who was a cobbler by caste and he composed some couplets. Another Kannada Dalit saint Kalavve of 12th century, followed the tradition of countering the contemporary culture, as he challenged the upper castes in the following lines:

Those who eat goats, fowl and tiny fish:

Such, they call caste people.

Those who eat the Sacred Cow

That showers frothing milk for Shiva:

Such, they call out-caste. (Kannada Dalit Literature: A Brief Survey 59).

The following couplet of Ravidas, belongs to the Bhakti movement, on varna system is in the form of protest:

Raidas ek boond saun, tabhi machau vichar.

Moorakh hain jo karat hain, baran-abaran vichar.

(Ravidas says that it is foolish to know about the caste of a person, as human being is a small unit created by the God. He compares him with a small drop.) (Manusya Ke Aayine Me Dalit Sahitya Ka Samajshastra 38)

Ke Aayine Me Dalit Sahitya Ka Samajshastra 38)

Saint Kabir also protested the caste system by saying:

Ka karo jati, ka karo paati..

Ram ka bhajan karo dinrati.

(Kabir says it is not important to consider a person with his caste but to devote ourselves towards the God, is an ultimate purpose of human life.) (Manusya Ke Aayine Me Dalit Sahitya Ka Samajshastra 38).

The Dalit literature, we have today, is also in the form of counterculture. The poets, dramatists, novelists and autobiographers are just countering the Hindu culture to register their disagreement and protest against the age old cultural slavery that is still prevailed in the form of untouchability and caste based discrimination. The counterculture or cultural resistance in Dalit literature reveals that they [Dalits] had, and still have, to cope up with a culture that was/is not their own, it was forced upon them with the help of some particular conspiracy. They had a prosperous culture until the laws of Manu were enforced upon them. Niranjana Kumar writes about the cultural status of Dalits:

The culture, they lived with, is responsible for their pitiable and inhuman condition. They were to be considered impure and untouchable, as they were, even today are, associated with some polluted works. They were enforced to live outside the villages; they could not have property; they could not have proper food and shelter. (Manusya Ke Aayine Me Dalit Sahitya Ka Samajshastra 36)

Conclusion:

Thus it can be concluded that the Dalit literature is the literature of socially and culturally marginalised people. This form of literature was begun in the form of cultural resistance against the social, cultural, economic and political injustice in the form of caste based discrimination. Later it became to be known as Dalit literature after a strong social rebellion and protest of Hindu caste system by Mahatma Jyotiba Phule and the towering figure, Dr. Ambedkar. The tradition of counterculture is now flourishing in the every section of the Indian society. The Constitution of India that ensures political equality and envisions to establish social equality as well, has given a new pace to this literature. And today the Dalit literature has become one of the strong vehicles to create social awareness and a new canon for the untouchable people.

Works cited:

- Chakraborty, Soumitra. "Margin Speaks: Indian Dalit Literature." *Text Matters*. 3 (2013). 256 print.
- Jefferess, David. *Postcolonial Resistance: Culture, Liberation, and Transformation*. Toronto: University of Toronto Press, 2008. 57. Print.
- Kumar, Niranjana. *Manusya Ke Aayine Me Dalit Sahitya Ka Samajshastra*. New Delhi: Anamika Publishers and Distributors (Pvt.) Ltd., 2010. 36-40. Print.
- Limbale, Sharankumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature*. Trans. Mukherjee, Alok. Hyderabad: Orient Blackswan Private Limited, 2010. 19, 30-34. Print.
- Oatey, Helen Spencer-. "What Is Culture: A Compilation of Quotations." (2012) 6. Print.
- Pandey, Dr. Manejar. "Dalit Sahitya." *Dalit Chetana Sahiya* 2003: 4. Print.
- Singh, Roopa. *Dalit Atmakatha Ke Sarokar*. First ed. New Delhi: Omega Publications, 2013. 23. Print.
- Sodhaganga. "Making Sense of the Poetics of Resistance." 19. Web. April 20, 2018.
- . "The Politics of Cultural Resistance." 139 Web. April 23, 2018.
- . "A Socio-Political History of Dalit Writings in India." Sodhaganga. Web. April, 13 2018.
- Tactics, New. "Cultural Resistance: The Arts of Protest." New Tactics. Web. April, 19 2018.
- Tulsidas, Dr. "Dalit Sahitya Ki Avdharna." *Dalit Sahitya Ki Avadharna: Chintan Ki Parampara Aur Dalit Sahitya*. Ed. Choube, Dr Shyoraj Singh Bechain and Dr. Devendra. Hazaribag: Navlekhan Prakashan, 2001. 61. Print.
- Varathe, Chandrakant. *Dalit Sahitya Andolan*. Jaipur: Rachana Prakashan, 1997. 29. Print.
- Yatagal, Vijay F. Nagannawar and Amaresh. "Kannada Dalit Literature: A Brief Survey." *Counter Cultural Discourse and Dalit Literature in India*. Ed. Karankal, M. Dasan and Rajesh. New Delhi: ABD Publishers, 2014. 59. Print.
- Zelliot, Eleanor. *From Untouchable to Dalit*. 3rd ed. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors, 2010. 3. Print.

Zimmermann, Kim Ann. "What Is Culture? ." Livescience 2017. Web. April, 19 2018.

9.

**Angst and Antagonism:
A Study of Women Dramatist's Protagonists**

Sneha Bhaskar

Research Scholar
Jiwaji University Gwalior (M.P.)

Dr. Sonia Singh Kushwah

Asst. Professor, Dept. Of English
Kamala Raja Girls' P. G. Auto. College, Gwalior(M.P.)

Abstract

The socio- political situation in India in the 1960s and 70s shook up sensitive writers and during this period Indian English Drama has received fresh impetus from young women playwrights like Manjula Padmanabhan, Poile Sengupta and Dina Mehta. Women's theatre has emerged as a distinct dramatic force which stages the various issues of contemporary Indian society. Their plays include themes of relationships like motherhood, intricate baffling relationship of men and women, incest and adultery. Their plays focus on various types of violence as physical, emotional, psychological, and the exploitation of women at home and in Profession. Their plays of resistance present the themes of voicing against feticide, infanticide, rape, inequality, poverty, illiteracy and gender discrimination.

Keywords: Rape, Illiteracy, Inequality, Gender- discrimination

Introduction

Manjula Padmanabhan, a writer and cartoonist living in New Delhi, is among the fewest contemporary playwrights who have added fruit bearing possibilities to the theatrical development in the country. R.K. Dhawan rightly observes: "Very recently Indian English Drama shot into prominence. Young writers like Manjula Padmanabhan have infused new life into this branch of writing." *Lights Out* by Manjula Padmanabhan is based on an eye witness account; the incident took place in Santa Cruz, Mumbai, 1982. The characters are placed here between complete, unnoticed silence and palpable, horrifying screams. A group of urban middle class people watch brutalization of women in a neighboring compound but fail to perform any meaningful action. The play also proposes a complete negligence towards a woman (Leela's) fright and sensitivity, by her husband. Every character in this play whether it's Bhasker, Leela, Mohan, Naina or its Surinder belongs to that middle class society who does nothing to stop any situation rather only talks and talks about it. Bhasker who is Leela's husband pretends to be deeply concerned and in love with Leela but in actual sense he is far too away from all these emotions. He repeatedly tries to calm her down but does nothing in concrete which will pacify her in actual sense. Every night some three to four men rapes a women brutally and nobody does anything to stop that brutalization. Leela, a mother of two children is deeply hurt and moved because of the bizarre sounds that she hears every night. She is so afraid that she fears going out alone, or sending her children alone to play or to buy something. She kinds of forgets to live her life and is mentally tortured because of those strange noises coming out from her window. All she wants from Bhasker is that he lodges a complaint against them so that they can all be removed hence putting a stop to all their atrocities.

As the drama begins, we see as usual Leela in a very frightened state of mind and is expecting Bhasker anytime. Soon, Bhasker arrives from office and Leela starts the discussion by

asking “Did you.....do it?”¹ This statement clearly notifies that Leela wanted to put an end by taking an effort i.e. by complaining. But soon she discovers Bhasker didn’t and he has forgotten. The conversation between them keeps going and we will come to know that Bhasker is least interested to take any effort. He is not even bothered about Leela leave aside the stranger who is been molested close to their home. When Leela repeatedly ask Bhasker to file a complaint against those rogues Bhasker blames police instead and says that they won’t do anything and even if we complain they won’t turn up till two days and if they will they will only blame us and ask us why haven’t anybody else filed a complaint against them and why only we are so bothered about it. “they may say it’s none of our business, what goes in the next door compound. After all there is chowkidar...”² He tries to convince her that going down to police is not a solution to this problem. This clearly shows Bhasker’s laid back attitude towards everything. He is not able to see the agony and pain that Leela is going through nor being a responsible citizen he is helping out that rape victim. This clearly shows somewhere he is enjoying all this as if some kind of street play is going on because he himself says he has seen the incident once or twice. He tries to control her emotions by various means and tries to engage her mind through meditation and up to a certain amount he becomes quite successful until the doorbell rang. Leela starts fidgeting again thinking those mongers have come down to her place to affect her and her kids. Bhasker immediately consoles her by saying that she is over reacting to things and that she is paying too much of attention to those people. He in fact defends him by saying that other people in the same society are all so carefree and least bothered. He tells her she should also be like them and should lead her life peacefully like before. Although, Leela doesn’t pay any attention to him and keeps murmuring. Here, we can clearly see gender discrimination that Bhasker is doing with his wife Leela. Irrespective of the fact that she is equally well educated, smart enough to manage her house very well yet her voice doesn’t get any attention. She keeps demanding, requesting for the same thing but she is been refused every time by saying something or the other. It seems like Bhasker is treating Leela like a two year old kid whom he is trying to dodge by showing a lollipop and making her do what he feels like. This situation continues in the entire drama and at later stages it gets even worse. Leela is not even bothered about it.

The drama takes a toll when Mohan is introduced in scene two. Mohan, a Delhi based friend has been invited for dinner by Bhasker. Like, every other excited family Leela and Bhasker also arranges the house for their upcoming guest with neat décor, soft music to smoothen the environment etc. Initially, both pretended as if everything is normal although there was a space when Mohan came home. They talked about all other things while Leela continuously looked at her watch and was trying to stop the time. Breaking the silence and awkwardness Mohan asked well! So- when does it begin! ³. This statement clearly strikes a point in my mind that how can people so well educated, so well dressed, so well maintained can be curious of a rape that’s going to happen? How? Why? If an educated person like him is anxious for something unpleasant to happen then what is the difference between a literate and an illiterate person? If after being so well educated we are letting the crime to happen then what is the need of spending so much money in studies. I feel an illiterate person is more sensitive towards this issue. He is more aware and is more daring than us. An educated person fears for loosing something or the other. Therefore, they don’t dare to do something out of box and even if they do they are constantly been poked by someone else. It’s only we who keep Discussing and Discussing and go on Discussing. ...

Mohan belongs to that class of people who tastes everything, chews everything and yet cribs about everything. Never appreciates or helps anyone. Leela is shocked to know that Mohan has come down specifically to take a firsthand experience of the incident. Both Mohan and Bhasker discuss about different sounds that a rape victim makes, they discuss about the intensity that a rape victim goes through. They discuss whether its same person or daily there is some new one. How can one talk about those painful sounds?? As like a “singer’s voice, high and sweet?”⁴. All this clearly indicates that Mohan and Bhasker are inhuman characters who don’t bother about anybody’s feelings or emotions. They are rather busy in detailing of an incident which is so shameful. They both try and give different adjectives to the rape incident as Dignified, Restrained, Refined and Exhibitionist. In spite of all this they also talk about rape as “RELIGIOUS AFFAIR”. How can someone call rape incident as some religious ceremony? Talking about rape as a religious act is the most shameful thing that anybody can talk or listen. What kind of people are they? Do they fall into any category or do they have their own category for others to follow them? Are they human or not is the question that arises in my mind.

Rape is a type of sexual assault usually involving sexual intercourse or other forms of sexual penetration perpetrated against a person without that person’s consent. The act may be carried out by physical force, coercion, abuse of authority or against a person who is incapable of giving valid consent, such as one who is unconscious, incapacitated has an intellectual disability or is below the legal age of consent. The term rape is sometimes used interchangeably with the term sexual assault. Rape doesn’t happen with a victim’s consent rather it happens because of victim’s denial to surrender under one’s sexual desires. This heinous crime is related to religion is something which is unbelievable. Suddenly all three of them Bhasker, Leela and Mohan hear those strange sounds and ask isn’t it time for it to begin?⁵. Manjula Padmanabhan brings out the hard reality of our society. If rape happens with someone from our family we go out to police, we reach out to court, we go to public asking justice, we take out rally etc. till the time we get justice but if the same thing happens to a stranger whom we don’t know and is in a need of our help what we do? We only discuss, we talk, blame police, blame government for lack of security for women and when this is not enough we call her a ‘whore’ a ‘prostitute’. When the family members supports their child and files a complaint against them the other family members or their neighbors keeps gossiping about the child or rather threatens them by saying now what will happen to their child’s future. If every citizen decides to fight back against this evil I’m sure none will be able to touch our girls. But the question is “will they”?

Amy M Buddie and Arthur G Miller, in a review of studies of rape myths states: - Rape victims are blamed more when they resist the attack later in the rape encounter rather than earlier, which seems to suggest the stereotype that these women are engaging in token resistance or leading the man on because they have gone along with the sexual experience thus far. Finally rape victims are blamed more when they are raped by an acquaintance or a date rather than by a stranger, which seems to evoke the stereotype that victims really want to have sex because they know their attacker and perhaps even went out on a date with him. The underlining message of their research seems to be that when certain stereotypical elements of rape are in place, rape victims are prone to being blamed. Manjula Padmanabhan wanted to bring out the plight of the common man who being so well educated or so well dressed yet is not able to identify what is good or bad. They are not able to raise courage against something evil. They are all so obsessed about their own self, their own

safety and well-being that they are least bothered about others. When the time comes they all behave like “Cowards”. It’s clearly evident when Leela says Oh! Then it must be over for tonight! That is what happens in real life, nobody turns up on time to help the victim. The playwright is shaken up to know about the inward hollowness of these so called refined people who only think about their own well-being, nothing to do about the world around them. They are concerned about saving their own skin; they turn their back towards their own fellow members because ‘they don’t want to stick their neck out’ out of fear. Thus Padmanabhan bring forth the condition of women in our Indian society irrespective of their education, their feelings and their expression and so on. The dramatist clearly pictures the dual mentality of males. On one side they talk about how much they love their women, respect them and on the other side when time comes they turn their face. Are we women so Vulnerable that anybody can come down and hurt us?

By reading *Lights Out!* One is made to think about and is realized that how being a human you can ignore such painful scene. The playwright unmasks the façade of the indifferent and spineless middle class men folk clubbing them with the swinish and humbug who join hands in inflicting pain on women in particular, paralyzing the system in general as the so called decent and respected watch dogs of society are so much scared that they feel highly insecure not only from the criminals but also from the police, and this serves as a pointed comment on the law and order situation in India. Manjula Padmanabhan in her closing lines of her play *Lights Out!* says “Oh! Then it must be over for tonight! Through Leela”⁶ This is the only thing that playwright keeps telling us that nobody comes to rescue rape victims. A rape victim goes through lot of humiliation if she survives the act. She then becomes the unwanted element of the society. She not only loses her self-respect, she also loses her dignity because she is left alone to suffer. It’s indeed sad that women in our country are blamed for something that they have not done. Even what about small kids I mean girl child. They are also not left alone. They are also being blamed for something that they have not committed. Worst part is when parents try to take stand they are being criticized by their neighborhood and or else stopped saying what will be the future of that girl child. Nobody thinks that the girl child is blamed or is left to suffer for no fault of hers. Her entire life is pushed towards doom if nobody gives her a helping hand and helps her to come out of that trauma. Women in our society are always taught what to wear, how to wear, what not to wear, what to speak, what not to speak, how to behave in public, how to behave in private, how to keep house clean, how to cook etc. but we are never taught how to protect oneself from any stranger, from any unknown person. We are never taught how to deal with problems. We are never given that amount of freedom and confidence that if anything goes wrong family members are there to stand for us and fight for us. Instead of teaching our women how to dress up or how to cook we should teach them how to handle any situation bravely. We should teach them how to protect themselves from any unknown danger. Instead of blaming our girls we should teach our boys how to respect women. We should teach them how to control their feelings because they say they get excited if they see women wearing short dresses. Such an absurd thinking it is. Therefore, in her play she wants to bring forward the plight of our women and also the dual mentality of our society which gives speeches after speeches about respecting, praising and loving women yet stand at number one place in disrespecting women.

Manjula Padmanabhan in her another play *Hidden Fires* has presented hard hitting monologues wherein she has expressed her desire to the common man to act and not be a spectator

to what is happening outside their house. Each monologue talks about intolerance, mass destruction, narrow concepts of community and nation, gang rapes, chaos created due to riots etc. The monologue starts with the word from director where the director says that when he saw riots for the first time in Mumbai back then Bombay in 1992 he felt completely helpless. Like every other common man he too felt helpless and needless to say feared. He further says that however powerful you are, or well-known you are, or well networked you are, you feel this sense of helplessness because no one is doing anything. There are groups of people killing other groups of people. One felt completely stifled by one's inadequacy to do anything.⁷ The plays have long discussions which deepen step by step and consequently make the audience understand its gravity. In the modern world, where on one side, there is so much of progress in every field, on the other hand, people are losing basic values and morals. The lives are losing its importance and money is becoming more important. The growing apathy in the society in the name of civilization has given way to the crimes and violence. Padmanabhan plays successfully aims and inspires audience not to follow the path adopted by the characters of the plays.

Dina Mehta's *Getting Away with Murder* is yet another sensitive, and one might even say, quite a novel handling of the old theme of sexual abuse. She is a well-known playwright, novelist and editor based in Mumbai. It was first performed in 1990 by Indus International, a socio-cultural group for women, at British Council Theatre, Mumbai. It maps the life of three friends as they undergo the grueling journey through their own private hells as they deal with body blows like childhood sexual abuse, discrimination, infidelity, and insecure relationships. They ultimately learn to free themselves of guilt, shame and humiliation to emerge as strong women at the end of it.

Sexual abuse has led to psychosis in Sonali, who at one point in the play mimes the whole incident of her sexual abuse in childhood, so as to, in a way, exorcise her of it. She is constantly ridden with the fear that "someone indoors is watching me". She has been brought up with the idea that "a woman's failure to bear a son is just retribution for her misdeeds in her past life."⁸ This is somewhere the result of the discriminatory treatment meted out to her in childhood, likewise her brother Gopal, which has left a serious void in her unconscious. In this, Mehta presents a 'modern' response that Sonali offers-nausea-inability to do anything about her choked psyche.

The play is in two acts. The first act has four scenes, while the second act has six scenes. As the play opens we are introduced to two friends Mallika and Sonali. Sonali's life is in disarray. She divulges to Mallika her problems with her mother-in-law: "she is a witch, sly, secretive. She spies on me, I know, she stores up evidence against me- with which to bludgeon me one day (intensely) my mother-in-law hates me, Malu"⁹. From the taxi this morning I looked up at my window and saw a withered hand at the parting of my curtains. Going back to history revealed some facts about Sonali's enigmatic nature as a sign of being deprived of having an understanding mother. In one of her recapitulations Sonali records: "my mother used to exhaust herself over her household tasks- may be because she was grateful to uncle for taking us after father died. She drove herself and turned me into her satellite: "I had to run errands her errands, mouth her opinions, feel her feelings... Of course, Gopal escaped all that because he was born with an extra set of accessories."¹⁰ These words establish the traditional Indian mother who distinguishes between her male and a female child. Sonali further confides into Mallika that she is pregnant and wants amniocentesis done. Mallika is outraged-"I thought only ignorant women had this prejudice or depraved women with

drudgery as their lot, who are sucked into further poverty and debts when they spawn daughters because girl need dowries..... But to someone like you, how can it matter if the first child is a boy or girl?"¹¹

Mallika too has her tale of woe. Her partner in business is a male chauvinist. Mr. Pankaj Pingalay, who has the gall to tell her "that women should stick to secretarial work- or at best, PR work"¹² Knowing full when that its Malu who's there on the front line, getting all the business, running the entire office. Sexual harassment against women is rampant in work places. Malu's secretary Thelma reveals that she is harassed by Mr. Pingalay-"he makes vulgar talks... and wicked gestures....asking me to accompany him to hotels outside the city".¹³

The third friend, Raziya who is a doctor, has her stockpile of sorrows too. Her husband Habib plans to marry a nineteen year old girl as her mother in law has been agitating about it for a long time: you see Malu, I can't give him children". Mallika is appalled at the indignity Raziya is ready to bear "my god", one just has to find out what a woman will tamely submit to". Indian women find it difficult to break free from the shackles of the oppressive traditions. This is where Raziya locates the cause of Mallika, Sonali and her predicament" "I find an accident tyranny at work within me that man's desire for children must be satisfied. Just as Sonali believes that a women's inferior status is partially redeemed when she becomes a mother of sons. And just as you dear Malu, believe that man has the right to the body of a women younger than he." But Raziya is not the one to exonerate her from the guilt, she is prepared to face the situation squarely, she acknowledges that the villain is not the man alone: "but don't fool yourself that you and I are so different Malu! Or that by identifying man as villain we have won our fight for equality! The enemy is within, don't you see? It's in our minds, Mallika that we are underlings!"¹⁴ The woman here is not a passive victim nor is male so indifferent observer as in Padmanabhan's Light's Out. While Sonali relives the traumatic betrayal by her so called uncle; her husband Anil sustains her through his love and understanding. She has overcome herself, killed the ghosts that haunted her and found her way to salvation. A traditional dramatic structure would often hinge on exposition, complication, conflict and denouement. This feminist play is hinged on revelation and recognition. Getting Away With Murder goes beyond the narrow feminist agenda by encompassing in its feminist narration a broader perspective in which violence against women is countered not just by women but also men and women fighting a patriarchal order of dominant males and complicit females. Thus, we can see both Manjula Padmanabhan and Dina Mehta have beautifully brought the problems of women in front of us. Being a female dramatist both of them were able to bring out the agony faced by every individual in our society. Be it Sonali or Mala of Getting Away With Murder or be it Leela of Lights Out! Or be it explaining the destruction or devastation created due to riots in a state. They were able to get into the root cause of any problem were able to provide certain amount of solution to its readers. Thus, on one side we see Manjula Padmanabhan's Leela struggling hard to raise her voice against the rape that is happening in front of her on the other hand we see Mala encouraging Sonali to rise above her self- pity and move on in her life. On one side we see full of positivism and on the other side we see depression and sadness through horse's mouth itself.

Conclusion

Indian Women playwrights consider drama a more serious tool of expression and representation have dealt with certain issues which men playwrights have failed to do. They have adopted the genre as a more practical means to present serious familial, social, cultural and political issues, the heinous crimes and practices of the society in satirical way. Their aim is to bring awareness of certain harsh realities, to protect every individual's basic rights, to live freely, and to respect every individual irrespective of different gender caste or creed. The above mentioned plays can be again compressed into one umbrella term as 'The Plays of Change' a new trend that perhaps goes hand in hand with the theatre of women. Both the playwrights have beautifully justified Resistance to Violence. From all the three plays we can clearly see that women in all the three plays are trying their level best to fight against all kinds of violence against men. These plays act as new ray of hope amongst all the odds.

References

1. Padmanabhan, Manjula. *Lights Out! Body Blows: Women, Violence and Survival, Three plays*. Calcutta : Seagull Books Private Limited, 2003. 3
2. *Ibid.* 9
3. *Ibid.* 14
4. *Ibid.* 18
5. *Ibid.* 28
6. *Ibid.* 54
7. Padmanabhan, Manjula. *Hidden Fires*. Calcutta: Seagull Books Private Limited, 2003. P vii
8. Mehta, Dina. *Getting Away With Murder; Body Blows: Women, Violence and Survival, Three plays*. Calcutta : Seagull Books Private Limited, 2003. 63.
9. *Ibid.* 58
10. *Ibid.* 58-59
11. *Ibid.* 62
12. *Ibid.* 61
13. *Ibid.* 70
14. *Ibid.* 78

10.

Combating Arthritis through Yoga

Dr. Vijayeshwari Rao Gudipati

Assoc. Professor,

Sheth N.K.T.T College of Commerce & Arts, Kharkharali, Thane(w)
Mumbai University, Maharashtra

INTRODUCTION

The word “**arthritis**” is often used as though it referred to a single disease - but it is as specific as the word “infection”. If your doctor tells you that you have arthritis he is simply telling you that you have a disease in which your joints are involved. “**ARTHRA**” means **joint** and “**ITIS**” means **inflammation or swelling**. There are over 100 different types of arthritis. They differ enormously in the speed with which they develop, the length of time they last and the extent of damage and crippling they do. The bad news is that most varieties of arthritis are incurable, once the disease has developed it often lasts for life, but the good news is that the symptoms can usually be controlled and the amount of damage and pain they cause can be minimized. Pain in the joints is a common problem which may vary from a minor discomfort to a disabling chronic problem affecting the quality of life to a great extent. Thanks to fascinating advances in medication and biomedical inventions the problem is controlled to a certain extent. There is an intricate feedback loop of connections that point out that many of these common disabling diseases can be traced to the lifestyle that triggers off the underlying genetic tendencies. This Research paper is an **attempt to guide the arthritis patient towards better health and management of the problem by the use of yogic therapy**. The instructions for the practices are very basic and they are best learnt under the guidance of a trained yoga teacher.

TYPES OF ARTHRITIS

There are over 100 different types of arthritis. They differ enormously in the speed with which they develop, the length of time they last and the extent of damage and crippling they do.

BASIC CATEGORIES OF ARTHRITIS

1. **INFLAMMATORY JOINT DISORDERS:** The synovial membrane becomes red and swollen and as a result the whole joint becomes **red, swollen, painful and feels hot**. If the disease is allowed to continue uncontrolled the joint will eventually be destroyed. The most common of these disorders is **Rheumatoid Arthritis**.

2. **DEGENERATIVE DISEASES:** The disease is caused by ‘**wear and tear**’ in which the cartilage covering the end of the bones wears away, leaving bone rubbing on bone. The joints involved gradually become **stiff, painful and difficult to move**. The most common disorder of this type is **Osteoarthritis** which is more common among the elderly.

3. **PERIARTICULAR DISEASES:** In this type of arthritis the **inflammation** occurs not in or around the synovial membrane but in

the area where the **ligaments and tendons join the bones**. **Ankylosing Spondylitis** is the best known serious disease in this category. It is the third commonest type after rheumatoid arthritis and osteoarthritis. **Tennis elbow** (in which the tendon is damaged) and **housemaid's knee** (in which a bursa- a small fluid filled sac – at the knee joint is damaged and swollen) are other diseases that fall within this group.

RHEUMATOID ARTHRITIS

There is little doubt that rheumatoid arthritis is one of the most common of all crippling long term diseases. It usually affects the smaller joints first particularly those of the hands, wrists and feet. It is much commoner in women than in men. For every 2 male sufferers there are 4-5 female sufferers. Mild rheumatoid arthritis affects probably one in every 50 people while the severe form affects about one in every 200 people.

OSTEOARTHRITIS

Osteoarthritis usually doesn't start before the age of 30 or 40 years and it is more common after the age of 50. It usually affects the large weight bearing joints like knees, hips, ankles and feet.

WHAT HAPPENS TO THE JOINT IN OSTEOARTHRITIS?

In a normal synovial joint the synovial fluid automatically becomes more efficient and protective when there is greater pressure on the joint by losing water and becoming thicker. The cartilage grows throughout childhood and in adulthood it can, to a certain extent, heal itself if it is injured or replace itself if it wears away. In osteoarthritis due to age or over use the **cartilage wears down too quickly and the production of synovial fluid becomes sluggish**. The cartilage gradually gets thinner and thinner and eventually the bones end up rubbing on one another as the **joint space becomes narrow**. When the hip is affected in osteoarthritis it gradually changes in shape and the end result can be that the leg on that side may be effectively shorter than the other leg making walking difficult.

THE HOLISTIC APPROACH

RELAX YOUR BODY AND MIND: MANAGE STRESS

When you are anxious, nervous or under stress in any way your mind deliberately tenses up the muscles all over your body. Your mind is preparing your body to fight or to run away. But **most modern stresses cannot be dealt with by a physical response** and they persist for long periods – and so muscles remain tense for long periods too. **Tensed muscles commonly produce aches and stiffness**.

- It is important to learn how to avoid unnecessary stress,
- How to build up your resistance to stress,
- How to improve your ability to cope with stress and hence combat muscle tension.
- The more direct way to tackle muscle tension is by deliberately relaxing the tensed muscles. It is usually assumed that stress causes ill health because of the strain of too much work, Aggravation

or excitement. But a good deal of **damage is a consequence not of the real problems you may face but of the imaginary consequences your mind creates from those real problems.** Your mind creates major stresses out of minor ones and so it is hardly surprising that the **pains and disablement of arthritis are often made worse due to stress.** Hence it is also important to relax and control the mind to overcome arthritis. It is indeed sometimes **the best medicine.****PAIN MANAGEMENT** Apart from drug therapy for pain control, it can be managed by heat applications, ice applications, using the TENS machine, by massage, listening to music and keeping yourself busy.**BALANCE OF REST AND EXERCISE** a balance in the amount of rest and exercise is required to keep joints strong and.

DIET AND WEIGHT MANAGEMENT

Stay slim to protect the weight bearing joints.

- Vegetarian diet minimizes symptoms (can have eggs).
- Keep dairy consumption to minimum.
- Have a balanced diet or proteins, carbohydrates and fats.
- Calcium intake should be adequate for bone health..
- Vitamin C is required for health of connective tissue.
- Vitamin D is required for absorbing the calcium

6.10 LIFESTYLE CHANGES

- Balance of work and relaxing activities
- Proper sleeping pattern
- Getting rid of bad habits: tobacco, drugs, alcoholism, excess caffeine
- Balanced Diet and Exercise

YOGIC THERAPY

“Yoga is not an ancient myth buried in oblivion. It is the most valuable inheritance of the present. It is the essential need of today and the culture of tomorrow.” Swami Satyananda Saraswati

WHAT IS YOGA?

Yoga is the science of right living and, as such, is intended to be incorporated in daily life. It works on all aspects of the person: the physical, vital, mental, emotional, psychic and spiritual. The word ‘yoga’ means ‘**unity**’ or ‘**oneness**’ and is derived from the Sanskrit word ‘*yuj*’, which means ‘**to join**’. This unity or joining is described in spiritual terms as the **union of the individual consciousness with the universal consciousness.** On a practical level, yoga is a means of balancing and harmonizing the body, mind and emotions. This must be achieved before union can take place with the higher reality. The science of yoga begins to work on the outermost aspect of the personality, the physical body, which for most people is a practical and familiar starting point. When **imbalance is experienced** at this level, the organs, muscles and nerves no longer function in harmony; rather they act in opposition to each other leading to the **manifestation of disease** (the term literally means ‘**without ease**’). While yoga’s central theme remains the highest goal of the spiritual path, **yogic practices give direct and tangible benefits to everyone regardless of their spiritual aims.** Physical and mental cleansing and strengthening is one of yoga’s most important achievements. It works on the holistic principles of harmony and unification.

While applying yoga as a therapy these effects and the benefits derived from them are considered before prescribing the yogic practices.

YOGIC THERAPY IS PURELY INCIDENTAL

Yoga is a master key to the storehouse of physical, mental and spiritual well being. It is not a miracle. The **journey is from without to within, from gross to subtle, from controllable** (i.e. controllable body reflexes –asana) **to semi-controllable** (i.e. breath -pranayama) **to uncontrollable** (mind – meditation).

Today, Yoga is being used widely for treating many physical and mental disorders. Liberation from sufferings of stress induced diseases appears to be the main aim of practicing yoga today. **But nowhere in the yogic scriptures do we find disease wise information.** Discussions about diseases and remedies occur in yogic scripts only as a passing reference like **“Asanena rujo hanti”** meaning that by practicing asana diseases disappear or **“Pranayama rognashanam”** meaning practice of pranayama abolishes all diseases. This is because **Yoga considers man as an integral whole and disease, whatever the kind it may be, is connected with the**

YOGIC APPROACH FOR HEALING

Yogic Therapy in general is recommended for functional, particularly psycho-somatic diseases and not acute diseases. Yoga believes in the concept of **“Pancha Kosha”** or the **five layers of human existence**. Hence to deal with disease the yogic approach is as follows:

- 1. Physical Practices (Dehasadhana):** They are simple physical practices of Asanas, Kriya, Mudras and Bandhas.
- 2. Breathing Practices (Pranasadhana):** Practice of controlling the breath is essential to control the mind. It is done by Pranayama.
- 3. Emotional Practice (Bhavasadhana):** Emotions, if uncontrolled, can give rise to dis-ease. Culturing of emotions can be done by Japa or chanting of mantras or listening to devotional songs.
- 4. Spiritual Practices (Divyasadhana):** Practice of Pratyahara, Dharana and Dhyana. Sakshibhavana(a type of Dhyana) develop a sense of self awareness.
- 5. Diet:** it plays an important role in building both body and mind. A satvik and balanced diet can prevent and treat disease.
- 6. Congenial Atmosphere:** A happy, adjusting, peaceful atmosphere at home as well as at working place is conducive to proper healing to prevent disease.
- 7. Counseling:** A trained yoga teacher can develop an attitude of empathy for the suffering of the diseased person.

The **basic trigger being stress** in today’s lifestyle, the integrated approach addresses the problems of all aspects of the stressed fast lifestyle of the individual. According to Yoga stress begins in the mind as **an uncontrolled surge of emotions (Bhavana)** or an amplified reaction as **a response to demanding situations** either real or imagined. **Stress is described as ‘excessive speed’**. Stresses carry enormous power by recycling of thoughts unceasingly in the Manomaya kosha. This **speeded up loop goes out of control** and when suppressed over a long period of time **disturbs the balance of all the five koshas**. In arthritis the inflammation **or degeneration that shows up in the joints**

is the excessive speed that has percolated from the Manomaya to the Annamaya via the Pranamaya kosha. Yoga believes that you that you had the full freedom to react or not to react or react.

INTEGRATED APPROACH OF YOGA THERAPY FOR

ARTHRITIS (IAYTA) According to Yoga arthritis is classified as two types:

- **Adhij** : Stress Related
- **Anadhij** : Non Stress Related (due to Infection, Injuries)

otherwise in the Manomaya kosha initially when there was a demanding situation. Yoga also believes that the **whole process of disease is reversible** to a major extent. You can start the whole process of reversing by using **three tools namely:**

- slowing down,
- **internal awareness and**
- expansion

These can be achieved by the basic techniques of **Differential Relaxation and Pranadharana.**

AIM OF YOGA IN MANAGEMENT OF ARTHRITIS

- To reduce joint pain, swelling and deformity.
- To build up strength of adjacent muscles to reduce excessive stress on joints.
- To preserve joint movements to maximum and put joints through their full movements and increase their lifespan.
- To work at the level of mind to keep mind healthy and boost any management at physical level.

APPROACH GENERAL APPROACH

1. STRESS MANAGEMENT: Relaxation of body and mind

2. HAVE THE RIGHT ATTITUDE: Think positively

3. BUILD UP YOUR SELF CONFIDENCE:

4. DEAL POSITIVELY WITH ANGER :

YOGIC APPROACH

CHAITANYASANA MAKARASANA
All yoga Asanas & Pranayamas have the central effect of creating balance in the nervous and endocrinesystems, thereby leading to relaxation of body & mind & effective stress management.

PRATPAKSHA BHAVANA (Opposite thinking to be practiced when undesirable thoughts capture your mind)

ANULOMA – VILOMA
MEDITATION ON MANIPURA
CHAKRA (Centre for self assertion & dynamism)
JALANDHAR BANDHA MAHA
BANDHA (Relieves frustration & anger)

5. LEARN TO SHOW FEELINGS : VENT TO EMOTIONS

SAKSHI BHAVANA (Catharsis or purging of the mind)

6. LEARN TO LAUGH :

All yogic practices bring about a sense of well being and give the sadhaka a cheerful disposition

7. PAIN MANAGEMENT : can be through pain killers, physiotherapy
etc.

OMKAR CHANTING, DHYANA (These practices help in relief of pain due to release of endorphins ..(body's natural pain killers). They take the sadhaka to a level beyond that of physical illness) Different Asanas have local effects on different joints and with regular practice reduce joint pain.

CONCLUSION.

Modern medicine has its limitations in treating psychosomatic disorders while yogic therapy proves very effective because it is a medicine for body and soul. Of course in some cases it is used as a complementary therapy alongside modern medicine. Arthritis is so common that most of us will suffer from at least one sort once in our lives, the most common being the age related osteoarthritis. Hence Yogic Therapy can be used as a preventive.

REFERENCES

1. Sadashiv Nimbalkar , Yoga for Health & Peace
2. Yogacharya Shrikrishna Vyavahre and Dr. Ulka Natu , H3 yoga
3. Swami Satyananda Saraswati , Asana Pranayama Mudra Bandha
4. Dr. Veron Coleman , How to Conquer Arthritis
5. Dr. J.T Shah , Therapeutic Yoga
6. Dr. R Nagarathna & Dr H.R Nagendra , S.V.Y.P , Yoga for Arthritis
7. Yoga Vidya Niketan, Mumbai, YogaVarta, March 2014

11.

Goods and Service Tax and Indian Economy

Dr. Chavan Ashok Daulatrao

Asst. Prof. in Commerce,
Late Ramesh Warpudkar ACS College,
Sonpeth, Dist: Parbhani-431516. (MH)

Introduction:

Today in Agriculture India income is increased due to GST. It is noted that till 25th March, 2018, 59.51 lakh GST payers are registered and it 69% compared to total Indirect Tax payers. So from July, 2017 to February, 2018 Government got 7,11,819 crore Tax. It affects on Indian Economy.

One year after the formation of the **Modi** Government, the new Finance Minister **Arun Jaitley** introduced the GST Bill in the Lok Sabha, where the BJP had a majority. In February, 2015, **Jaitley** set another deadline of 1 April, 2017 to implement GST. The GST (Compensation to States) Bill, 2017 and The Union Territory GST Bill, 2017, well over a decade in the making, the new value added tax promises to subsume India's miasma of local and national levies into a single payment, thus unifying the country's 29+ states and 1.3 billion people into a common market for the first time. Government of India, along with all states has agreed upon to a charge the same indirect tax rates. The 101st constitutional (amendment) Act enables both the Centre and the States to simultaneously levy the GST, which will subsume all indirect taxes currently levied, including excise duties and service tax. It will be levied on consumption rather than production. Businesses are thrilled at the idea of being able to distribute their products from a single warehouse, say, rather than replicating supply chains in each state.

GST is a comprehensive indirect tax levy on manufacture, sale and consumption of goods as well as services at the national level. It will replace all indirect taxes levied on goods and services by states and Central.

Research Methodology:-

I select descriptive and analytical the research methodology. This study mainly based on secondary data. The required data have been collected from various Reports, journals and books. For this present research paper I have selected descriptive and analytical research methodology.

Objectives of the Study:

The objective of the study is to highlight on the GST and Development in India. I express an opinion on the following objective of the research paper.

- To know the contribution of GST in GDP.
- To know the growth and performance of GST.
- To know the need and advantages of GST.

Goods and Services Tax:

Goods and Services Tax (GST) is an indirect **tax** which was introduced in **India** on 1 July 2017 and was applicable throughout **India** which replaced multiple cascading **taxes** levied by the Central and state Governments. Under **GST**, **goods and services** are taxed at the following rates,

0%, 5%, 12%, 18% and 28%. The GST Council in its 23rd meeting on **November 10, 2017** recommended widespread changes in the Goods and Services Tax (GST). The council has decided to keep the highest 28% tax on luxury and sinful items as a result 177 items have been shifted to the 18% bracket. GST on many items has also been reduced. The Government has categorized items in five major slabs - 0%, 5%, 12%, 18% and 28%.

The GST would apply to all goods except alcoholic liquor for human consumption and five petroleum products.

No tax:

No tax will be imposed on items like Jute, Fresh Meat, Fish Chicken, Eggs, Milk, Butter Milk, Curd, Natural Honey, Fresh Fruits and Vegetables, Flour, Besan, Bread, Prasad, Salt, Bindi, Sindoor, Stamps, Judicial Papers, Printed Books, Newspapers, Bangles, Handloom, Bones and Horn Cores, Bone Grist, Bone Meal, Etc.; Hoof Meal, Horn Meal, Cereal Grains Hulled, Palmyra Jiggery, Salt - All Types, Kajal, Children's' Picture, Drawing or Colouring Books, Human Hair, Khadi Purchased From Khadi And Village Industries Stores, Clay Idols, Brooms, Cotton Seed Oil, Cake, Charkha, Guar Meal, Hop Cone, Certain Dried Vegetables, Un worked Coconut Shell and Fish, And Bangles of Lack / Shellac.

Services:

Hotels and lodges with tariff below Rs 1,000, grandfathering service have been exempted under GST. Rough precious and semi-precious stones will attract GST rate of 0.25 % admission to "protected monuments", and 0.25% Rough industrial diamonds including unsorted rough diamonds to face 0.25% instead of 3% GST.

5% Goods:

Items such as fish fillet, apparel below Rs 1000, packaged food items, footwear below Rs 500, cream, skimmed milk powder, branded paneer, frozen vegetables, coffee, tea, spices, pizza bread, rusk, sabudana, kerosene, coal, medicines, stent, lifeboats, Cashew nut, Cashew nut in shell, Raisin, Ice and snow, Bio gas, Insulin, Agarbatti, Kites, Postage or revenue stamps, stamp-post marks, first-day covers, Branded food, walnuts, dried tamarind, roasted gram, Dhoop batti, Corduroy fabric, saree fall, Paper mache items, Oil cakes, Duty Credit Scrips, Cotton quilts (quilts not exceeding Rs 1000 per piece), corals, Rosaries and prayer beads, Hawan samagri, Grass, leaf and reed and fibre products, including mats, pouches, wallets, mangoes sliced dried, Khakra and plain chapati / roti, branded Namkeens, Ayurvedic, Unani, Siddha, Homeopathy medicines; Paper waste or scrap; Real Zari; Plastic waste, parings or scrap; Rubber waste, parings or scrap; Hard Rubber waste or scrap; Paper waste or scrap; Real Zari; Cullet or other waste or scrap of Glass; E-Waste; Biomass briquettes; Desiccated coconut, Narrow woven fabric including cotton newar [with no refund of unutilised input tax credit; Idli and dosa batter; Finished leather; chamois and composition leather; Coir cordage and ropes, jute twine, coir products; Fishing net and fishing hooks; Worn clothing; Fly ash brick; aircraft tyres, puffed rice chikki, flour of potatoes, chutney power, fly sulphur recovered in refining crude and fly ash.

On November, 2017 these items were moved from 28% to 18% bracket:

Wire, cables, insulated conductors, electrical insulators, electrical plugs, switches, sockets, fuses, relays, electrical connectors Electrical boards, panels, consoles, cabinets etc for electric control or distribution, Particle/fiber boards and ply wood. Article of wood, wooden frame, paving block, Furniture, mattress, bedding and similar furnishing, Trunk, suitcase, vanity cases, brief cases, travelling bags and other hand bags, cases, Detergents, washing and cleaning preparations, Liquid or cream for washing the skin Shampoos; Hair cream, Hair dyes (natural, herbal or synthetic) and similar other goods; henna powder or paste, not mixed with any other ingredient; Pre-shave, shaving or after-shave preparations, personal deodorants, bath preparations, perfumery, cosmetic or toilet preparations, room deodorizer. Perfumes and toilet waters, Beauty or make-up preparations Fans, pumps, compressors Lamp and light fitting, Primary cell and primary batteries, Sanitary ware and parts thereof of all kind, Articles of plastic, floor covering, baths, shower, sinks, washbasins, seats, sanitary ware of plastic, Slabs of marbles and granite, Goods of marble and granite such as tiles, Ceramic tiles of all kinds, Miscellaneous articles such as vacuum flasks, lighters, Wrist watches, clocks, watch movement, watch cases, straps, parts, Article of apparel & clothing accessories of leather, guts, fur skin, artificial fur and other articles such as saddler and harness for any animal, Articles of cutlery, stoves, cookers and similar non electric domestic appliances, Razor and razor blades, Multi-functional printers, cartridges, Office or desk equipment, Door, windows and frames of aluminums. Articles of plaster such as board, sheet, Articles of cement or concrete or stone and artificial stone, Articles of asphalt or slate, Articles of mica, Ceramic flooring blocks, pipes, conduit, pipe fitting, Wall paper and wall covering, Glass of all kinds and articles thereof such as mirror, safety glass, sheets, glassware, Electrical, electronic weighing machinery, Fire extinguishers and fire extinguishing charge, Forklifts, lifting and handling equipment, Bull dozers, excavators, loaders, road rollers, Earth moving and leveling machinery, Escalators, Cooling towers, pressure vessels, reactors Crankshaft for sewing machine, tailor's dummies, bearing housings, gears and gearing; ball or roller screws; gaskets, Electrical apparatus for radio and television broadcasting, Sound recording or reproducing apparatus, Signaling, safety or traffic control equipment for transports Physical exercise equipment, festival and carnival equipment, swings, shooting galleries, roundabouts, gymnastic and athletic equipment, All musical instruments and their parts.

On January, 2018, these items were moved to 5% GST Slab:

LPG supply to household domestic consumers by private LPG distributors, Tailoring service, Tamarind Kernel Powder, Mehendi paste in cones, Scientific and technical instruments, Basket ware and wickerwork, Velvet fabric, Cigarette filter rods.

Services:

All restaurants of hotels with room/lodging.

Services:

State-run lotteries, Non-AC hotels, business class air ticket, fertilizers and Work contracts.

18% Goods:

Most items are under this tax slab which include footwear costing more than Rs 500, Trademarks, goodwill, software, Bidi Patta, Biscuits (All categories), flavoured refined sugar, pasta, cornflakes, pastries and cakes, preserved vegetables, jams, sauces, soups, ice cream, instant food mixes, tissues, envelopes, tampons, note books, steel products, printed circuits, camera, speakers, Kajal pencil sticks, Headgear and parts thereof, Aluminium foil Weighing Machinery [other than electric or electronic weighing machinery, Printers other than multifunction printers, Electrical Transformer, CCTV, Optical Fiber, Bamboo furniture, Swimming pools and padding pools, Curry paste; mayonnaise and salad dressings; mixed condiments and mixed seasonings, Tractor parts, raincoats, Medical grade disposable gloves, Computer monitors (up to 20 inch), Custard powder, Rice rubber rolls for paddy de-husking machine, Kitchen gas lighters, poster Colour; Modeling paste for children amusement; Fittings for loose-leaf binders or files, letter clips, letter corners, paper clips, indexing tags and similar office articles, of base metal; staples in strips; aircraft engines.

On January 2018, these items were moved under 18% slab:

Second-hand medium and large cars and SUVs Bio-fuels powered business. The admission to theme parks, water parks etc; Cigarette filters rods.

Services :

Restaurants in hotel premises having room tariff of Rs 7500 and above, telecom services, IT services, branded garments and financial services, Outdoor catering.

28% Goods:

In total 50 luxury and sin products will be taxed at 28 percentage which includes Bidis, molasses, pan masala, aerated water, paint, sunscreen, wallpaper, ceramic tiles, water heater, dishwasher, weighing machine, washing machine, ATM, vending machines, vacuum cleaner, automobiles, motorcycles, aircraft for personal use.

Services:

Private-run lotteries authorised by the states, race club betting, cinema will attract tax 28 per cent tax slab under GST.

Advantages of Goods and Services Tax

GST will bring numerous benefits to all stakeholders viz industries, government and citizens. Some of these benefits or advantages are listed below:

Seamless flow of credit: - GST will facilitate seamless credit across the entire supply chain and across all States under a common tax base. Elimination of Cascading effect: Goods & Service Tax would eliminate the cascading effects of taxes on production and distribution cost of goods and services. The exclusion of cascading effects i.e. tax on tax will significantly improve the competitiveness of original goods and services in market will lead to beneficial impact to the GDP growth of the country. It is felt that GST would serve a superior reason to achieve the objective of streamlining indirect tax regime in India which can remove cascading effects in supply chain till the level of final consumers.

Revenue Gain: Revenue will increase under GST regime because of widening of the dealer base by capturing value addition in the distributive trade and increased compliance.

Enhanced Transparency: GST regime shall enhance transparency in the indirect tax framework and is expected to bring down the rate of inflation.

Zero rated Exports: Under the GST regime, exports will be zero rated in entirety unlike the present system where refund of some taxes is not allowed due to fragmented nature of indirect taxes between the Centre and the States. All taxes paid on the goods or services exported or on the inputs or input services used in the supply of such export goods or services shall be refunded. GST will boost Indian exports, thereby improving the balance of payments position. Exporters will be facilitated by grant of provisional refund of 90% of their claims within seven days of issue of acknowledgement of their application, thereby resulting in the easing of position with respect to cash flows.

Increased Uniformity: Uniform GST rates will reduce the incentive for evasion by eliminating rate arbitrage between neighbouring States and that between intra and inter-State sales. Harmonization of laws, procedures and rates of tax will make compliance easier and simple. There would be common definitions, common forms/formats and common interface through GST portal, resulting in efficiencies and synergies across the board. This will also remove multiple taxation of same transactions and inter-State disputes like the ones on entry tax and e-commerce taxation existing today.

Increased Certainty: Common procedures for registration of taxpayers, refund of taxes, uniform formats of tax return, common tax base, common system of classification of goods or services along with timelines for every activity will lend greater certainty to taxation system.

Increased Digitalization: GST is largely technology driven. The interface of the taxpayer with the tax authorities will be through the common portal (GSTN). There will be simplified and automated procedures for various processes such as registration, returns, refunds, tax payments, etc. All processes, be it applying for registration, filing of returns, payment of taxes, filing of refund claims etc., would be done online through GSTN. The input tax credit will be verified online. Electronic matching of input tax credit across India will make the process more transparent and accountable. This will encourage a culture of compliance. This will also greatly reduce the human interface between the taxpayer and the tax administration, leading to speedy decisions.

GST is a win-win situation for the country as a whole providing benefits to all the stakeholders of industry, government and consumer. It will lower the cost of goods and services give a boost to the economy and make the products and services globally competitive. GST aims to make India a common market with common tax rates and procedures and remove the economic barriers thus paving the way for an integrated economy at the national level. By subsuming most of the Central and State taxes into a single tax and by allowing a set-off prior-stage taxes for the transactions across the entire value chain, it would mitigate the ill effects of cascading, improve competitiveness and liquidity of the businesses, GST is a destination based tax. It follows a multi-stage collection mechanism. In this, tax is collected at every stage and the credit of tax paid at the previous stage is available as set off at the next stage of transaction. This shifts the tax incidence near to the consumer and benefits the industry through better cash flows and better working capital management.

GST is largely technology driven. It will reduce the human interface to a great extent and this would lead to speedy decisions.

GST will give a major boost to the “Make in India” initiative of the Government of India by making goods and services produced in India competitive in the national as well as international market. Also all imported goods will be charged integrated tax (I GST) which is equivalent to Central GST + State GST. This will bring equality with taxation on local products. Under the GST regime, exports will be zero-rated in entirety unlike the present system where refund of some taxes may not take place due to fragmented nature of indirect taxes between the Centre and the States. This will boost Indian exports in the international market thus improving the balance of payments position. Exporters with clean track record will be rewarded by getting immediate refund of 90% of their claims arising on account of exports, within seven days.

GST is expected to bring buoyancy to the Government Revenue by widening the tax base and improving the taxpayer compliance. GST is likely to improve India’s ranking in the Ease of Doing Business Index and is estimated to increase the GDP growth by 1.5 to 2%. Central Government is hopeful to implement the GST.

References:

1. Dr. Deepti, The Indian Economy, Goods and Services Tax (GST);
2. <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/budget-2018>, (28/01/2018).
3. PD/June/2017/100

12.

Potter's Villains and Christianity's Heroes

Dr. Pankaj Saxena

Associate Professor
Indus University, Ahmedabad

It is often debated whether great literature has any meaning, a central quest, an overarching and passionate search for truth at its centre or not. If we consider the literature till the dawn of the 20th century then we can say that there was meaning in literature but much of what is written ever since the First World War, is without any central goal or meaning. The next biggest question is: how does a great author reveal meaning in his or her work? Does he make his characters mouthpieces of his vision, as Jane Austen did or he lets the symbols speak.

J. K. Rowling, the author of the famous Harry Potter series seems to be the author who reveals meanings into her works by employing potent symbols. One of her central theme is the opposition of organized Prophetic Monotheism and this is why she has symbolized her novels to caricature her villains on the model of the heroes of Prophetic Monotheism.

Before Christianity there had been prophets. Although a few like Zoroaster³ and Akhenaton⁴ had shown prophetic characteristics before Moses, Judaism was the first organized religion with a revealed book. Jews had a predilection for the prophets – messengers of the God. But they had not limited the number of prophets. According to them, prophets descend on earth from time to time, in order to preach the Word of God.

The innovation of Christianity was the concept of the Last Savior. The basic premise of Christianity is based on the concept of original sin. Man is doomed because of the ancestral crime committed by the mythical Adam and Eve:

“By his sin Adam, as the first man, lost the original holiness and justice he had received from God, not only for himself but for all humans. Adam and Eve transmitted to their descendants human nature wounded by their own first sin and hence deprived of original holiness and justice; this deprivation is called "original sin". As a result of original sin, human nature is weakened in its powers, subject to ignorance, suffering and the domination of death, and inclined to sin (this inclination is called 'concupiscence').”⁵

³ Hoffman, Joseph. *The Origins of Christianity*. New York: Prometheus Books. 1985.

⁴ Reeves, Nicholas. *Akhneten: Egypt's False Prophet*. New York: Thames and Hudson. 2005.

⁵ The Vatican Archive. *Adam and the Original Sin*. Volume 416-418. 12 August 2011.
<http://www.vatican.va/archive/ENG0015/_P1C.HTM>

The theory is: since man has been corrupted due to the original sin, he has to atone for this ancestral crime. This someone else is none other than the Son of God, Jesus Christ.⁶

There was a problem with this fabulous theory of Sin, Sacrifice and Atonement. Even after Jesus atoned for the original sin with his self-sacrifice at the cross, sin still remained in the world. It could mean only two things: either the sin in the world was not a consequence of the original sin, as told by the Bible. In this case, the Bible would be proved wrong and the original sin theory would collapse and along with it the necessity of Jesus Christ and subsequently Christianity itself. The Church could not let this happen.

The other possibility was: though there was Original Sin, Jesus Christ was unable to atone for it. This would again prove the uselessness of both Jesus and Christianity. The Church could not let this happen either.

The Church theologians found a marvelous and equally fabulous solution for this problem. It was said that Jesus did not only atone for the sins of the past, but also of the future. All those born after the Atonement, would also be redeemed of their sins, but only if they believe in Christ. In other words, people could continue to commit sin and every kind of crime. They would be redeemed if they believe in Christ.

From this point on in history, the entire concept of sin and remorse was altered. Before the advent of Christianity, man was judged on the basis of his actions. Christianity started judging on the basis of belief. Hence, a man who did good deeds all his life and did not believe in Christ would still be evil and burn in hell forever. On the other hand, a person who committed all sorts of crimes in his life and believed in Christ would be in heaven. His sins would be forgiven, as his belief in Christ would wash away his crimes.⁷

Action was rendered secondary and inconsequential. Belief became primary. Since actions happen in the real world and belief is entirely a concern of the mind, Christianity became increasingly divorced from facts, reason and logic. This gave birth to the schism between science and religion in the western world.⁸

There was another clause in this theory of Atonement for posterity. According to the Jewish tradition, prophets would always come from time to time, in order to preach the Word of God. If a new prophet could come, he could also atone for his contemporaries. This would look vastly more feasible than the fabulous claim of Christianity that Jesus atoned for those who would be born after him.

Hence it was declared that Jesus was the last Prophet; anyone claiming to be a prophet after Christ would be an imposter. This was the seal of prophecy. Jesus was declared the Last Prophet, the Last

⁶ Goel, Sita Ram. *Jesus Christ: An Artifice for Aggression*. New Delhi: Voice of India. 2001.

⁷ Goel, Sita Ram. *History of Hindu Christian Encounters (AD 304 – 1996)*. New Delhi: Voice of India. 1996.

⁸ Dawkins, Richard. *The God Delusion*. London: Black Swan. 2007.

Savior. No one after him could claim to save humanity. Jesus got eternal copyright on the right for Atonement.

In Harry Potter's world we see that no savior comes from outside. Everyone has to make decisions for himself, without any help from outside; everyone has to find his own way.

Rowling opposes forceful authority. Dubbing Dumbledore as gay is just another way of opposing authoritarianism. The Leaky Cauldron webmaster Melissa Anelli says:

“Jo Rowling calling any Harry Potter character gay would make wonderful strides in tolerance toward homosexuality. By dubbing someone so respected, so talented and so kind, as someone who just happens to be also homosexual, she’s reinforcing the idea that a person’s gayness is not something of which they should be ashamed.”⁹

It is natural that she opposes the fabulous claims of Christianity. This brings us to the Daily Prophet and J K Rowling. The Daily Prophet is the name of the most famous newspaper of the wizarding world. It is first mentioned in the first book at the King's Cross. We find Hagrid reading the newspaper, while Harry is trying to ask him many questions. Later on, the news of Gringotts break-in is published in the Daily Prophet and Hogwarts students read it eagerly. In *Chamber of Secrets*, Harry reads in the Daily Prophet that Arthur Weasley has been fined for bewitching an old car, Ford Anglia. The pictures in newspaper are live! In these pictures people actually move and wave at the readers.

In *Prisoner of Azkaban*, we read the news of the break out of Sirius Black from Azkaban. In *Goblet of Fire*, the Daily Prophet reports about the incidents happening at the Quidditch World Cup. It plays a very important part in this book. The irritating and shamelessly resourceful reporter Rita Skeeter is introduced in this book. She distorts every piece of news in order to make it more interesting and scandalous. In the fifth book too, the Daily Prophet has a great role. Rita Skeeter keeps troubling Harry about the rise of Voldemort and finally Hermione gets Rita to take an interview of Harry in which tells the world the truth about Voldemort.

In the sixth book, The Daily Prophet spreads rumors about Harry's adventures at the Department of Mysteries at the end of the fifth book. It makes a lot of surmises, many of them correct. In the last book, the Daily Prophet reveals the history of Dumbledore, albeit in a much distorted way.

In short, The Daily Prophet is just like an ordinary newspaper: serving sensational news to eager and gullible readers about everything. The only difference is that its pictures move, just like videos!

The question arises: why would Rowling use the word Prophet for something so trivial? The fact that she does, shows us that her view of prophets is not Biblical. She does not think of a prophet as someone who discusses the word of God and deeply religious matters. The prophet in her view

⁹ Didlus, Avery. *The Music of Opposition which Rowling Faced*. 22 November 2010. <<http://today.msnbc.msn.com/id/21407911>>

can be concerned with trivial matters of daily routines. This is in keeping with the view of Michael Baigent, who opposes the orthodox interpretation of the Bible and its teachings.¹⁰

In the Judeo-Christian worldview, divinities are not involved in the daily trivialities of human beings. They are only interested in rewarding and punishing belief. On the other hand, paganism does not hold such a view. In many pagan religions there are many deities of nature. Some are concerned with higher spiritual concerns of human beings, while others take care of their daily problems. Roman paganism had many such local deities.¹¹

The way *The Daily Prophet* concerns itself with the lives of ordinary wizards, brings it much nearer to the pagan understanding than the Christian one.

Even more important is the adjective used with the word, 'prophet'. As opposed to the 'Last Savior' of Christianity, the Prophet in Rowling's wizarding world is Daily Prophet! Let alone last, the prophet in the wizarding world of Harry Potter is so regular that his news is delivered every morning in the Great Hall of Hogwarts, at the breakfast table of every wizarding family. This is so radical a break from the Christian fundamentalist opinion of Prophetism that the reader cannot help but be amused at the mockery of the very concept.

The very name of the most famous newspaper in the wizarding world, *The Daily Prophet* of Harry Potter shows us that this world is aligned more along the lines of the pagan ethics than the Christian worldview.

¹⁰ Baigent, Michael, Leigh, Richard and Lincoln, Henry. *The Messianic Legacy*. New York: Delta. 2003.

¹¹ Jones, Prudence and Pennick, Nigel. *A History of Pagan Europe*. New York: Routledge. 1997.

13.

Salman Rushdie's Shame is a Critical Delight

R.Abeetha

Assistant Professor of English
VELS University
Chennai-44

Abstract:

Shame is a pungent satire on contemporary political situations in Pakistan. The novel's story begins with a fabulous tale about birth of one of the characters "Omar Khayyam Sakil". One of three sisters become pregnant and the other two also starts boating with stimulated pregnancies. They immured themselves in their deceased father's mansion and have a dumb-waiter employed to bring in provisions from outside. The novel contains an extremely striking political situation of Pakistan including two characters Raza Hyder speaks to the character of General Zia and the Iskander Harappa speaks to Zulficar Ali Bhutto. Nishapur is a magnificent mansion, which has been owned by the shakils for generations. Shame seems to contain within itself two stories which eventually mingle as one through the character, Ommar Khayyam who is probably one of the most important characters in the novel. The part of the novel deals with the birth of Shakil and the three sisters and another part of the novel deals with the most important Pakistan's recent history as the central protagonist. The story of the novel circulates around three families, the Shakils, the Hyderys and the Harappas and around the love, hatred, rebellion, Shame and Shamelessness of their family members. The novel's storyline spans three generations and centers on the lives and families of two men Raza Hyder, a celebrated general and Iskander Harappa, a millionaire playboy. Their life-and-death, struggle, played out against the political backdrop of their country, is based on the real life of Pakistani President Zia-ul-Haq and former Prime Minister Zulfikar Ali Bhutto who was deposed by Zia in 1977 and executed.

Key words: Mimicry, satire, postmodernism, and postcolonism

Rushdie's **Shame** is a critical delight. We can spend timeless hours walking through the labyrinthine corridors of Rushdie's novels. Nishapur, the Shakil home, is also a labyrinth for the young Omar Khayyam Shakil; an "Underlit corridor edifice" (**Shame** p.30). It is presented, as a limbo world between real and unreal, material and spiritual that he is wandering through his home of countless rooms each rich with the dust and secrets of decades like Dr. Aadam Aziz in *Midnight's Children* seeing his future wife in parts through a perforated sheet. The woman-centered claustrophobia of Nishapur is noted as a womb to which Omar seeks to cling.

Omar's accidental glimpse of this outside world through a crumbling wall strikes fear into him and sends him running back indoors-back to the womb- rather than risk venturing forth. It is an image that we can find a reflection in one of Fitzgerald's translated quatrains from Umar Khayyam: "Myself when young did eagerly frequent Doctor and Saint, and heard great argument about it and about, but everywhere Came out by the same door wherein I went" (**Fitzgerald's translated Quatrains from Umar Khayyam** p.7)¹

The Rushdie avoids such a clichéd use of a womb image to represent Omar's home, illustrates both structural imperatives imposed on the text by its desire for circulating, and also, the idea that a female refuge from the dangers of the outside world would represent a threat as well as a haven. The "womb" of Nishapur serves more as a revelation of Rushdie's psychology than

an interesting elaboration of the narrative. The decaying bowels of the house become like a parallel universe of faded antique to set beside the real world outside.

Certain patterns emerge as an aerial view of the labyrinth. Because of the unfamiliarity of the terrain, students especially those outside the Indian subcontinent, would appreciate a rather detailed explication of certain political and cultural landmarks. The maps that are provided by critics and by Rushdie in his interviews are not always reliable. The novel **Shame** is not a fantasy or fabulation but has a realistic core. One of the major techniques used is of stretching a reference to its utmost limit. There is a certain element of trickery in that there are two separate circuits, each with its own entrance and exit. While it is true that the country referred to in shame could be any country that has been ruined by dictatorship and political corruption the exact setting – Pakistan-needs to be identified because that geographical and historical specificity makes it a novel and not a more political allegory on dictatorships.

The main lines are clear enough, for names and events are rather thinly veiled, unlike the burqa of its women. **Shame** is the story of Isky Harappa(Zulfikar Ali Bhutto) and Raza Hyder (Zia) two Presidents of Pakistan, it is the story of how Bhutto, seeking to perpetuate his power by keeping the army in his pocket, appointed “the most incompetent general” as Commander –in-Chief “ so that he need not fear for an army take over. But “the idea that a general is likely to remain in your pocket”...is a very stupid and dangerous idea”(Kunapipi ;14). Zia ousted Bhutto had him hanged , and set up a regime of religious bigotry. Benazir Bhutto is very like Arjumand Harappa who adored her father, and Rushdie’s **Shame** foretells the rise and return of Benazir Bhutto. It would be an interesting exercise to trace the real life to the Isky - Raza story.

Rushdie also uses authorial intrusions to comment on specific social and political ills; the long joke about Zia’s deal with God; a comment on Islamic fundamentalism being imposed from government levels, an interlude on various aspects of everyday life in Pakistan, all these could be illustrated with historical examples. "They say the child become flushed at birth(Shame p.89) Between disgrace and Shamelessness lies the hub whereupon we turn; meteorological conditions at both these shafts are of the most extraordinary, fierce write. Forwardness, disgrace: the underlying foundations of savagery (Rushdie's **Shame** p.118)2

Rushdie's premise proposition in Shame is that disgrace, Shamelessness, and brutality are inseparably bound. His similitude proposes Earth's turning on its pivot, where one may discover disgrace at one shaft and Shamelessness at the other , while the mystical – genuine place where the conjoined twins meet is the spatial geology of brutality represented. He uses an armory of narrating methods to make viciousness with the goal that his perusers might be all the more eager to evaluate the East's and the West's way of life of disgrace. Rushdie's story style can be seen as a facetious utilize and mishandle of various scholarly account traditions and hypothetical viewpoints that incorporate misrepresented impressions of provincial mimicry, untrustworthy storytellers, tall tale themes, and intertextuality.

Salman Rushdie apparently makes ludicrous situations as analysis on the reality of these extremely circumstances, which he frequently achieves through different types of mimicry. The essential idea of mimicry incorporates reiteration, variety, and reversal, and is associated with spoof, incongruity, parody, vaudeville, and joke. Rushdie problematizes his own particular chronicled story by making a joke of mimicry, particularly with regards to frontier mimicry.

"Provincial Mimicry" is an outcome of the want of the colonized to resemble the colonizer, through the energy of decades and at times hundreds of years of brutality and social molding that empowers royal social authority. Rushdie's obvious mimicry isn't so much mimicry, however a farce of frontier mimicry. Bhaba clarifies the "ambivalence" of "Frontier Mimicry" as the not really kindhearted pilgrim talks that portrays the locals as "yet not exactly", which fetishizes the colonizers themselves, and advises us that local people are still "other". A case from V.S. Naipaul's *An Area of Darkness* outlines the issue natural for frontier mimicry, particular to India: "The Indian army officer is at first meeting a complete English army officer... This is mimicry not of England, a real country, but of the fairytale land of Anglo-India, of clubs and sahibs and syed and bearers. It is as if an entire society has fallen for a causal confidence trickster" (*An Area of Darkness*, p.61).³

Mimicry is also a "representation of a representation, a repetition of something itself repetitions... Mimicry tips the hand of its non originality and implies the non originality of that which it mimics". These is the particular portrayals of mimicry in disgrace. In one-occasion, Rushdie's story adventitiously appears to adjust and answer to Naipaul's concern, when, toward the finish of *Shame* "Omar's home "Nishapur" is plundered by the town individuals of Q, "It was as if a spell had been broken, as if an old and infuriating conjuring trick had finally been explained. Afterwards, they would look around at each other with a disbelief in their eyes that was half proud and half ashamed and ask, did we really do that? But we are ordinary people" (*Shame* p.303).⁴

The bandits shockingly ransack the Shakil house maybe exclusively in light of the fact that it had been bolted far from them for around sixty five years, and afterward the locks were evacuated. By at that point, in any case, there was nothing life of significant worth in the home, not even Omar's moms. The sister's Shameful presence that had been such a wellspring of disappointment for the townsfolk was just a hallucination, much the same as the England of the Indian armed force officer in Naipaul's novel. Disgrace itself was a self-assertive social build, which would now be reflected back on to be townspeople as a result of their plundering.

Rushdie's mimicry is obviously identified with farce and parody. Satire, with its unexpected "transcontextualization" and reversal, is redundancy with a difference (where) one content is set against another with the purpose of ridiculing it or making it over the top. It can be viewed a significant "transcontextualization" in Rushdie's description of how Pakistan is a palimpsest: "a palimpsest obscures what lies beneath. To build Pakistan it was necessary to Cover up Indian history, to deny that Indian countries lay just beneath the Surface of Pakistani Standard Time". (*Shame* p.86)⁵

The disclosure that something is a palimpsest raises the way that in spite of the fact that something is being darkened, at the same time something is being uncovered. All through the novel, Rushdie fights with, and grasps, "the mechanical assembly of significant worth coding, "when Pakistan winds up Indian history with a distinction. The post-pilgrim snapshot of progress is the thing that makes this distinction.

A short scene about the town of the white dolls is one exaggeration of orientalism and reflected impressions of East/West relations. From the Harappa domain at Mohenjo, Rani Harappa watches from a separation, as: "The white concubines were playing badminton in The twilight. In these days, many of the Villages had gone West to work for a while, and these who returned had

brought with them while women for whom the prospect of life in a village as a number –two wife seemed to hold an inexhaustibly erotic appeal. The number-one wives treated these white girls as dolls or pets and these husbands who failed to bring home a guddi, a white doll, were soundly berated by their women. The village of the white dolls had become famous in the region. Villagers came from miles around to watch the girls...as they leapt for shuttlecocks and displayed their frilly panties. The number-one wives cheered for their victories as in the successes of Children, and offering the consolation in defeat.” (Shame p.158)⁶

From a postcolonial point of view , "novelty's may recommend the between social and uneven social improvement that happens amongst colonizes and colonized the moment expansionism starts, while "originality" likewise may propose how some time ago – colonized people groups make new characters or new countries for themselves after imperialism closes. Originality is particularly apropos to this novel on the grounds that a key verifiable perspective is the postcolonial reality of Pakistan. The country was made amid the segment of the Indian Subcontinent right now of India's freedom from Great Britain in 1947. A few urban communities of India moved to Pakistan after the parcel to start new lives. They were viewed as "muhajirs-untouchables and settlers – which Rushdie notes is his own family history". (Disgrace p.84).¹⁹ Throughout Shame, Rushdie delineates the conflicting between refined standards of postcolonial Pakistani life , basically through cases of disgrace and viciousness.

Shame is identified with various feelings, for example, outrage: outrage is, obviously, a standout amongst the most imperative protections against disgrace. To be sure, the specific energy of disgrace to consolidate with different influences anguish, hatred, seethe, fear-is something that make it such a pivotal component in the enthusiastic existence of people. In view of the scope of feelings and activities associated with disgrace, this sensation can be both provocative and weakening. Disgrace is "instrumental as a defensive system controlling people.

Shame is a social standard and in addition a social build, and the results of Shame are probably not going to be a similar while recognizing disgrace in the west from disgrace in the East. Rushdie's storyteller characterizes on complex utilization of disgrace with respect to refined and dialect contrasts: Sharam that is the word. For which this irrelevant "Shame" is completely Inadequate interpretation. Three letters, shen re'mem(written, normally, from ideal to life); in addition to Zabar articulations demonstrating the short vowel sounds. A short word, yet one containing reference books of subtlety... . What is the inverse of shame? What is left when Sharam has been Subtracted? That is self-evident, Shamelessness.(Shame p.33)²⁰ Learn in the content, Rushdie suggests all the more accurately that there exists an extremity of "respect and shame"(Shame p.117), and in interviews amid his book visit to advance disgrace in 1983:"the inverse of disgrace in Shamelessness, however it is likewise respect".

The irony with which Rushdie plays on the concept of fairy-tale in his construction of shame is borne out by his treatment of the central “historical” figures in the text and in the corresponding drama of Pakistani politics like the Black widow of **The Midnight’s Children** and Mrs. Torture of **The Satanic Verses**,”Virgin Ironpants” and “old Razar Guts” are clearly recognisable objects of criticism.

As many narrative technique employed in shame, desp

ite the much more tightly ordered and concise format, Rushdie still adopts a digressional, storytelling mode as he did in *Midnight's Children*. This tends to appear as "asides" from the storyteller to outline the crossing points of Pakistan's story with his own particular experience, enabling him to embed himself into the account. The central story is made manifest by a process of alternate concealments and revelations, where a taste of things to come is offered to audience's appetite before being forced back into its rightful place in the narrative. This digressive technique illustrates both the storyteller in controlling the narrative and his potential as subject of his own discourse.

If Rushdie fails in successfully articulating a female narrative of Pakistan's history, it is nevertheless true that it is in shame that a coherent and positive image of the migrant, post-colonial subject is projected. Both, the real and fictional Pakistans were born out of the experience of migration –the mass migrations, particularly i

n the Punjab, following the partition of India in 1947, which led to the splitting of Rushdie's own family.

The concept of migration for Rushdie, builds in layers upon that initial movement of peoples, the historic migration of the prophet Muhammad's followers-the mohajirs –out of Mecca and into Medina during their early persecution. Migration, flight, and dislocation are perpetual themes in Rushdie's writing, and the means by which he seeks to express the peculiar sensibility of the migrant writer as it searches for new forms, new techniques, new worlds in which it can define itself. Rushdie writes of the migrant as one who is rooted in ideas and memories rather than places and material objects and who has a profound mistrust of what constitutes reality.

The narrator of shame provides a long digression on the relationship between migration, flight and gravity: "I have a theory that the resentments we mohajirs engender have something to do with our conquest of the force of gravity. We have performed the act of which all men anciently dream, the thing for which they envy the birds; that is to say, we have flown. (**Shame** p.85)²⁵

Rushdie, defines Gravity, is the physical force that corresponds to the more abstract notion of "belonging". To oppose gravity is to be like the migrant, to engage in flight. Mohajir or migrant is a title and identity. Rushdie continues to employ for all the uprooted and displaced characters who people in his texts. In shame, the narrative voice declares: "I am a translated man. I have Been borne across. It is generally Believed that something is always lost in translation. I cling to the notion..... that something can also be gained ". (**Shame** p.29)²⁶

In terms of the Omar parallel, Umar's poetry now exists for us in a translated, mediated form, for removed from its original incarnation but nonetheless possessing its own character and charm.

Shame is a pungent satire on contemporary political situations in Pakistan. The novel's story begins with a fabulous tale about birth of one of the characters "Omar Khayyam Sakil". One of three sisters become pregnant and the other two also starts boating with stimulated pregnancies. The novel contains an extremely clear political situation of Pakistan including two characters Raza

Hyder and Iskander Harappa. Indeed, Raza Hyder speaks to the character of General Zia and the Iskander Harappa speaks to Zulfikar Ali Bhutto. "This novel is very much a macho book" says Rushdie "all about careerism, cops, politics, revenge, assassinations, executions, blood and guts" and keeps on discovering more and more about female characters, who dominate the novel. There is obvious predominance of female characters and the males are reluctant to be born. Hyder's first unborn son is strangled by his own umbilical chord. Sufia Zinobia, the second child, is a daughter who is mentally retarded and third is also a daughter who, on the day of her marriage, refuses her proposed groom and some others of her own choice.

In "**Shame**" novel, Indian contemporary political history has also been taken into account while dealing with the concurrent political scenario of Pakistan. Rushdie says, "to build Pakistan it was necessary to cover up Indian history, to deny that Indian centuries lay just beneath the surface of Pakistan standard time. The past was rewritten, there was nothing else to be done. He speaks to the Pakistan culture, all around as a severe society, which is tyrant in its general public and sexual codes which pounds its ladies underneath the unfortunate weights of respect and appropriateness. Iskander Harappa once rightly said to his daughter. "As a nation we have a positive genius for self destruction, we nibble away at ourselves, we eat our children, we pull down anyone who climbs up" (**Shame** p.184).

Shame seems to contain within itself two stories which eventually mingle as one through the character, Omar Khayyam who is probably one of the most important characters in the novel. The part of the novel deals with the birth of Shakil and the three sisters and another part of the novel deals with the most important Pakistan's recent history as the central protagonist. Rushdie has used "dream –within- a –dream" concept throughout the novel. Rushdie says, "Shame contains a number of stories. I did not find that the second plot was an afterthought, nor did I find the first story too good to give up. It seems to me that the stories go together rather well and that is because I made the choices I did. But, certainly, fiction does not come about like this, you don't work in this kind of linear or ad-hoc way, you spend quite a lot of time deciding what you will include and what you will exclude. So you certainly don't keep things because they are interesting after thoughts" (**Shame** p.12)

Sufia Zinobia is the most important character of the novel. She is sinister and frightened due to flashes of violence and binding anger over which she has no control at all. She, thus, grows into something demonic. The spirit of beast first of all rises within her when she sits among the carnage of decapitated turkeys in a funny occasion. Most peculiar situation arises when she sits among the carnage of decapitated turkeys in a funny occasion. Most peculiar situation arises when she attacks her brother-in-law, Jalarullaq on her sister's marriage. She is seen rather as a metaphor of mob violence in the country.

Rushdie additionally toys with the idea of mother-child connections in Indian and Pakistani society, underlining the depravity of their closeness. In disgrace, for instance, the three Shakil moms hover over their exclusive child Omar, keeping him "excluded from human society by strange resolve" (**Shame** p.29).³⁷ Moreover, the cliché mother loathes her child's new spouse for cornering his love and tries to disturb my chances for closeness in the new marriage. Bariamma's nighttime isolation of the wedded couples in shame exemplify this unusual attachment. The

Quranic stand on women leaders is in staunch opposition: “A nation that appoints a woman as its ruler shall never prosper” says the Bukhari commentary on the Quran.(**Zakaria** p.97).³⁸

Yet a number of women have attained high political positions in both Pakistan and India. Benazir Bhutto, former Prime Minister of Pakistan, is the model for the character Arjumand “the virgin Ironpants” Harappa in *Shame*. Although Rushdie portrays her as a woman resentful of her female body- “it brings a person nothing but babies, pinches, and shame”(**Shame** p.107).³⁹ Bhutto herself told Donna Foote of Newsweek it is “the people who resent me that do, So because I am a woman”(Zakaria p.7).⁴⁰

By following her father Zulfikar Ali Bhutto into political leadership, Benazir and her literary counterpart “the virgin Ironpants” highlight an interesting trend in South Asia politics: the family connection. According to Rozina Visram in her book *women in India and Pakistan*, the reason women have been able to overcome social obstacles and reach high political offices may be family relationships. Both the Prime minister of Sri Lanka and Bangladesh came to power after the murders of their husbands. In *The Moor*, Rushdie mentions another woman who followed in the footsteps of her father: Indira Gandhi, who was Prime Minister of India from 1966-77, and 1980-84 before she was assassinated.

Rushdie’s handling of retarded children is sensitive and immensely poignant. It is significant that he makes them girls. Through his women, and girl children, Rushdie loves a wide range of injustices. He sums up his view of the effect of these injustices in two authorial appearances –the –key passage about the three characters who inspired the character of Sufiya Zinobia and where he talks of women having taken over his narrative, which ends with: “If you hold down one thing you hold down the Adjoining. In the end, though, it all blows up in your face”(Shame p.173)⁴⁹

Arjumand is a modernist who prepares herself to lead the country into progressive changes but she offers no model for the modern women who feel it is her right to have both marriage and career. Arjumand is a prototype of the phase in Western feminism where women professionals paid the price of spinsterhood or childlessness. Most important, strong and independent though she is, she is too much a worshipper of a male hero to be an ideal new woman, she is the only one who is trained for a profession other than housekeeping. Like the other women, her ambition is to be linked to a great man, to be the force behind his greatness. The man is her father, rather than the suitor fantasized by virginal Rani or the flesh and blood husband loved by bridal Bilquis. Arjumand tells Isky, “What things won’t you do? Just wait and see “(**Shame** p.126).⁵⁰ And when she echoes her mother’s long-ago words, about Omar Shakil, her father smiles in agreement. And when he tells her, “It is a man’s world, Arjumand. Rise above your gender as you grow. This is no place to be a woman in” (**Shame** p.126),⁵¹ she takes him at his word and thence forward rejects her gender.

Shame was written in the style of magic realism. On the fact of it, *shame* is a novel about Pakistan and about the people who ruled Pakistan. One of the main aims of the novel is to portray the lives of Zulfikar Ali Bhutto and General Muhammad Zia-ul-haq and their relationship. The more central theme is the violence that is born out of shame. These are characters that actually

'stand' for shame and 'Shamelessness'-Sufiya Zinobia and Omar Khayyam respectively when one reads the novel carefully, though the city being portrayed is an imaginary one, the city of Q. The author-narrator makes it clear in the second chapter of the novel that the city of Q is an imaginary representation of any country: "My view is that I am not writing only about Pakistan"(Shame p.29).⁵² Shame discusses heritage, authenticity, truth and of course, shame and Shamelessness as well as the impact of all these themes on an individual, the protagonist Omar Khayyam.

Again, in a single sentence, Rushdie summarizes the oppressive of women through a character who is so clearly a victim of a male-centred society that the reader is moved to sympathy. She is Naveed and her fertility is a symbolic of Pakistan's population explosion at the level of political allegory, but at the level of social satire, it only slightly exaggerate women's lack of autonomy in deciding when or when not to have children. A family that ill treats its women will destroy itself, as happens at the end of the novel

We can use once again the same quotations of **Rushdie to prove that he is a unreliable narrator**; "Between shame and Shamelessness lies the Axis upon which we turn; meteorological conditions at both these poles are of the most extreme, ferocious type. Shamelessness shame ; the roots of violence"(Shame p.118)⁵³

Rushdie's fundamental thought in shame is that 'shame, Shamelessness, and savagery are inseparably bound. His illustration recommends Earth's turning on its hub, where one may discover disgrace at one shaft and Shamelessness at the other, while the otherworldly genuine place where the conjoined twins meet is the spatial topography of brutality exemplified. He uses a munititions stockpile of narrating strategies to make brutality tasteful with the goal that his perusers might be all the more ready to investigate that East's and the West's societies of disgrace. Rushdie's story style can be seen as a facetious utilize and manhandle of various abstract account traditions and hypothetical points of view that incorporate misrepresented impressions of frontier mimicry, temperamental storytellers, tall tale themes and between textuality.

To demonstrate, Salman Rushdie as a temperamental essayist, Rushdie's storyteller characterizes a mind boggling utilization of disgrace with respect to social and dialect differences:

"Sharam, that is the word. For which this unimportant "Disgrace" is a Wholly insufficient interpretation. Three letters, shen, re, mem (composed, Naturally, from appropriate to left); in addition to zabar complements demonstrating the short vowel sounds. A short word, however one containing reference books of subtlety... what is the inverse of disgrace? What is left

In **Shame**, different story strands interlace subjects of mimicry, spoof, mysterious authenticity, tall tales, meddling and problematic storytellers, histories and palimpsests. The novel empowers a mind boggling comprehension of the legacy of expansionism in Pakistan, yet requires the peruser to uncover social standards to better understand the historical subtleties and absurdities of postcolonial modernity. The novel **Shame** is very much a macho book", says Rushdie "all about careerism, cops, politics, revenge, assassinations, executions, blood and guts' and keeps on discovering more and more about female characters, who dominate throughout this novel. There is obvious predominance of female characters and the males are reluctant to be born. The major characters are Bilquis Hyder and Rani Harappa in the city and the Shakil sisters in Q. **Shame**

turnout to be an open, open-bordered text and gives the reader the power that had once been the prerogative of the author. In **Shame**, consequently the reader can become an active, independent and autonomous constructor of meaning.

Reference:

1. Fitzgerald's, **Translated Quatrains from Umar Khayyam**, Filiquarian, LLC, 2007, p.7
2. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.118.
3. Salman Rushdie, **Imaginary Homelands: Essays between 1981 and 1991**, London, Granta Books, 1991, pp.63-64.
4. Zakaria Rafiq, **Women and Politics in Islam: The Trial of Benazir Bhutto**, New York: New Horizons Press, 1990, p.97
5. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.107
6. Zakaria Rafiq, **Women and Politics in Islam: The Trial of Benazir Bhutto**, New York: New Horizons Press, 1990, p.7
7. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.118
8. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.74
9. Kaufman, Micheal, **Author from Three Countries An Interview with Salman Rushdie**, The New York Times, November 13, 1983,
10. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.85
11. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.38
12. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.85
13. Fitzgerald's, **Translated Quatrains from Umar Khayyam**, Filiquarian, LLC, 2007, p.7
14. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.118.
15. Salman Rushdie, **Imaginary Homelands: Essays between 1981 and 1991**, London, Granta Books, 1991, pp.63-64.
16. Zakaria Rafiq, **Women and Politics in Islam: The Trial of Benazir Bhutto**, New York: New Horizons Press, 1990, p.97
17. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.107
18. Zakaria Rafiq, **Women and Politics in Islam: The Trial of Benazir Bhutto**, New York: New Horizons Press, 1990, p.7
19. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.118
20. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.74
21. Kaufman, Micheal, **Author from Three Countries An Interview with Salman Rushdie**, The New York Times, November 13, 1983,
22. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.85
23. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.38
24. Salman Rushdie, **Shame**, Jonathan Cape Ltd., London, 1983, p.85

14.

Difficulties in Using CLT Approach in Odia Medium Schools and Remedies

Dr. Rutuparna Sahu

M.A.(Eng.), M. Phil. (ELE), Ph. D. (Eng.), B. Ed.(Eng.), PGCTE, PGDTE.PGT (English)
DAV Public School,Sadananda Vihar, Gosaninuagaon, Berhampur, Ganjam- 760003
Odisha

ABSTRACT

The Communicative Language Teaching Approach launched in the 1970s is widely used in different parts of the globe to teach the Second language at different levels. It lays importance on the development of not just the linguistic competence but the communicative competence of the learners in the target language. The Board of Secondary Education, Odisha introduced the Communicative Language Teaching Approach to teach English at Secondary classes to help the students develop their Listening, Speaking, Reading and Writing skills in English. But the teaching learning of English in the context of study is different. The teachers teaching English never follow the tenets of CLT for various reasons. The present paper reports the difficulties faced by the teachers in using CLT and suggests measures to overcome them and use CLT in true sense for the better learning of English by the students.

Key words: Communicative Language Teaching Approach, difficulties, teachers, students.

1 Introduction

Failure of the students to communicate in different situations outside the classroom led to the development of Communicative Language Teaching in the mid-1970s. Noam Chomsky (1957) laid importance on linguistic competence in his definition of language and Structural Approach was dominant in language teaching in England till 1960s. Hymes (1971) and other applied linguists argued the inadequacy of structural theory of language learning as it does not address the creativity and uniqueness of individual sentences. It does not pay attention to the functional and communicative potential of the language and syntax. They laid emphasis on the communicative competence which is the ability, not only to produce grammatically correct sentences, but also where to use, with whom to use language understanding the role relationship between the parties involved in the conversation. In short, Communicative Language Teaching aims at developing the communicative competence of the students in the target language.

2 Defining Communicative Language Teaching Approach

Since the 1970s, most language teachers, ELT practitioners, and other stake holders of language teaching and learning support the use of Communicative Language Teaching Approach. But on defining the Communicative Language Teaching Approach, they offer varied opinions. Some of the definitions of the Communicative Language Teaching Approach are noted below:

Littlewood (1981) describes, "One of the most characteristic features of communicative language teaching is that it pays systematic attention to functional as well as structural aspects of language, combining these into a more communicative view." (1)

Larsen-Freeman (2000) defines, "Communicative Language Teaching aims broadly at applying the theoretical perspective of Communicative Approach by making communicative competence the goal of teaching and by acknowledging the interdependence of language and communication". (121)

3 Communicative Language Teaching in Odisha

The Board of Secondary Education, Odisha introduced the Communicative Approach to teach English because of its demand in the local, national, and international sphere, its use in science and technology, IT, and commerce.

Following the set principles of CLT, the Board of Secondary Education, Odisha too is against rote learning by the students. It suggests having relevance of the English language learning in the class with the outside world, to make English language learning child-centred, to create opportunities for the students to use English creatively participating in various pair works, group works and to develop the listening, speaking, reading and writing skills of the students in English.

4 Objectives of Teaching English at Secondary Level in Odisha

The main target of teaching English as a second language at secondary level in Odisha is to help the students develop their LSRW, linguistic, and communicative competence in English. The main objectives of learning and teaching English at secondary level are to develop in the learners:

- i) The ability to understand English in different contexts when it is spoken.
- ii) The ability to speak intelligibly.
- iii) The ability to write English correctly and coherently.
- iv) The ability to think and comprehend.
- v) The ability to understand and enjoy poetry.
- vi) The ability to use English as a library language and as a tool for use in the internet.
- vii) The ability to read extensively on their own. (Courses of Studies for Class- X 32)

Communicative Language Teaching Approach is being widely used at different levels across the world and its success is well acknowledged. But when one thinks of Communicative Language Teaching practice at Secondary level in Odisha, it is different. The English teaching-learning practice at Secondary level in Odisha is not as expected in Communicative Language Teaching classes.

5 Objectives of the Present Study

Success of Communicative Language Teaching depends on the materials and activities selected and used by the teachers in the classroom. Authentic materials like timetables, print-media, and audio etc. are used in the Communicative Language Teaching classes. Communicative activities like role-play, interviews, information-gap, simulation, surveys, learning by doing, debate, pair-work, group-work, group-discussion etc. are some of the basic activities conducted to develop the communicative competence of the students. But when one thinks of Communicative Language Teaching practice at Secondary level in the context of the study, it is different. The teachers are not able to exploit the authentic materials and activities in the language classes for the benefit of the students. They usually do not carry a tape-recorder to the class, nor do they use any authentic material in their classes. They rarely conduct any pair-work, group-work, debate etc. in the language classes even though they are trained. In the face of the existing situation, the present study tries to find answers for the following questions:

- i. Why do the teachers not use authentic material and conduct communicative activities?
- ii. What are the reasons for which they do not do what they are supposed to do?
- iii. What are their difficulties?

6 Review of Literature

The Communicative Language Teaching Approach lays importance on helping the students improve their communicative competence in the target language. It is being used widely across the globe which speaks volumes about its success stories. But at the same time many language teaching practitioners, researchers and other stake holders of language learning and teaching namely Chick (1996), LoCastro (1996), Shamim (1996), Perera (2001), Canagrajah (2001), Hu (2002), Hiep (2007), Hasan and Akhand (2009), and others have reported that the teachers using the Communicative Language Teaching Approach face many problems too.

Khan and Wette (2013) pointed out that “large classes in overcrowded classrooms, lack of resources and equipment, poor motivation by students to improve their communicative abilities, and limited availability of appropriate in-service training” (17) are the difficulties faced by the teachers in implementing CLT in Pakistan.

Analysing the challenges faced by teachers in using the CLT in Bangladeshi context, Hasan and Akhand (2009) pointed out:

The challenges faced by the teachers of English are manifold. They face the problem of teaching a class which is large in number of students in comparison of stipulated time to teach, the lack of remuneration paid for them, non-access to latest teaching aids and resource materials to implement in the classes, the evaluation by the existing exam system, non-participatory attitude of the students, the prevailing social milieu where the students are not appreciative of their inquisitive nature: thus the proper implementation of the CLT becomes dubious in Bangladeshi context. (53)

Deliberating on the issue of difficulties in implementing CLT in China, Hu (2002) observes, “An outcome of this debate has been the identification of a host of constraints on the adoption of CLT in the Chinese context which includes, among other things, lack of necessary resources, big class size, limited instructional time, teachers’ lack of language proficiency and sociolinguistic competence, examination pressure, and cultural factors.” (94)

The situation is not much different in Sri Lanka. Perera (2001) has pointed out that “the available literature suggests that the teaching of English in Sri Lanka is not satisfactory and does not meet the needs of the majority of the Sri Lankan students” (vii). Perera has also added that “there was a mismatch between the recommended process-oriented teaching approach in the teaching materials and the Sri Lankan product-based examination system” (viii).

7 Data Collection

To obtain first hand information on how English teaching learning was carried out, some classes were observed using set guidelines (Appendix-1). Then the teachers were given questionnaires (Appendix-2) to know their difficulties in using CLT to teach English. The participants who took part in this study were the teachers of English teaching English as L2 in the Odia medium secondary schools of Berhampur town.

8 Sample

The sample for the present study consisted of fifty teachers teaching English at secondary level of Berhampur town. After observing the English classes in the five different schools using the set guidelines, questionnaires for the teachers were given to collect data from them on the existing English teaching learning practice and the problems that they faced in using Communicative Language Teaching Approach.

9 Data Analysis

After observing the English classes, the documentation done following the set guidelines were analysed to know the real happenings in the English classes. The responses of the teachers for different questions of the questionnaire were analysed to know the difficulties faced by the teachers in using the Communicative Language Teaching Approach to teach English in Odia medium schools.

9.1 Analysis of the Classes Observed and their Common Features

Five classes were observed in five schools using set guidelines (Appendix-1). The classes were teacher dominated. The following were the common features of the classes observed.

- i. The teachers used the Grammar-Translation Method as they explained the lessons using the L1 (Odia).

- ii. There was no meaningful interaction between the teacher and the students.
- iii. The teachers used no authentic materials in their classes other than the text book.
- iv. The classes were not active as the students listened to the teachers and in grammar classes, they wrote the rules given by the teachers.
- v. More emphasis was given on drilling the rules of grammar rather than the use of English creatively in meaningful contextual exercises.
- vi. There was no scope for the students to do anything. They had to write the new words' meanings as selected by the teachers.
- vii. There was no interaction among the students in any of the classes.
- viii. The teachers taught the lessons according to what was going to be tested in the examination putting aside how they would help the students to learn how to communicate in English.
- ix. Most teachers perceived that the students lacked required proficiency in English but no one took measures to help them.

9.2 Analysis of the Teachers' Questionnaire

After observing the classes using the set guidelines, questionnaires were distributed to 70 teachers of different schools but 50 sets could be collected. The questionnaire for teachers (Appendix-2) had two parts. The first part dealt with personal details like name, age, gender etc. The average age of the teachers was 45.33 years and the ratio of the male and female teachers was 50:50. 80% of the teachers had the educational qualification of M.A., B.Ed. and 20% of them had B.A., B.Ed. The average teaching experience of the teachers was 19.41 years whereas their average language teaching experience was 17.75 years.

All the teachers involved in the study taught English at secondary level but many of them taught other subjects too. The subjects taught by them have been put in the table given below.

Subjects →	English	Social Studies	Odia	Hindi	Math
Percentage of Teacher →	100%	80%	30%	10%	10%

9.2.1 Subjects Taught by the Teachers

From the table, it is clear that the teachers, though they taught English at Secondary level, also taught other subjects like Social Studies, Odia, Hindi, and Math. It seems that the teachers found it difficult to handle different subjects at secondary level with same competency. They also taught at different levels though they taught English at secondary level. The classes taught by them have been put in the table below.

Level Taught →	Class-X	Class-IX	Class-VIII	Class-VII	Class-VI	Class-V	Class-IV
Percentage of Teachers →	100%	90%	80%	30%	15%	10%	10%

9.2.2 Level Taught by the Teachers

From the table (9.2.2), it is clear that the teachers taught at different levels from class- IV to class-X. It indicates that the teachers had to pace their lessons of different subjects at different levels very differently. Since the standard, background knowledge the students on the subjects were very different, it was challenging job for the teachers.

The teachers taught English but the medium of education they had received was different. It has been put in the table (9.2.3).

Education Degree → Medium↓	Class-X	+2	Degree	Master	B.Ed.
Odia	90%	10%	-	10%	-
English	10%	90%	100%	90%	100%

9.2.3 Medium of Teachers' Education

From the table (9.2.3), it is clear that 90% of the teacher studied their class X in Odia medium whereas 10% of them studied in English medium which was reverse for their +2 and all the teachers studied in English medium for their degree and B.Ed. But of the 40 teachers who had masters, 90% of them had studied in English medium whereas 10% of them had studied in Odia medium. Though most of them had studied in English medium for their +2 to Masters, still they used Odia to explain the lessons in their class because most of them studied their Class-X in Odia medium and during that time their teachers had taught them using the Grammar Translation Method.

The first question was on the views of the teachers on the difficulties in using CLT due to student factors. It had five statements under it and the teachers were asked to tick (✓) 1/2/3/4 that stood for strongly disagree, disagree, agree, strongly agree respectively. The responses of the teachers for all the five statements have been reflected in the table (9.2.4).

Sl.No.	Statements	% of 1	% of 2	% of 3	% of 4
a	Students' reluctance to accept the change.	10%	30%	38%	22%
b	Students lack motivation.	—	20%	50%	30%
c	Students lack confidence to use English.	10%	—	42%	48%
d	Students lack adequate proficiency in English.	—	—	62%	38%
e	Students prefer to listen to the teacher than to speak and take part in communicative activities.	—	—	28%	72%

9.2.4 Student Related Difficulties in Using CLT

The responses of the teachers for statements from a and e indicate that the students preferred to go with the traditional pattern of learning and listen to the teacher than to speak which was the hidden culture of the set up. Again most of the teachers either agreed or strongly agreed with all the

statements from a to e. It indicates that the teachers faced problems in using CLT because of the difficulties posed by the students.

Q no.2 was on the teacher learner ratio in the class which ranged from 40 to 80 for all the teachers and the average was 56.16 learners in a class. Certainly the teachers taught in large class.

Responding to Q.no 3 on how they taught English subject, 80% of the teachers chose option (a) as a content subject to help the students to learn all the lessons of the book whereas 20% of the teachers opted option (b) as a skill subject to help the learners to develop their LSRW in English. It indicated that majority of the teachers taught English as a content subject even though the syllabus was communicative the target of which was to help the students develop their LSRW in English.

The next question was defining CLT in own words. 28% of the teachers did not answer this question. Of the 72% teachers' definitions, many were vague like communicational language teaching, only the full form of CLT as communicative language teaching. The following were the good definitions given by the teachers:

1. An approach to the teaching of English subject which emphasises interaction or communication between and among the students and teacher.
2. A way of developing all four skills (LSRW) of the students in English.
3. An approach which gives importance to communication by the students.
4. It is a child centred approach.
5. Teaching through interaction.

It seems that the teachers did not have good knowledge of Communicative Language Teaching Approach because majority of them failed to answer it properly.

Answering the question no 5 on the kind of activities the teachers used to teach English, 80% of the teachers chose group work whereas 20% of the teachers opined role-play. But in reality these activities least happened in the context of the study as no such activities were used in the classes observed.

Question no 6 was on the kind of teaching aids available in their schools and there were six options: (a) tape recorder, (b) over head projector, (c) video player, (d) smart board, (e) none, and (f) any other. The teachers were allowed to tick the options applicable to their set ups. 46% of the teachers opined that their schools had tape recorder, 28% of the teachers pointed out that they had over-head projectors in their schools, 28% of the teachers mentioned that they had video players, 26% of the teachers marked that they had smart board in their schools whereas 28% of the teachers pointed out that their schools did not have any of the teaching aids which was very surprising. Moreover, the teachers hardly used the aids available. But from the researcher's interaction with the teachers, it was found that materials like audio and video slides were not available in the schools for teaching.

On answering the question whether they used media to teach English, 26% of the teachers answered positively whereas 74% of the teachers answered negatively. Of the 26% (13 teachers), 38.46% (5 teachers) of the teachers used print media, 38.46% (5 teachers) of the teachers used audio and 23.07% (3 teachers) of the teachers used video media to teach English in their classes. This indicates that majority of the teachers do not use media which is one of the authentic materials used to teach English.

Question no. 8 was on the views of the teachers on the difficulties in using CLT due to teacher factors. It had eight statements under it and the teachers were asked to tick (✓) 1/2/3/4 that stood for strongly disagree, disagree, agree, and strongly agree respectively. The responses of the teachers for all the eight statements have been reflected in the table (9.2.5).

Sl.No.	Statements	% of 1	% of 2	% of 3	% of 4
a	Inadequate in-service training for teachers.	—	—	54%	46%
b	Inadequate English proficiency of the teachers.	22%	22%	26%	30%
c	Teachers have little time to develop communicative activities.	10%	40%	—	50%
d	Using CLT is very challenging.	—	10%	50%	40%
e	Large Classes.	—	10%	12%	78%
f	Lack of audio-visual aids.	—	10%	40%	50%
g	Less time to complete the course.	—	10%	22%	68%
h	Teachers have wrong notions of CLT.	10%	20%	40%	30%

9.2.5 Teacher Related Difficulties in Using CLT

The responses of the teachers for the eight statements under question no. 8 indicated that the teachers in the context of study failed to use CLT because of teacher related factors. They needed more in-service training, their workload should be minimised to help them to design communicative activities, class strength should be brought down, and necessary teaching (audio-visual) aids should be provided to them and more classes should be allotted for English to complete the course.

Answering the question on the frequency of using additional materials designed by the teachers along with the lessons to teach English, 10% of the teachers always used additional materials, 38% of the teachers used additional materials sometimes but 52% of the teachers never used additional materials for teaching which was not expected because Communicative Approach demands the use of additional materials in the class. Responding to the next question on how they designed the materials, of those 48% (24 teachers) of the teachers, 20.83% (5 teachers) of the teachers designed the additional materials taking the needs of the learners, 62.5% (15 teachers) of the teachers

designed the additional materials basing on the lessons and 16.66% (4 teachers) of the teachers designed the additional materials from other books. But the additional materials should be designed basing on the needs of the students. It pointed to the fact that the teachers needed to be trained on how to design additional materials for teaching as per the requirement of their own context basing on the needs and interests of their students.

Responding to the question, “Do you have Teacher’s Handbook to help you to teach the lessons of the prescribed text books?”, 40% of the teachers opined positively and 60% of the teachers answered negatively. It indicated that majority of the teachers did not have any guidelines on how to teach each lesson. So, Teacher’s Handbook must be provided to the teachers. The teachers who had Teacher’s Handbook remarked that the same helped them for reference purposes, to use right method to teach, to prepare lessons in advance, and to plan their lessons before teaching.

The last but second question (12) was on the difficulties in using CLT by the teachers due to examination related factors. There were six statements under this question and the teachers were asked to tick (✓) 1/2/3/4 which stood for strongly disagree, disagree, agree, and strongly agree respectively. The statements and the responses of the teachers have been reflected in the table (9.2.6).

Sl.No.	Statements	% of 1	% of 2	% of 3	% of 4
a	Lack of effective and efficient assessment instruments.	—	12%	38%	50%
b	There is a mismatch between what is taught as per the syllabus and what is tested.	14%	16%	36%	34%
c	Tests are not designed as per the local contexts.	—	14%	54%	32%
d	Tests are grammar based in nature.	4%	8%	54%	34%
e	Pressure of examination.	—	14%	48%	38%
f	CLT is not suitable from examination point of view.	12%	—	48%	40%

9.2.6 Examination Related Difficulties in Using CLT

The table (9.2.6) demonstrates that the teachers in the context of the study faced problems in using communicative approach due to examination related difficulties. So the examination system needed to be reformed as per the needs of CLT and the contextual needs too.

The last question (Q. no 13) was on the difficulties faced by the teachers in using CLT due to general factors. The statements and the responses of the teachers have been put in the table (9.2.7).

Sl.No.	Statements	% of 1	% of 2	% of 3	% of 4
a	The school administration does not give expected support to use CLT.	14%	18%	36%	32%

b	The colleagues do not provide the required help.	20%	34%	12%	34%
c	The physical condition of the classroom (fixed seating arrangement, tables and benches being fixed).	—	—	40%	60%
d	Compulsion to do non-academic work like election duty, census duty etc.	10%	22%	38%	30%

9.2.7 General Difficulties in Using CLT

The above table (9.2.7) demonstrates that the teachers in the context of study faced general difficulties in using CLT.

10 Findings

After the analysis of the classes observed and the responses of the teachers to the different questions, the following were found.

10.1 Findings from the Classes Observed

The primary purpose of the observation was to document how English was taught in the schools. Certain common features were found in the existing process of English teaching learning in the context of the study.

- i. The classes were teacher dominated.
- ii. The teachers used the Grammar-Translation Method as they used L1 (Odia) to explain the lessons.
- iii. There was no meaningful interaction either between the teacher and the students or among the students.
- iv. Other than the prescribed text books, the teachers did not use any authentic material in their classes.
- v. The classes were not active as the students listened to the teachers and in the grammar classes the students wrote the rules of grammar given by the teachers.
- vi. More emphasis was given on rules of grammar and drilling rather than on the creative use of the English in the contextual exercises.
- vii. Learning was mechanised as the students were made to learn the vocabulary selected by the teachers.
- viii. The teachers taught the lessons only from the examination point of view, without considering what would help the students to learn how to communicate in English.
- ix. Most of the teachers perceived that the students lacked required proficiency in English. In spite of this fact, they took no measures to help them.

The above findings point to the fact that English was not taught in the way it was conceived, expected and stated in the Courses of Studies issued by the Board of Secondary Education, Odisha.

10.2 Findings from Questionnaire for Teachers

The analysis of the personal details of the teachers that they had given in the questionnaire for teacher point out that:

- i. All the teachers taught English at the secondary level but along with English they also taught other subjects like Social Studies (80% of the teachers), Odia (30% of the teachers), Hindi (10% of the teachers), and Mathematics (10% of the teachers) in different classes. This implies that they had to change their roles while teaching different subjects in different classes which constraints them to follow the principles of CLT while teaching English in the secondary classes.
- ii. The teachers also taught at different levels from class IV to class X. It indicates that they found it difficult to adhere to the norms of CLT in teaching English as they had to pace their lessons of different subjects at different levels according to the standard, background knowledge of the students on different subjects and their culture.
- iii. The teachers had schooling in Odia medium and learnt English from their teachers through the Grammar-Translation Method. It seems the teachers who were the products of the GTM found it difficult to use CLT for teaching English to their students.

Analysis of the responses of the teachers for the questionnaire implies the following:

- iv. 80% of the teachers taught English as content subject to help the students to learn all the lessons of the book.
- v. The teachers failed in using CLT because of the student related difficulties like students' reluctance to accept the change, lack of motivation, confidence to use English, inadequate proficiency, preference to listen to the teachers than to speak and take part in communicative activities.
- vi. 74% of the teachers did not use media to teach English.
- vii. The teachers faced difficulties in using CLT in their classes because of certain factors like inadequate in-service training for teachers, having little time to develop communicative activities, using CLT is very challenging, large class, lack of audio-visual aids, less time to complete course and having wrong notions of CLT.
- viii. 52% of the teachers never used additional materials to teach English.
- ix. 60% of the teachers did not have teacher's handbook to help them teach the lessons of the prescribed text books.

From the above it is clear that the teachers taught English using traditional methods where in the teachers occupied the prime role in the process of teaching learning. The teachers failed using CLT because of having less time to design material and communicative activities, large class, non-availability of audio-visual aids, and pressure for course completion. The lessons seem less interesting to keep the learners motivated. But most surprisingly, the teachers in the context of the study did not have teacher's handbook to help them how to teach the lessons for which they failed in using CLT in the classes.

- x. The teachers also faced problems in using CLT because of examination related difficulties like lack of effective and efficient assessment instruments, mismatch between what is

taught and what is tested, tests are not designed locally, grammar based tests, pressure of examination, unsuitability of CLT from examination point of view.

- xi. They also failed using CLT because of certain practical difficulties like the school administration not giving expected support, the physical condition of the classroom, compulsion of doing non-academic work like election duty, census duty etc.

11 Recommendations for Different Stake Holders

After studying the existing practice of teaching learning of English and noticing the difficulties faced by the teachers in using the Communicative Language Teaching Approach to teach English, the following suggestions have been offered for different stake holders of the context.

11.1 Recommendations for the Learners

- i. The students should think that they are equally responsible for their better learning of English as they think their teachers are.
- ii. The students should not think themselves the recipients of knowledge from their teachers. Rather they are equally capable of creating new language and knowledge using their existing language.
- iii. The students should take part in various communicative activities like pair work, group work etc. without feeling diffident and being worried about grammar.
- iv. The students should be ready to take up the new roles like communicators, negotiators, risk takers, active participants, manager etc. to get the benefits of CLT to learn English.
- v. English is taught as skill subject and the students should use English when and where they get opportunities to be able to develop it because a skill cannot be taught.

11.2 Recommendations for the Teachers

The following are the recommendations for the teachers of English who work in the CLT paradigm and teach English as a second language.

- i. The teachers should read the literature on the Communicative Approach to eradicate their misconceptions of CLT and know how to use it for the benefit of the students.
- ii. The teachers should change their traditional roles from knowledge transmitter to the students to the facilitator of the students for using and learning English.
- iii. The teachers should accept the new roles like manager of the class, coordinator of the activities in the class, consultant, advisor, and moderator etc. to help them use CLT successfully for the benefits of the students.
- iv. Each classroom is unique with heterogeneous students. A single method or technique can never be the best for all classes and in all contexts. Since the teachers know their context best, they should reflect on their context, their students, their background knowledge, cultural background, and design the method that suits and helps their students learn English communicatively.
- v. The teachers should teach English as a skill subject laying importance on the process of learning rather than on the product of learning English.

- vi. The teachers should design additional materials and communicative activities like information gap activities, group work, and pair work etc. as per the needs and interests of the students and use them along with the lessons to help themselves take part in the activities and learn communicative English effectively.
- vii. The teachers should train the students in using various learning strategies to become independent and autonomous learners.
- viii. The teachers should use various teaching aids like tape recorder, video player, charts, and over head projector to bring variety to their classes and make their classes interesting.
- ix. The teachers should use authentic materials like newspaper, songs, time table etc. to teach English.
- x. The teachers should create very friendly atmosphere in the classroom to make the students feel at ease in the classroom by which they can raise issues, express their views on various issues while accomplishing the activities.

11.3 Recommendations for the Administrators/ Headmasters

Basing on the findings of the present study, the following things are recommended for the headmasters and administrators of the schools for the better use of CLT to teach English in their set ups.

- i. The headmasters/ administrators should arrange extensive in-service teacher training on CLT using ELT experts as resource persons for their teachers at regular intervals.
- ii. The headmasters/ administrators should provide necessary teaching aids like audio player, video player, and smart board to the teachers to use them in the classes to teach English.
- iii. The headmasters/ administrators should see to the fact that the teachers teaching English have Teacher's Handbooks which they can use to know how to teach each lesson.
- iv. The headmasters/ administrators should also bring down the student strength of the classes by increasing the no of sections which would help the teachers use CLT activities.
- v. The headmasters/ administrators should also give less no of classes to the teachers of English by which the teachers will get sufficient time to design additional materials and activities to be used in the English classes.
- vi. The headmasters/ administrators should allot English classes to those teachers who have at least B.A. (English Hons.) and B.Ed. by which they can do justice to their roles as teachers of English because in Odisha anyone who has B.A., B.Ed. is eligible to apply for TGT (Arts) and is appointed to teach all the Arts subjects.

11.4 Recommendations for the Syllabus Designers and the Material Developers

The Board of Secondary Education, Odisha designs the syllabus and develops the materials for the secondary classes in Odisha. Basing on the findings of the present study, the following recommendations have been suggested for the syllabus designers and the materials developers.

- i. The Board of Secondary Education should see to the fact that what is taught in the classes is tested.

- ii. The Board of Secondary Education should set integrated type of tasks in the grammar section to test grammar of the students in the target language.
- iii. The Board of Secondary Education should also produce and provide audio materials to the schools to be used for teaching listening in the target language.
- iv. The Board of Secondary Education should also see to the fact that the lessons have enough creative activities that would motivate the students to take part in different activities so that learning English will be incidental.

12 Implications for Future Research

The present study was on finding the difficulties faced by the teachers in using the Communicative Language Teaching Approach at secondary level. Future research can take many directions like the problems faced by the teachers in using the CLT approach at the senior secondary level, communicative needs of the students and the communicative syllabus in the second language context.

13 Limitations of the Present Study

The present study was conducted in five schools but more schools could have been included in the study. Students too could have been included in the study. The text books could have been analysed to find out whether all the lessons are as per the level of the students.

14 Conclusion

The present study found that the teachers faced many difficulties in using the Communicative Language Approach to teach English in the Odia medium schools due to many factors. But they need to accept the change of their roles to use the Communicative Language Teaching Approach. They have to work hard to use it in true sense for the benefits of the students. Required orientation needs to be given to all the stake holders involved in the process of teaching learning of English to make the Communicative Language Teaching Approach successful and result oriented.

Works Cited

- Canagarajah, A. Suresh. Critical Ethnography of a Sri Lankan Classroom: Ambiguities in Student Opposition to Reproduction through ESOL. In C. N. Candlin & N. Mercer (Eds.) *English Language Teaching in its Social Context: A Reader*. (pp. 208-226). London: Routledge, 2001. Print.
- Chick, J. Keith. Self-talk: Collusion in Apartheid Education. In H. Coleman (Ed.), *Society and the Language Classroom* (pp. 21-39). New York: Cambridge University Press, 1996. Print.
- Chomsky, Noam. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton, 1957. Print.
- Hasan, Kamrul and Mohd. Moniruzzaman Akhand. "Challenges and Suitability of TESL at

- the College Level in Bangladeshi Context. *Journal of NELTA*, 14,1-2, (2009): 45-54, Print.
- Hiep, Pham Hoa. Communicative Language Teaching: Unity within Diversity. *ELT Journal*, 61.3, (2007): 193-201. Print.
- Hu, Guangwei. Potential Cultural Resistance to Pedagogical Imports: The Case of Communicative Language Teaching in China. *Language, Culture and Curriculum*, 15.2, (2002): 93-105. Web. 18 May 2013. <<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/07908310208666636>>
- Hymes, Dale. Competence and Performance in Linguistic Theory. in R. Huxley and E. Ingram (Eds.). *Language Acquisition: Models and Methods*. London: Academic Press, 1971. Print.
- Khan, Aziz and Rosemary Wette. Teachers' Views on the Appropriateness and Feasibility of CLT in Pakistan. *Asian EFL Journal*, 59, (2013): 4-27. Web. 19 June 2016. <<http://www.asian-efl-journal.com>>
- Larsen-Freeman, Diana. *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press, 2000. Print.
- Littlewood, William T. *Communicative Language Teaching-an Introduction*. London: Cambridge University Press, 1981. Print.
- LoCastro, Virginia. English Language Education in Japan. In H. Coleman (Ed.), *Society and the Language Classroom* (pp. 40- 58). New York: Cambridge University Press, 1996. Print.
- Perera, Marie Elizabeth Sriyani. *The Role of Classroom Interaction in Second Language Acquisition in Sri Lanka*. Unpublished Ph. D. Thesis, Wollongong: The University of Wollongong, 2001. Web. 15 July 2016. <<http://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?filename=0&article=2805&context=theses&type=additional>>
- Shamim, Fauzia. Learner Resistance to Innovation in Classroom Methodology. In H. Coleman (Ed.), *Society and the Language Classroom* (pp. 105-121). New York: Cambridge University Press, 1996. Print.
- _____. *(Courses of Studies for Class X*. Cuttack: Board of Secondary Education, Odisha, 2013. Print.

Appendix-1

Guidelines Used for Classroom Observation:

School:

Name of the Teacher:

Class/ Section Observed:

Strength:

Boys/ Girls:

Topic:

Skill(s) Taught:

Method/ Technique(s)/ Strategies/ Approach used in Teaching:

Aims of the Lesson:

Objectives of the Lesson:

1. Motivation/ Introduction:

Remarks:

2. Presentation:

Remarks:

3. Production/ Practice/ Evaluation:

Remarks:

4. Physical Setting, Seating Arrangement:

5. Use of the Material/ Text by the Student:

6. Use of the Material/ Text by the Teacher:

7. Activities Used:

- Teacher Decided/ Students' Decided.
- Group/ Pair/ Individual.
- Activity Creative Enough/ Not.

8. Use of Language by the Teacher:

- Uses the Target Language only.
- Uses the Mother Tongue of the Students.
- Uses Mother Tongue of the Students and the Target Language. Proportion:

9. Use of Language by the Students:

- Use the Target Language only.
- Use the Mother Tongue only.
- Use Mother Tongue and the Target Language. Proportion:

10. Teacher Questions to the Students:

- Variety of Questions.
- Open-ended Questions/ Close-ended Questions.
- Mixed.
- To Boys only.
- To Girls only.
- To Boys and Girls Both: Proportion:

11. Learners' Questions:

- To the Teacher:
- To Peers:
- No of Questions.

12. Teacher's Feedback:

- Encouraging to the Students.
- Corrects the Mistakes only.
- Feedback for only Correct Answers only.
- Discouraging.

13. Opportunities for the Learners to Learn the Target Language:

- For All.
- For a Certain Group.
- For Boys only.
- For Girls only.
- No of Opportunities for the Learners:

14. Teacher Creating Meaningful Interaction in the Target Language in the Class/ Not.

15. Teacher Promoting Learners' Autonomy/ Not.

16. Teacher's Use of Aids other than the Text Book.

Audio/ Video/ Print/ Any Other:

17. Overall Remarks:

Appendix - 2

Questionnaire for Teacher.

Dear Colleague

This questionnaire is a part of a research study. The information given by you here will not be disclosed to anyone under any circumstances. This will be used for research purpose only. I would be grateful if you could complete the questionnaire.

Personal details

Address

Name: _____

Age: _____

Gender: _____

Qualification: _____

Employed at: _____

Total years of teaching experience:

Total years of language teaching experience:

Subjects taught:

Level taught:

Medium you studied: (Please tick your answer)

a) B.S.E. - Odia Medium/ English Medium. b) C.H.S.E. - Odia Medium/ English Medium.

c) Degree - Odia Medium/ English Medium. d) Master - Odia Medium/ English Medium.

e) B. Ed. - Odia Medium/ English Medium. f) M. Ed.- Odia Medium/ English Medium.

Instructions to complete the Questionnaire:

Read the instructions given in the beginning and in some questions carefully and follow them faithfully while answering the questions.

If you find the space is not sufficient to write your answers, please feel free to write in detail on an additional page mentioning the Question No. You may also write in Odia if you are comfortable. Choose the correct option and tick (✓) it and in case of any other, please write your response in the space provided.

Please tick (✓) one from the numbers 1, 2, 3, 4 to answer Q 1.

1 stands for strongly disagree. 2 stands for disagree. 3 stands for agree. 4 stands for strongly agree.

1. It is said that teachers face difficulties in using CLT because of:

- a) Students' reluctance to accept the change. 1, 2, 3, 4.
- b) Students lack motivation. 1, 2, 3, 4.
- c) Students lack confidence to use English. 1, 2, 3, 4.
- d) Students lack adequate proficiency in English. 1, 2, 3, 4.
- e) Students prefer to listen to the teacher than speak and take part in communicative activities. 1, 2, 3, 4.

2. What is the teacher-learner ratio in your class? Ans: _____

3. How do you teach English subject?

- a) As a content subject to help the students to learn all the lessons of the book.
- b) As a skill subject to help the learners to develop their LSRW in English.
- c) As a subject that teaches the students to learn the grammar of English. d) Any other: _____

4. Define CLT in your own words: _____

5. What kind of activities do you use in the class for teaching English? (You can tick more than one option.)

- a) Pair work. b) Group work. c) Role play. d) Any other: _____

6. What kind of teaching aids are there in your school to teach English through Communicative Approach? (You can tick more than one if applicable.)

- a) Tape recorder. b) Over-Head Projector. c) Video Player. d) Smart Board. e) None f) If any other: _____

7. Do you use media to teach English? Yes/ No.

If yes, which media? a) Print. b) Audio. c) Video.

Please tick (√) one from the numbers 1, 2, 3, 4 to answer Q 8.

1 stands for strongly disagree. 2 stands for disagree. 3 stands for agree. 4 stands for strongly agree.

8. It is said that teachers are reluctant/ face difficulties in using CLT because of:

- a) Inadequate in-service training for teachers. 1, 2, 3, 4.
- b) Inadequate English proficiency of the teachers. 1, 2, 3, 4.
- c) Teachers have little time to develop communicative activities, 1, 2, 3, 4.
- d) Using CLT is very challenging. 1, 2, 3, 4.
- e) Large classes. 1, 2, 3, 4.
- f) Lack of audio-visual aids. 1, 2, 3, 4.
- g) Less time to complete the course. 1, 2, 3, 4.
- h) Teachers have wrong notions of CLT. 1, 2, 3, 4.

9. How often do you use additional materials (designed by you) along with the lessons to teach English?

- a) Always. b) Sometimes. c) Never. d) Any other: _____

10. How do you design materials (if ever) for teaching English?

- a) By taking the needs and interest of the learners.
- b) Basing on the lessons. c) From other books. d) Any other: _____

11. Do you have Teacher's Handbook to help you to teach the lessons of the prescribed text books? Yes/ No.

If yes, how does it help you? Ans: _____

Please tick (√) one from the numbers 1, 2, 3, 4 to answer Q nos. 12 and 13.

1 stands for strongly disagree. 2 stands for disagree. 3 stands for agree. 4 stands for strongly agree.

12. It is said that teachers find it difficult to use CLT in the class because of:

- a) Lack of effective and efficient assessment instruments. 1, 2, 3, 4.
- b) There is a mismatch between what is taught as per the syllabus and what is tested. 1, 2, 3, 4.
- c) Tests are not designed as per the local contexts. 1, 2, 3, 4.
- d) Tests are grammar based in nature. 1, 2, 3, 4.
- e) Pressure of examination. 1, 2, 3, 4.
- f) CLT is not suitable from examination point of view . 1, 2, 3, 4.

13. It is said that the teachers face difficulties in using CLT because of:

- a) The school administration does not give expected support to use CLT. 1, 2, 3, 4.
- b) The colleagues do not provide the required help. 1, 2, 3, 4.
- c) The physical condition of the classroom (fixed seating arrangement, tables and benches being fixed) . 1, 2, 3, 4.
- d) Compulsion to do non-academic work like election duty, census duty etc. 1, 2, 3, 4.

15.

Unequal Distribution of Wealth and Poverty in India: An Analysis

Inam Ul Haq

Email: sinam86@gmail.com

Phone: 7006918348

***Abstract:** Income inequality is one of the major concern which is increasing continuously. The economic growth is not fairly shared and the economic crisis has widened the gap between rich and poor. The market prices and social labor has not been dealt effectively by the world community. With 99% of wealth in the hands of 1% of the population raises social and political concerns. Lower income people have been prevented by the millionaires from their basic rights as they did not realize their own capital potential. This is not bad only for economy but for the welfare of human being as well. Since 1980, when economic and trade liberalization began in India this inequality has historically reached to the high levels. Since 1980 till now there is almost no growth recorded in the wealth of poor. Income inequality is the biggest threat to societies which exacerbates relations and social cohesion and gives rise to the social problems like insecurity, conflicts, and violent crimes especially crimes related to wealth.*

Key words: Income Inequality, Billionaires, Rich, Poor, Wealth, Income, Dollars

The world that is inhabited by rich and poor mainly belongs to the high society people living in big palaces, the crown prince's, the people with huge sums of money. Poor people with filthy cloths, torn shoes, baggy trousers and frayed sandals do not even enjoy being humans in this world. There is big gap between the rich people and poor due to the income inequality. According to the survey of Thomas Piketty, more than 300% growth was recorded in the income of 1% rich people, with zero percent increase recorded in the income of poor. Income inequality refers to the extent to which money is distributed among rich and poor. Income inequality between rich and poor is increasing continuously from last thirty years. Where rich are becoming rich day by day and are turning poorer.

On one side India is moving towards digitization and is competing to the world's developing nation with an increase in economy, but side by side the bottom population of India is becoming poor. Where the number of billionaires is increasing, but unfortunately the number of poor population is also continuously increasing due to the huge income gap between the rich and poor people. The most of wealth of India is concentrated with few people. 2,043 dollar billionaires worldwide whose income has increased by \$762 billion in just 12 months and approximately two-thirds of that wealth is the product of inheritance, monopoly and cronyism. (Oxfam report)

Unequal Distribution of Wealth: World Scenario

According to Oxfam calculation, in 2015 just 62 individuals in the world had the same wealth as 3.6 billion people of the world had.¹² In the five years from 2010 to 2015 the wealth of these 62 individuals has risen by 45 percent. This means that an increase of more than half trillion dollars

¹² An Economy For The 1%, Oxfam report of 18 January 2016, p.2

from \$542bn to \$1.76 trillion dollar has been recorded. In the same period the wealth of bottom half had fallen by over a trillion dollars- that means a drop of 38 percent. The average income of the world's poorest 10% of population has risen less than \$3 dollars each year in almost a quarter or century that means a rise of less than a single cent every year has been recorded in their daily income. In the year 2015 the richest 1 per cent owns that much wealth as the rest of world owns. A new report of 2017 of Oxfam reveals that only eight men in the world owns the same wealth as the poorest half population of the world owns.¹³ Among the total money generated during last year globally 82 percent went to the 1 percent richest global population.¹⁴ Today the total wealth of the world is \$ 255 trillion that is equal to 1657500000000000 Indian rupees. But among this total wealth of the world the poor people have only zero in their pockets. After 2015 more than half of this wealth of the world remains concentrated in the hands of only 1 percent rich people.¹⁵ Out of these \$ 255 trillion dollars 6.7 trillion was held by billionaires like Bill Gates (\$ 75 billion), Amancio Ortega (\$67 billion) and Warren Buffett (\$ 60.8 billion).¹⁶ Today the world's only 1 percent people owns that much wealth that the rest of 99 percent population owns. Four years before the World Economic Forum (WEF) reported that the increasing income instability is the biggest threat to the social stability. Three years before World Bank announced that up to 2030 the removal of poverty of the world and the balance of income among all people is its goal. No doubt the world leaders signed the global goal to remove income inequality, but still the gap between rich and poor increased.¹⁷ On 20 September 2016, Barak Obama in his speech delivered to the United Nations General Assembly said, "A world in which one percent of humanity controls as much wealth as the other 99 percent will never be stable. He also added, I understand that the gaps between rich and poor are not new, but just as the child in a slum today can see the skyscraper nearby, technology now allows any person with a smart phone to see how the most privileged among us live and the contrast between their own lives and others. Expectations rise, then, faster than governments can deliver, and a pervasive sense of injustice undermines people's faith in the system."¹⁸

According to one more report, from 1988 to 2011, the annual income of world's poorest 10 percent population has not increased more than 3 dollars that means Rs 200 annually. While on the other side the income of the worlds 1 per cent rich people have increased up to 182 percent. Among the world's biggest 100 companies listed in the London Stock Exchange, the annual income of CEO of company is equal to the total income of ten thousand Bangladeshi textile mill workers. According to the research of US economist Thomas Piketty, the income of world almost half poor population from last thirty years has increased to zero percent. While as the income of richest 1

¹³ An Economy for the 99%, Oxfam Briefing paper January 2017, p.2

¹⁴ Sam Meredith, Inequality gap widens as 'World's richest 1% get 82% of the wealth, <https://www.cnn.com/2018/01/22/wef-18-oxfam-says-worlds-richest-1-percent-get-82-percent-of-the-wealth.html>, 22 January 2018,

¹⁵ An Economy for the 99%, Oxfam Briefing paper January 2017, p.2

¹⁶ Barun Jha, 57 Indian billionaires own wealth equal to bottom 70% of country's population, <https://thewire.in/100250/57-indian-billionaires-own-wealth-equal-to-bottom-70-of-countrys-population/>, 16 January 2017.

¹⁷ An Economy for the 99%, Oxfam Briefing paper January 2017, p.2

¹⁸ Katie Reilly, Barack Obama's Final Speech to the United Nations as President, <http://time.com/4501910/president-obama-united-nations-speech-transcript/>, 20 September 2016.

per cent has increased up to 300 percent.¹⁹ In 2017 the number of world billionaires increased rapidly and every two day one billionaires is added to the list of world billionaires. From 2010 till now, the wealth of billionaires has increased 13 percent annually which is 6 percent faster than the income of daily wagers. In Vietnam one rich person earns that much wealth in a day as the poor worker earns for ten years.²⁰ The CEO's of world's four big fashion brands earns that much wealth in four days which is equal to the whole life income a wage worker, working in a Bangladeshi garment factory. While as the income of CEO of any American Company is equal to the income of the person who almost works for 40-50 years.²¹

According to Oxfam in the situation does not change then in next 20 years, 500 people will hand over \$ 2.1 trillion dollars to their heirs, which is greater than the GDP of India?²²

Percentage share of richest 1% in total wealth of different countries

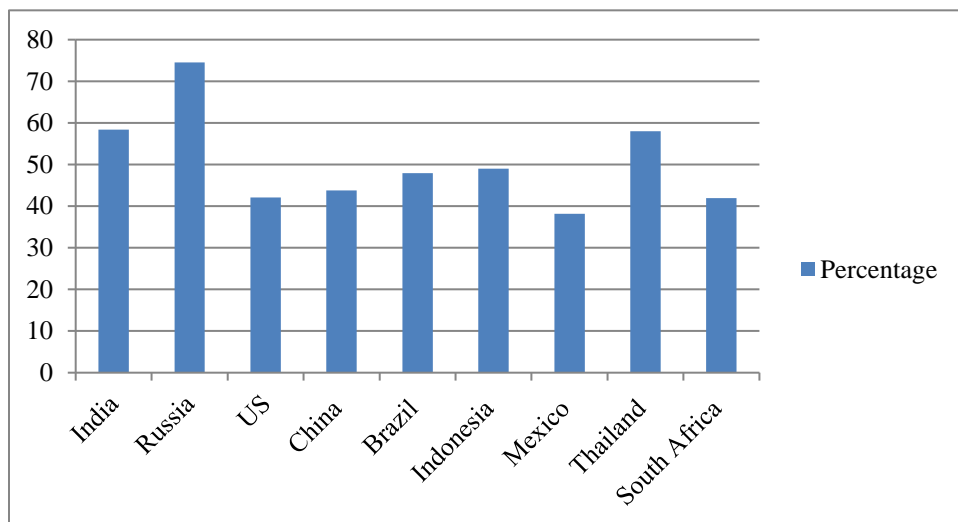
Countries	Percentage
India	58.4
Russia	74.5
US	42.1
China	43.8
Brazil	47.9
Indonesia	49
Mexico	38.2
Thailand	58
South Africa	41.9

¹⁹ Patricia Cohen, A Bigger Economic Pie, but a Smaller Slice for Half of the U.S, <https://www.nytimes.com/2016/12/06/business/economy/a-bigger-economic-pie-but-a-smaller-slice-for-half-of-the-us.html>, *The New York Times*, Dec 6, 2016.

²⁰ An Economy For The 1%, Oxfam report of 18 January 2016, p.2. See also Nguyen Tran Lam. (2017). Even It Up: How to tackle inequality in Vietnam". Oxford: Oxfam. <http://oxf.am/ZLuU>.

²¹ Zeenat Saberin, India's richest corner 73% of wealth: Oxfam, <http://www.aljazeera.com/news/2018/01/india-richest-corner-73-percent-wealth-oxfam-180122125251055.html>, 22 January 2018.

²² Barun Jha, 57 Indian billionaires own wealth equal to bottom 70% of country's population, <https://thewire.in/100250/57-indian-billionaires-own-wealth-equal-to-bottom-70-of-countrys-population/>, 16 January 2017.

Source: <https://thewire.in/100250/57-indian-billionaires-own-wealth-equal-to-bottom-70-of-countrys-population/>

Unequal Distribution of Wealth: Indian Scenario

In India only 1 percent of richest people own 73 percent the total wealth generated in country last year and rest of 99 per cent population owns only 27 per cent wealth- that means the rest of 99 percent people who are working day and night without rest are filling the pockets of only 1 percent of rich people of India. According to Oxfam report 2017, in India 67 crore poor people saw only 1 percent rise in their wealth. The fresh reports of Oxfam (Oxfam is an institution of world's biggest 20 organizations who are working to remove poverty in the world. At present Oxfam is working in more than 90 countries of the world) reveals that the present economic structure of the world is making the richer wealthier and the poor people of the world are becoming poorer day by day.

Since 1980 the income inequality in India is increasing continuously in comparison to other countries particularly Russia where it was abrupt and China where it was moderate. In India the level of income inequality in 2016 matched with Sub-Saharan Africa and Brazil, with almost similar trend as observed in the previous reports.²³

In 2017 the rise of 20,913 billion increase has been recorded in the wealth rich people of India, which is equal to the India's central Budget for the year 2017-18. In India 17 new billionaires were included in the list of Indian billionaires which takes the number 101 now. The wealth of Indian billionaires in 2017 had increase up to Rs 4891 billion (\$76.5 billion), which has increased from Rs 15778 billion (\$247 billion) to Rs 20676 billion (\$324 billion). In the year 2017, 58% of India's national income went to the 1% rich people.²⁴ The increase of Rs 4.89 trillion during last year is

²³ <http://www.livemint.com/Politics/RyU4lw2NxxwolMOp5SIfmVK/Oxfam-survey-points-Indias-rising-income-inequality-ahead-o.html>, January 22, 2018.

²⁴ NDTV India News by Ravish Kumar NDTV (India News Reporter)- 23 January 2018.

sufficient to finance 85% of health and education budget of all states.²⁵ The report of Oxfam titled 'Reward Work Not Wealth' reveals that, the 17.5 days income of best-paid executive at a top Indian garment company is equal to the income of wage worker in rural India what he earns for life time (Presuming 50 years at work).²⁶ The growing inequality of India also contributes to the lack of medical facilities to the poor people. The morality rate of the people whose income is \$ 2 a day is three times the global average. India's health budget is one of lowest in the world, which is 1.5% of countries GDP.²⁷ The India's minimum wage worker needs 941 years to earn that much money what the top paid executive of any India's leading garment firm earns in a year. While as for any American CEO it slightly takes one working day to earn what an ordinary worker earns in a year.²⁸ According to its performance India ranked 137 among 154 countries. In the list India lie below Sri Lanka which is at 30 and Pakistan at 25, Brazil at 56, China at 63 and Nepal at 80. These countries are performing way ahead of India.²⁹ Out of the total wealth of India which stood at \$ 3.1 trillion dollars, 84 billionaires collectively held the wealth of 248 billion, at the top is Mukesh Ambani with (\$ 19.3 billion) followed by Dilip Sanghvi (\$ 16.7 billion) and Azim Premji (\$ 15 billion).³⁰

Percentage of the India's wealth held by the top 1% from 2010 to 2017

Year	% of money held by top 1%
2010	40.3
2011	46.8
2012	48.8
2013	48.7
2014	49
2015	53
2016	58.4
2017	73

²⁵ <http://www.livemint.com/Politics/RyU4Iw2NxxwolMOp5SIfmVK/Oxfam-survey-points-Indias-rising-income-inequality-ahead-o.html>, January 22, 2018.

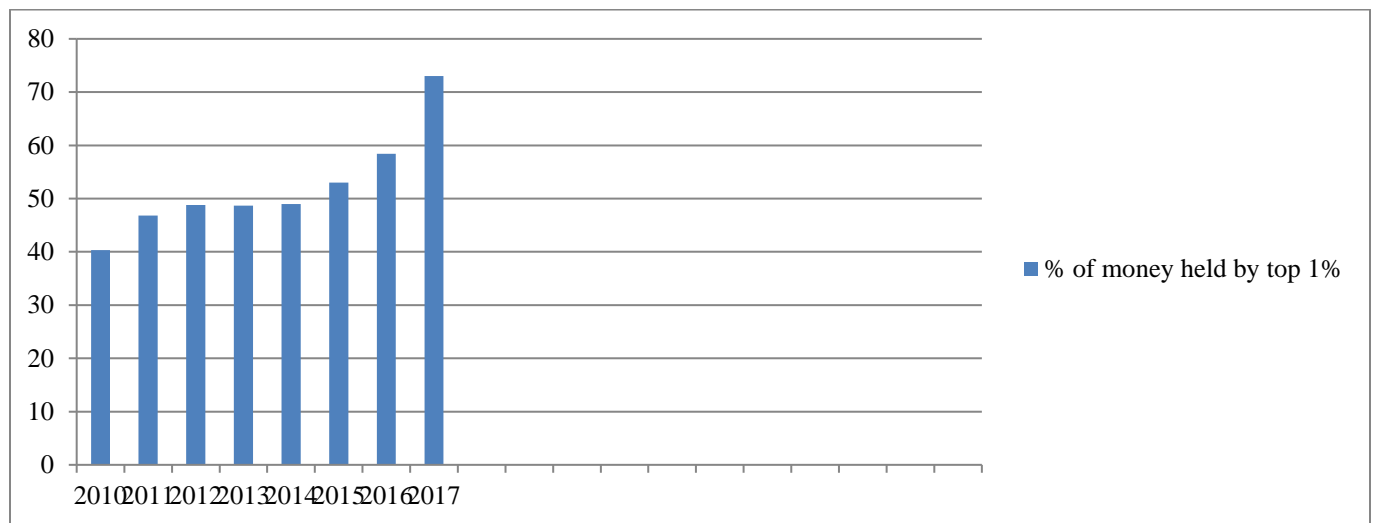
²⁶ Zeenat Saber, India's Richest corner 73% of wealth: Oxfam, *op.cit*

²⁷ *Ibid*

²⁸ <http://www.livemint.com/Politics/RyU4Iw2NxxwolMOp5SIfmVK/Oxfam-survey-points-Indias-rising-income-inequality-ahead-o.html>, January 22, 2018

²⁹ Oxfam India annual report for the year of 2016-2017, An economy that works for women, p.9.

³⁰ Barun Jha, 57 Indian billionaires own wealth equal to bottom 70% of country's population, <https://thewire.in/100250/57-indian-billionaires-own-wealth-equal-to-bottom-70-of-countrys-population/>, 16 January 2017.

Source: <https://thewire.in/100250/57-indian-billionaires-own-wealth-equal-to-bottom-70-of-countrys-population/>

Oxfam India in the recent WEF meeting held at Davos Switzerland, also attended by Indian Prime Minister Narendra Modi, suggested the government of India to ensure that the country would not to work for fewer but for everyone by encouraging labor-intensive sector by investing in this sector and by implementing the existing social protection schemes to create more jobs in this sector. Oxfam also suggests the government should stop leaking wealth by take stringent action against those who escape and avoid tax and by imposing high tax on super rich in order to redistribute the resources.³¹

Conclusion

The unequal distribution of wealth in the world has created insecurity in the world economy, job insecurity, freedom of speech and access to basic resources, dignity to live and has kept the basic human rights far away, especially of poor and down trodden people. The unequal distribution of wealth is a threat to the future and prosperity of the world. This needs to be addressed very early by implementing flexible mechanism or strict focus on whatever to be suitable.

References

1. An Economy For The 1%, Oxfam report of 18 January 2016.
2. Nguyen Tran Lam. (2017). Even It Up: How to tackle inequality in Vietnam". Oxford: Oxfam. <http://oxf.am/ZLuU>
3. An Economy for the 99%, OXFAM Briefing paper January 2017.
4. Barun Jha, 57 Indian billionaires own wealth equal to bottom 70% of country's population, <https://thewire.in/100250/57-indian-billionaires-own-wealth-equal-to-bottom-70-of-countrys-population/>, 16 January 2017.

³¹ <http://www.livemint.com/Politics/RyU4lw2NxxwolMOp5SIfmVK/Oxfam-survey-points-Indias-rising-income-inequality-ahead-o.html>, January 22, 2018.

5. <http://www.livemint.com/Politics/RyU4Iw2NxxwolMOp5SIfmVK/Oxfam-survey-points-Indias-rising-income-inequality-ahead-o.html>, January 22, 2018
6. Katie Reilly, Barack Obama's Final Speech to the United Nations as President, <http://time.com/4501910/president-obama-united-nations-speech-transcript/>, 20 September 2016.
7. NDTV India News by Ravish Kumar (NDTV News Reporter)- 23 January 2018.
8. Oxfam India annual report for the year of 2016-2017, An economy that works for women.
9. Patricia Cohen, A Bigger Economic Pie, but a Smaller Slice for Half of the U.S, <https://www.nytimes.com/2016/12/06/business/economy/a-bigger-economic-pie-but-a-smaller-slice-for-half-of-the-us.html>, *The New York Times*, Dec 6, 2016.
10. Sam Meredith, Inequality gap widens as 'World's richest 1% get 82% of the wealth, <https://www.cnbc.com/2018/01/22/wef-18-oxfam-says-worlds-richest-1-percent-get-82-percent-of-the-wealth.html>, 22 January 2018.
11. Zeenat Saberin, India's richest corner 73% of wealth: Oxfam, <http://www.aljazeera.com/news/2018/01/india-richest-corner-73-percent-wealth-oxfam-180122125251055.html>, 22 January 2018.

16.

Study of the Khadi Clothing Choice among College Going Students

Dr. Hitendra J. Patil, ¹ and Mr. Yogesh P. Surwade ²

¹ Librarian, MGM Institute of Fashion Designing,
Aurangabad, Maharashtra State, India
Email id-hitendrap88@gmail.com

² Jr. Library Assistant, Knowledge Resource Centre,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad Maharashtra State, India
Email id-yogeshps85@gmail.com

Introduction

Khadi is very closely associated with India's freedom movement and it's a matter of pride for every Indian. The khadi movement aimed at boycotting foreign goods including cotton and promoting Indian goods. Even after the independence khadi was associated with politics. Only political leaders and followers of Gandhiji were used to wear khadi. Khadi also known as 'Khaddar' is hand-spun and hand-woven material. Khadi was meant to become a supplementary industry to agriculture, a crucial element in a self-sustaining economy. Khadi, the Hand-spun and Hand-Woven cloth, whether of cotton, silk or wool, with which we have become familiar, has seen many ups and downs. Since time immemorial, it has been the prime and universal cottage industry of this ancient land. The study of khadi clothing choice among college students under the Textile clothing and Human Psychology. The main objective of our survey was to check about khadi trends and students choices. Khadi is our national fabric. It is not so popular in young generation as it does not look lustrous and new. We are trying to get information about students choices.

Statement of the Problem:

The present study entitled "Study of Khadi clothing choice among college students"

Objective

1. To create awareness about khadi wearing
2. To get information about students approach towards khadi
3. To understand purpose of wearing of khadi garment in college students
4. To know about khadi garments & students demand for latest trends in khadi
5. To understand the limitation of khadi purchasing & its uses.

Scope & Limitation of the study

The present study entitled "Study of the Khadi clothing choice among college students". The scope of the study is limited only for the students who wear Khadi. The researcher has distributed 35

questionnaire to the khadi user through E-mails (Microsoft Word) & print media . Out of which the 26 responses received from the respondents for completing survey. The target was to cover 75.00% of the khadi user. The population surveyed consist of khadi user.

Review of Literature

Mehta (1950) "The story of khadi" has stated that khadi should be encouraged and that it; provides employment to larger masses of people. He stated that swaraj means ability to regard every inhabitant of India as our own brother or sister. He said Boycott foreign goods not foreign ability.

Neogi (1996) in this paper on "Group approach to overcome limitations of Small and Village Industries" has employed the importance on concept of group approach to overcome limitations. Group approaches Vs Co- Operative approaches and major feature of group approaches and he suggests resources based well planned strategy may be developed to utilize group management as a critical input to reduce cost of production and to maximize profit of the tiny units in the area of smaller radius (Village Panchayat or Block) is a suitable condition for successful implementation of the approach.

Radhakrishnan (2000) in his studies on KVIC on "Rural Industrialization" analyzed the performance of Khadi & village industries growth of production, sales into current and constant price in Khadi & Village Industries products, analyzing capital cost per employment for capital consumption of Khadi and Village Industries all over India for a period of ten years. Their major findings are low/negative growth rate of production, sales, employment are due to many reasons like utilization of capacity, stiff competition from organized sector, low level technology and accumulation of stocks due to low sales. Increased allocation of funds, use of modern technology, change of consumption pattern of people may in future increase the growth of Khadi and village Industries activities.

Questionnaire Design

Questionnaire is often using in survey as primary data collection tools. Questionnaire is a device for securing answer to questions by using a form which the respondent fills the responses. It is a fairly reliable tool for gathering data from large, diverse, varied and scattered social group.

Research Methodology

Descriptive research method has been applied for the present study. The questionnaire has been distributed to the khadi users. The data has been collected through the questionnaire as a tool for data collection. Collected primary data has been analyzed and interpreted under various headings.

Data Analysis

1. Age Group

Age is important independent variable in socialscience research. The question was asked to the respondents about his age.

Sr.No.	Group	Responses	%
1	15-25	13	50.00
2	26-35	8	30.77
3	36-45	5	19.23
	Total	26	100

Table No.1

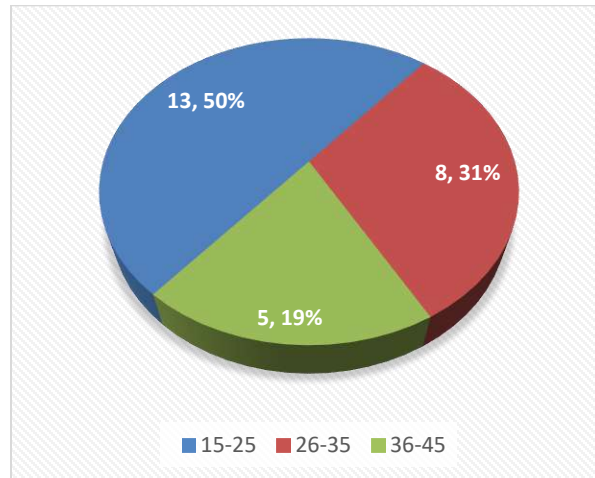

Table No.1 & Figure no.1 indicates that 13 i.e. (50.00%) customers are between 15-25 age group, followed by 8 i.e. (30.77%) customers are between age group 26-35, 5 i.e. (19.23%) customers are between the age group of 36-45

2. Khadi Knows

The question was asked to the respondents that do you know Khadi? The responses were analysed & presented in Table no.2

Sr. No		Responses	%
1	Yes	26	100
2	No	0	0
		26	100

Table No.2

Table No.2 & Figure no.2 shows that, 26 i.e. 100% respondents knows Khadi.

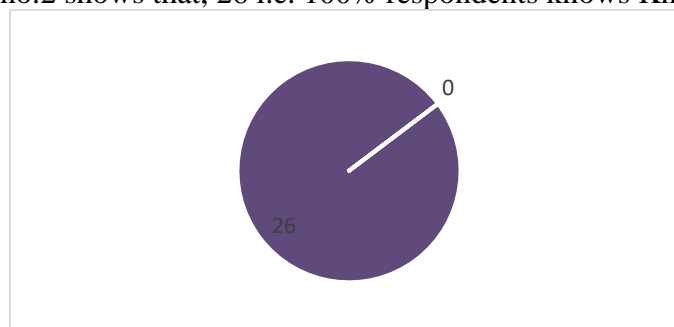

Figure No.2

3 Types of Khadi

The question was asked about the respondents that, have you ever wear any type of Khadi? The responses were analysed & presented in table no. 3

Sr.No		Responses	%
1	Yes	26	100
2	No	0	0
		26	100

Table No.3

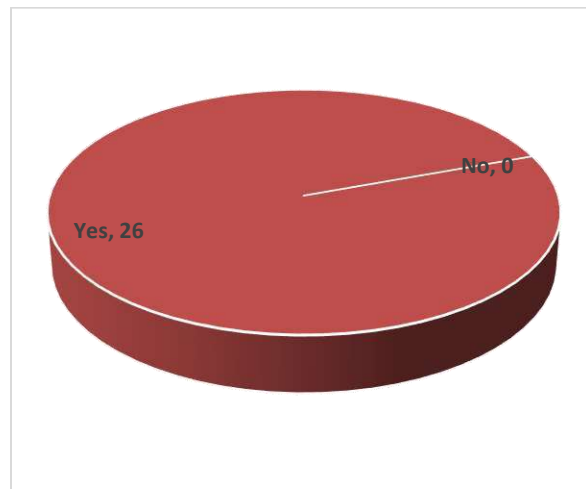

Figure No.3

Table No.3 & Figure no.3 shows that, 26 i.e. 100% respondents wear Khadi.

4 . Khadi in fashion world

The question was asked the respondents about, where do you see khadi in fashion world. The responses were analysed & presented in Table no.4 & figure no.4

Sr.No.		Responses	%
1	Mass Fashion	0	0
2	Limited Fashion	9	34.62
3	Only Politics	17	65.38
4	None of the above	0	0.00
		26	100

Table No.4

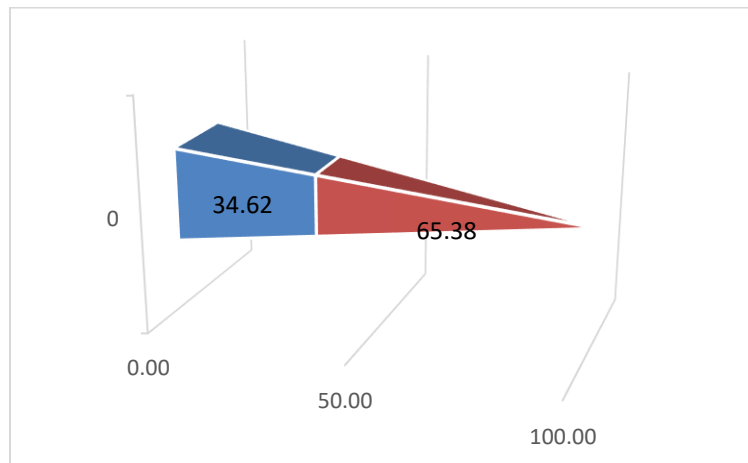

Table no. 4 & figure no.4 states that, 17 i.e. 65.38% respondents see khadi only in politics, 9 i.e.34.62% respondents see khadi in limited fashion

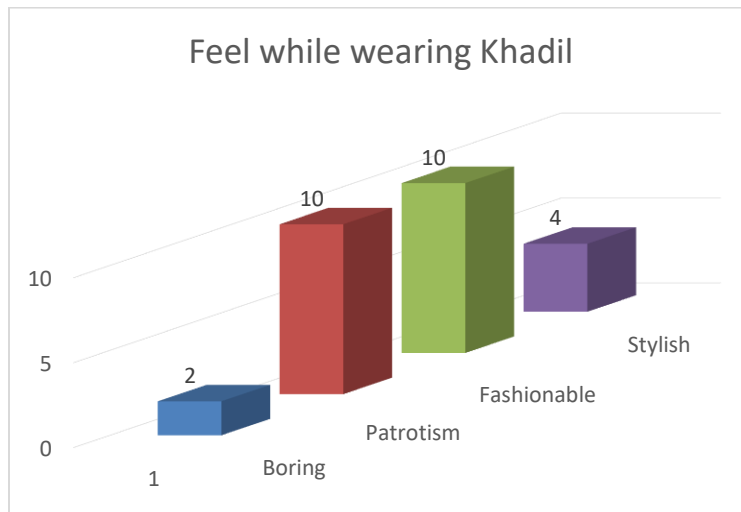
5. Feel After Wearing Khadi:

The question was asked to the respondents about how you feel after wearing Khadi. The responses were analysed & presented in table no.5 & figure no.5

Sr.No.	Options	Responses	%
1	Boring	2	7.69
2	Patrotism	10	38.46
3	Fashionable	10	38.46
4	Stylish	4	15.38
	Total	26	100.00

Table No.5

In table no.5 & figure no.5 states that, 10 i.e. 38.46% respondents feel patriotism after wearing khadi, 10 i.e. 38.46% respondents feel Fashionable after wearing khadi, 4 i.e. 15.38% respondents feel stylish after wearing khadi & 2 i.e. 7.69% respondents feel boring while wearing khadi.

6. Purchase khadi from

The question was asked to the respondents from where do you purchase khadi. The responses were analysed & presented in table & figure no.6

Sr. No.		Responses	%
1	Khadi Store	21	80.77
2	Online Store	0	0.00
3	Khadi Exhibition	5	19.23
4	Shopping Mall	0	0.00
		26	100

Table No.6

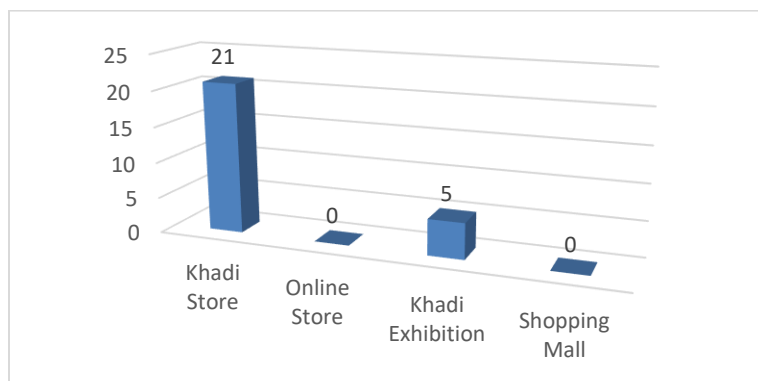

Figure no.6

In table no.6 & figure no.6 states that, 21 i.e. 80.77% respondents purchase khadi from Khadi store & 5 i.e. 19.23% respondents purchase khadi from Khadi Exhibition.

7. Purpose of wearing khadi

The question was asked to the respondents about for what purpose do you wear Khadi. The responses were analysed & presented in table & figure no.7

Sr. No.		Responses	%
1	Casual Wear	9	34.62
2	Occasion	6	23.08
3	Party Wear	4	15.38
4	Office Wear	7	26.92
	Total	26	100

Table No.7

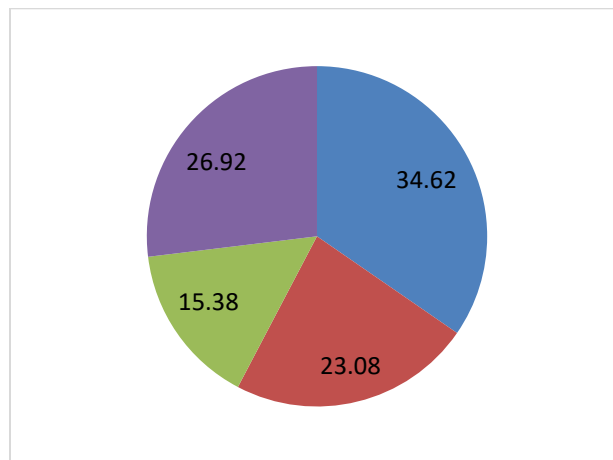

Figure 7

In table no.7 & figure no.7 states that, 9 i.e. 34.62% respondents wearing khadi for the purpose of casual wear, 7 i.e. 26.92% respondents wearing khadi for the purpose of office wear, 6 i.e. 23.08% respondents wearing khadi for the purpose of any occasion & 4 i.e. 15.38% respondents wearing khadi for the purpose of party wear

8. Times go for khadi shopping

The question was asked to the respondents in a year how many times do you go for khadi shopping

Majority of responses received from respondents that they are going for 1-5 times for khadi shopping

9. Pay for khadi shopping

The question was asked to the respondents, what price would you typically pay for khadi shopping. The responses were analysed & presented in table & figure no.8

Sr.No	Range	Responses	%
1	300-600	9	34.62
2	601-1000	14	53.85
3	1001-1500	1	3.85
4	1501-2000	2	7.69
		26	100

Table No.8

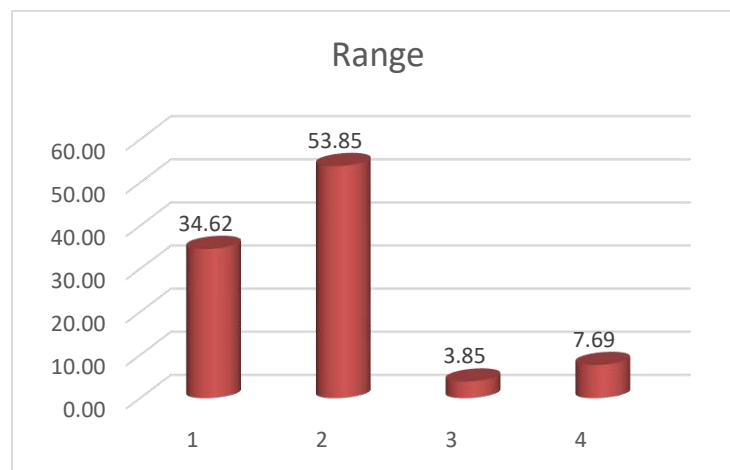

Figure no. 8

In table no.8 & figure no.8 states that, 14 i.e. 53.85% respondents pay for Rs. 601-1000, 9 i.e. 34.62% respondents pay for Rs.300-600, 2 i.e. 7.69% respondents pay for Rs.1501-2000 & 1 i.e. 3.85% respondents pay for Rs.1001-1500.

11 Feel Comfortable while wearing khadi

The question was asked to the respondents, do you feel comfortable while wearing khadi, The responses were analysed & presented in table & figure no.9

Sr. No.		Responses	%
1	Yes	18	69.23
2	No	8	30.77
		26	100.00

Table No.9

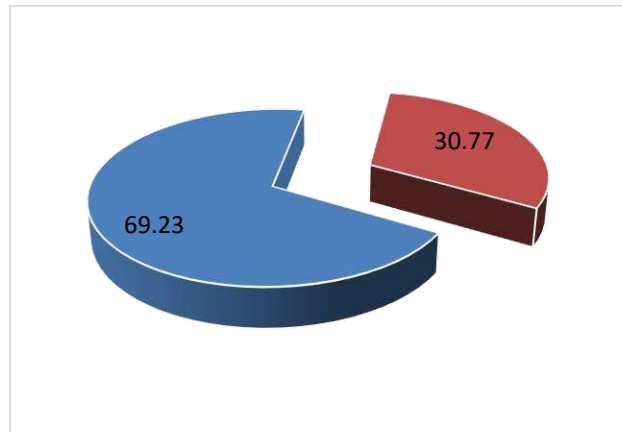

Figure no.9

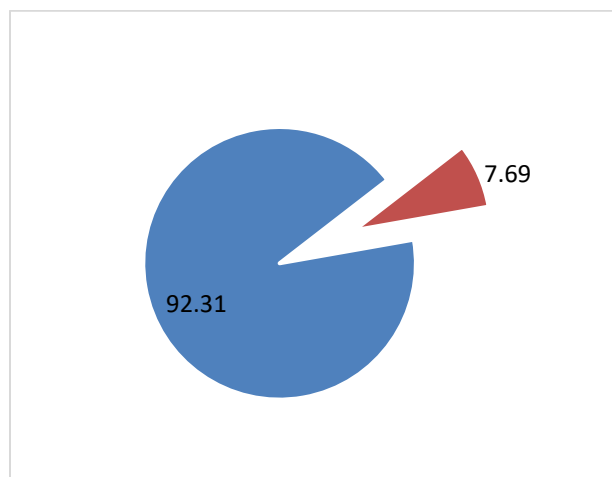
In table no.9 & figure no.9 states that, 18 i.e. 69.23% respondents feel comfortable while wearing khadi & 8 i.e. 30.77% respondents did not feel comfortable while wearing khadi

12. Up to date with latest trend:

The question was asked to the respondents about, do you get Khadi clothes up-to-date with the latest trend. The responses were analysed & presented in table & figure no.10

Sr.No.	Responses	%
1	Yes	24
2	No	2
		26
		100

Table No.10

In table no.10 & figure no.10 states that, 24 i.e. 92.31% respondents up to date with recent trends & 2 i.e. 7.69% % respondents does not up to date with recent trends of Khadi.

Findings

- In the age group analysis, 13 i.e. (50.00%) customers are between 15-25 age group whereas 5 i.e. (19.23%) customers are between the age group of 36-45.
- 26 i.e. 100% respondents know Khadi.
- 26 i.e. 100% respondents wear Khadi.
- It is found that, 17 i.e. 65.38% respondents see khadi only in politics, 9 i.e. 34.62% respondents see khadi in limited fashion.
- It is seen that, 10 i.e. 38.46% respondents feel patriotism after wearing khadi whereas 2 i.e. 7.69% respondents feel boring while wearing khadi.
- It is found that, 21 i.e. 80.77% respondents purchase khadi from Khadi store & 5 i.e. 19.23% respondents purchase khadi from Khadi Exhibition.
- It is found that 9 i.e. 34.62% respondents wearing khadi for the purpose of casual wear whereas 4 i.e. 15.38% respondents wearing khadi for the purpose of party wear
- Majority of responses received from respondents that they are going for 1-5 times for khadi shopping
- It is seen that, 14 i.e. 53.85% respondents pay for Rs. 601-1000 whereas & 1 i.e. 3.85% respondents pay for Rs.1001-1500.
- It is found that, 18 i.e. 69.23% respondents feel comfortable while wearing khadi & 8 i.e. 30.77% respondents did not feel comfortable while wearing khadi.
- It is found that, 24 i.e. 92.31% respondents up to date with recent trends & 2 i.e. 7.69% respondents does not up to date with recent trends of Khadi.

Conclusion

- In the age group analysis it is observed that the majority of khadi user belongs to 15-25 age group.
- Majority of respondents know Khadi.
- Majority of respondents wear Khadi.
- Majority of the khadi users see khadi only in Politics.
- It is observed that, khadi user feel patriotism & fashionable after wearing khadi
- It is found that, majority of the khadi user purchase khadi from khadi store.
- The purpose of khadi is only for Casual wear.
- In a year khadi user 1-5 times went for khadi shopping
- Khadi user pay of Rs. 601-1000 for purchasing khadi.
- Majority of khadi user feel comfortable while wearing khadi.
- Majority of khadi user get khadi clothes up to date with recent trend.

References:

1. Ashwini R. Kamble , Yogesh P. Surwade (2015) A Study of Best Practices in Veer Wajekar A.S.C. College, (Mahalan Vibhag) Phunde, International Journal of Innovative Knowledge Concepts, 2015, Vol-2(1), pp.93-96.
2. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/43272/8/08_chapter%201.pdf Retrieved on 12th April 2018
3. Mehta, Ratilal(1950) The story of Khadi” KVIC Publications
4. Neogi. P.K (1996) Group Approach to overcome Limitations of Small and Village Industries".Vol -10
5. Radhakrishnan.S; (2000) Studies on Rural Industrialization.

17.

Analysis of Central Budget 2017-18

Dr. V. S. Kshirsagar,
Associate professor,
Late SKJ Mahila Mahavidyalaya, Parbhani.

Abstract

The people are society's hope, budget is a miracle or tool that change their lives, every Indian literate or illiterate discuss with others on budgets. Employees, corporate, farmers, common people, senior citizen, students, everybody can hope what is new in the budget for us. The object of research paper study is, what is in budget for them and it is newer than previous budget.

• **Introduction**

In every country of the world the system of the central government to put the budget in their parliaments and discuss what are the sources of revenue collection and on which are the expenses incurred to government in next one year, in between one year on which level the rate of GDP and other development to maintained. Any deficient in budget, what are the solutions to fill up the deficient. Also what type of tax rate for future one year to implement for their people.

The Indian central budget, there are 65% people living in rural area and depends on agriculture. Previous 3 to 4 years there various problems arisen due to rain problems and so the hope of rural people is big and the sources of the government are very less.

In this budget the discussion on the facts, what the government say through budget, how can it will fulfill in future years.

Every year last day of February month, central government submit their budget in parliament, but 2017-18 budget was submitted to parliament on 1st February 2017. It is the first time after the freedom. Second main change in budget is included with the railway, no separate budget for railway from this year, only separate provision for railway in general budget of country.

Before the submission of main budget the finance minister has discussion with various institutes, chambers industrialist on issues of budgets.

The people of the country interested in the submission of budget, because the various problems, rate of inflation, rate of taxes and prices up and down after the budget of various goods; which are the day to day living problems.

The corporate world view of a budget is the corporate and various taxes rate how to determine the government, their demand for decreasing the corporate tax from last so many years to government.

Generally budget concept is very old in the world for any government; with the help of various revenue and other receipts Rs 1 croers with which of the sources and Rs 1 how to go on which expenses.

- **Highlights of the budget 2017-18**

- 1. General budget**

The first time the budget and railway budget were one general budget for country.

- 2. Demonetization**

- Demonetization is expected to have a transient impact on the economy.
- It is a important measure that will lead to higher GDP growth.
- The effects of demonetization will not spillover yhe next fiscal.

- 3. Agricultural sector**

- A sum of Rs 10 lakh crore is allocated as credit to farmers.
- NABARD fund will be increased to RS 40,000 crore.
- Set up mini labs in Krishi Vigyan Kendras for soil testing.
- Micro irrigation fund setup for NABARD RS 5000 crore.
- Give soil card to farmers.
- A model law of contract farming will be prepared.

- 4. Rural population**

- The government is to bring 1 crore houses for poverty line people up to 2019.
- 5 lakh farm pounds taken up under MGNREGA.
- Over Rs 3 lakh crore spent for rural India to double farmer's income.
- Rs 19,000 crore allocated for Pradhan Mantri Gram Sadak Yojna in 2017-18.
- To achieve 100% rural electrification by March 2018.

- 5. For youth**

- Set up innovation fund for secondary education.
- Skill India mission was launched and set up 100 India International centers across the country.
- To create 5000 P.G. seats per annum.

- 6. Infrastructure and railway**

- Total allocation of Rs 3,96,135 crore has been made for infrastructure.

- Total allocation for railway is Rs 1,31,000 crore.
- 3,500 Km of railway lines this year up from 2,800 Km last year.
- 500 railway stations will be made differently abled friendly.
- Rs 64,000 crore allocated for highways.
- High speed internet provided to 1,50,000 gram Panchayats.

7. Energy sector

- Rs 1,26,000 crore received as energy production based investment.

8. Financial sector

- FDI policy reforms.
- Head post office as the central office for rendering pass-port service.

9. Fiscal situation

- Fiscal deficit achieving 3% in the next year which is 3.2% of 2017 18.

10. Defense sector

- The defense sector gets an allocation of Rs 2,74,114 crore.

11. Funding of political parties

- The maximum amount of cash donation will be Rs 2000 from any one source.
- Political parties will receive donations by cheque or digital mode from donors.

12. Tax proposals

- India's tax to GDP ratio is not favorable.
- Out of 3.14 lakh companies, only 5.97 lakh have filed returns for 2016-17.
- Individuals 1.95 crore show income between Rs 2.5 lakh to Rs 5lakh.
- 76 lakh individual assesses declaring income more than Rs 5 lakh, 56 lakh are salaried of them.
- Only 1.72 lakh people showed income more than Rs 50 lakh a year.
- Between November 8 to December 2016 deposits ranging from Rs 2 lakh and Rs 80 lakh were made in 1.09 crore accounts.

13. Personal income tax

- Existing rate of tax for individual Rs 2.5- Rs 5 lakh is reduced to 5% from 10%.
- Simple one page return for people with an annual income of Rs 5 lakh other than business income.

● **Research methodology**

The collection of data for paper writing is collected from news papers and internet websites after the budget is put on the both houses by finance ministers.

- **Scope of study**

The scope of study for research paper purpose only above given highlights and amount allocation for various sectors compared to last year budget 2016-17.

- **Analysis**

A sum of Rs 10 lakh allocated to credit and in 2016-17 budget total allocation for farmer welfare at Rs 35,984 crores.

- In 2017-18 budget micro-irrigation fund setup Rs 5000 crores, but in budget 2016-17 irrigation fund allocated Rs 20,000 crore, in common words to say decrease Rs 15,000 crore of fund.

- Rs 64,000 crore allocated for road and highway which is already for 2016-17 budget Rs 55,000 crore.

- Infrastructure sector allocation in 2017-18 is Rs 2,21,246.

- Allocation of PMGSY and road construction Rs 97,000 crore in 2016-17, but in 2017 18 separate Rs 19,000 allocation to PMGSY.

The name of the head, various changes and mixed up in another head in budget 2016-17 and 2017-18. So the paper analysis as for research paper is more complicated as per data available.

- **Findings and conclusions**

- Stress on increase in GDP rate.

- Some of new issues stressed in this budget.

- For agriculture sector, more provisions should be made for achieving double income of farmers.

- The problems arises the rising prices of oil and Dollar.

- Government stress the Demonetization, it is better for future.

- The problem after the demonetization, at present the prices of both agriculture good is decline 25% to 30% in market.

- **References**

- The speech of finance minister on budget day 1st February 2017.

- Highlights of the budget in various journals.

- Daily Loksatta news paper budget justification.

- Wikipedia report through website.

□□□

18.

**Mahatma Gandhi: An Idol for the Writers
in Indian Literature in English**

Mr. Mundhe Ramakant D.
Head, Department of English
Sant Tukaram College, Parbhani

If we try to look back the pages of world history, we may realize that the greatness of man must be measured not by the amount of adulation accorded him but by the impact of his life on others. When this yardstick applied to the people of India, Mahatma Gandhi's major place in history is instantly apparent.

Mahatma Gandhi is a world renowned persona. Even today, Gandhian Followers are busy in spreading the thoughts and ideals given by Gandhiji. He is a notable man for world human history. Great world thinkers like John Haynes Holmes and Martin Luther King has observed Mahatma Gandhi in this concern.

“When I think of Gandhi, I think of Jesus Christ. He lives his life; he speaks his word; he suffers, strives and will someday nobly die for his Kingdom upon earth.” – John Haynes Holmes. (Norman; 1969: 15)

“ From my background, I gained my regulating Christian ideals.

From Gandhi I learned my operational technique”. – Martin Luther King (Norman; 1969 : 14)

From the above quotations one can realize the impact of Gandhian

Philosophy in the writings of world writers and political thinkers. In Literature also Mahatma Gandhi become an idol and hero for many great novelists and they have created immortal place for their hero.

No person can achieve a due respect from his Nation and from the world, unless he is not having his contribution for the human being. Mahatma Gandhi is among those great men who spent their lives for the sake of human being and for the development of the society. To know Mahatma Gandhi in few pages is like to judge the elephant, putting cloth on the eyes.

Through this paper, it is my sincere attempt to focus some relevance of this man on Indian English Literature. Before I would enter into the literary aspects of Indian English Literature, I would like to clear some basic principles of Mahatma Gandhi's life. The intention behind it is that the reader should be aware to some realistic approach to this subject.

At the outset, I would like to focus on the issue that Literature is not person oriented. ‘Mahatma Gandhi’ means not Indian English Literature but the principles which he followed in his life and then his disciples till now are following is the part of Indian English Literature. As a learner of Gandhian study it is our basic requirement to know what is Gandhism?

‘Gandhi’ is a person and ‘-ism’ is ‘a belief’. In other words we can describe the term ‘Gandhism’ in following words- “The belief that Gandhi put in his life”. More suitable illustration can be, “The Philosophy which Gandhi has given to the world.”

In few words I would now try to focus on the principles which Gandhi has followed in his life. These are Satya (Truth), Ahinsa (Non-violence), Vishvashanti (World peace), Asahakar (Non-cooperation). Weaving these principles in his life he practically implemented in his life. These words are easy to utter but very difficult to handle in the practical sense. Once if we are able to handle this philosophy, we can conquer the world without any bloodshed. It is a great miracle which this man has shown to the world.

This Gandhian impact is having a large relevance on Indian English Literature and on world literature. It is a difficult task to focus on Gandhian impact on Indian English Literature in a single paper. This paper is an attempt to focus on some of the chief exponents under Gandhian influence. Major novelists and their novels are as follows: Mulkraj Anand’s *Untouchable* and *Coolie*, Raja Rao’s *Kantapura*, R. K. Narayan’s *Waiting for the Mahatma*, Bhabani Bhattacharya’s *He Who Rides A Tiger*, *So Many Hungers*, *A Goddess Named Gold*, *Shadow From Laddakh*, *A Dream in Hawaii*, *Music for Mohini*, Manohar Malgaonkar’s *Distant Drum*, *A Bend in the Ganges*, Nayantara Sahgal’s *This Time of Morning*, *Situation in New Delhi*, *Storm in Chandigarh*, and so many other novels and stories are based on Gandhian philosophy.

Here, I am going to make a brief analysis of some of the novels which are mentioned above.

Gandhian Influence on Bhabani Bhattacharya’s *So Many Hungers!* :

So Many Hungers! Is a novel written by Bhabani Bhattacharya. It deals with hunger for freedom, food, power, sex, wealth and fame. It’s central theme is The Quit India Movement of 1942. It also witnesses the Bengal famine of 1942 which is so horrible and harrowing. The novel has two plots. The first plot depicts the story of Samarendra Basu’s family along with young Rahoul who is the central character. The second plot depicts the story of a peasant family along with the young girl Kajoli who is the major character. These two stories are linked by Desesh Basu (Devata) who is the grandfather of Rahoul. The novel depicts the extreme level of poverty caused by the famine. Kajoli tries to become a prostitute for the sake of money but she is saved from it. Finally, Devata projects the vision of Gandhi the Mahatma whereas Rahoul projects the vision of Gandhi the man.

Gandhian Influence on R. K. Narayan’s *Waiting for the Mahatma* :

Waiting for the Mahatma, is a novel which has a theme of Indian independence. The protagonist of the novel is Sriram who is a young man living with his grandmother. Several times he was asked by his grandmother for his marriage but never showed any interest. Though he was a young man, was workless and homesick. Occasionally he was bringing some vegetables from the market which grandmother told him. Once he was in the market and suddenly saw a huge crowd in the market. Then he was told that Mahatma Gandhi was coming in the town to deliver a speech to the people. Sriram attended the speech and it had become a turning point in his life. In the crowd he met a young girl Bharati who was then engaged with Mahatma Gandhi’s Swaraj movement. Sriram also joined this movement and he became disciple of Mahatma. At the time of these activities he was deeply connected with Bharati. They were in love with each other. Sriram

asked Bharati for marriage. Bharati who was then under Gandhian influence answered Sriram that for her Indian Freedom is more important after that she is ready to tie up with him.

Both Sriram and Bharati contributed for Indian Freedom Movement under the leadership of Mahatma Gandhi and finally India got its freedom. Mahatma who promised Bharati and Sriram that he will arrange their marriage ceremony was shot dead by an anti activist. Sorrowfully, Sriram and Bharati got married but they were then waiting for the Mahatma for blessing but he left them forever.

Gandhian Influence on Bhabani Bhattacharya's *Music for Mohini* :

Music for Mohini is another novel written by Bhabani Bhattacharya under the influence of Gandhism. The novel deals with political freedom. It also affirms that the social freedom is important for the real progress of the people because without attaining it political freedom is useless. Jaydev, the central character of the novel is dedicated to social freedom which is essential for India after she has achieved political freedom. He is a social reformer who wants to make his village Behula a good village society. He knows that it is not an easy task. He thought that his wife Mohini should teach the poor villagers. The novelist also gives a reference of Bengal famine of 1942. The famine affects the village Behula badly. The villagers are saved by the good deeds of Jaydev. Finally, Jaydev thought that the responsibility of the country should be taken by young generation. Jaydev's zest for development of his village is one aspect of Gandhian ideal.

Gandhian Influence on Manohar Malgaonkar's *A Bend in The Ganges* :

A Bend in the Ganges is an epic saga of the decade leading to partition and the forces which engineered its bloody consummation plunging modern India into its darkest hour; where over three million people died, over a million women were raped, abducted and mutilated, and several million rendered helpless refugees, left to fend for themselves in the quagmire of post partition existence teeming with poverty, disease and death.

The opening chapter 'A ceremony of purification' describes burnings of Foreign clothes. Gandhi appears and the sky is rent with cries of 'Mahatma Gandhi Ki Jay'. In the last chapter too there is a burning but it is cities which are on fire, Hindus and Muslim killing each other, is this a ceremony of purification too?

Manohar Malgaonkar in *A Bend in the Ganges* portrays Gandhi, as an upholder of Hindu Muslim unity, an apostle of non-violence.

Gandhian Influence on Nayantara Sahgal's *Storm in Chandigarh*:

In her novel *Storm in Chandigarh* Nayantara Sahgal strongly depicted the underlying disgust at the insane violence erupting in Punjab. She was of the view that non violence is the only source to stop the bloodshed. It is a perfect solution for the peace and prosperity. These thoughts of Sahgal are the indication of her attachment to Gandhian cult in *Storm in Chandigarh*. She portrays the veteran Home Minister last surviving figure of Gandhian era, who realized wisely that he was an antique in the new crop of politicians breeding on mercenary power exerting chairs. The novelist defines Gandhism in these thought-provoking words. "Gandhian politics had meant open discussion, the open action. No stealth, no furtiveness and therefore, no shame. Every act proudly performed in the sunlight." Vishal Dubey, the protagonist mused over such thoughts and was

happy to note that in spite of the darkness all around there were believers like his associates, in the cult of non-violence.

Conclusion :

In the last part of this paper I would like to put the relevance of Gandhian Literature for contemporary age. Gandhism is the need of every age. If the world is interested in its survival and development, then there should be peace. Gandhism basically believes in non-violence. It tries to give the prosperity to the individual and to the Nation. Before some years I have read a news in the news paper. A criminal named Laxman Bhole was put in front of the Judge and without any argument he accepted all his crimes. The Judge was shocked and has summoned the punishment. Before that he asked the criminal how it was possible for him to be so sincere. The criminal answered him that in prison he read Gandhi's Autobiography *The Story of My experiment With Truth*. If a notorious person can change his life after reading a thoughtful autobiography, what more should be the power and relevance of Gandhian Literature?

References :

- Bhattacharya, Bhabani. *So Many Hungers!*. Orient Paperbacks: New Delhi, 1978.
- Bhattacharya, Bhabani. *Music for Mohini*. Orient Paperbacks: New Delhi, 1975.
- Dash, Nibedita. *Life and Thoughts of Mahatma Gandhi*. Dominant Publishers and Distributors: New Delhi, 2006.
- Kamath, M. V. *Gandhi a Spiritual Journey*. Indus Source Books: Mumbai, 2007.
- Kriplani, J. B. *The Gandhian Way*. Vora & Co.: Bombay, 1938.
- Louis, Fischer. *The Life of Mahatma Gandhi*. Macmillan: New York, 1962.
- Malgaonkar, Manohar. *A Bend in the Ganges*. Viking Press: New York, 1965.
- Narayan, R. K. *Waiting for the Mahatma*. Indian Thought Publications: Mysore, 2007.
- Norman, Cousins. Ed. *Profiles of Gandhi*. Indian Book Company: Delhi, 1969.
- Radhakrishnan, S. Ed. *Mahatma Gandhi*. Jaico Publishing House, Mumbai 2006.
- Sahgal, Nayantara. *Storm in Chandigarh*. Norton: New York, 1969.

19.

Synthesis of Novel Metal Complex Derivatives Using Thiourea Bis-Imines and their Antimicrobial Activities

Vinayak S. Magar

Department of Chemistry, Sant Tukaram College, Parbhani-431401, (MS), India

Abstract:

Synthesis of novel metal complex derivatives has been prepared using thiourea their bis-imines and characterized on the basis of electronic spectral (UV), IR spectra, elemental analyses, X-ray powder diffraction and melting points. The spectral data show that the complexes are obtained correctly. The transition metal (II) complexes were screened for their antibacterial and antifungal activities. In this research, we studied antifungal activity against four bacteria *aspergillus niger*, *Penicillium Chrysogenum*, *fusarium moneliforme* and *aspergillus flavus* bacterial strains by the poison plate method and antibacterial activity against four bacteria such as *Escherichia coli*, *Salmonella typhi*, *Staphylococcus aureus* and *Bacillus subtilis* bacterial strains by the agar-cup method. The complexes were found to exhibit either moderate activity against bacterial species.

Keywords: Antimicrobial activity, Urea bis-imines, metal complexes, spectra data.

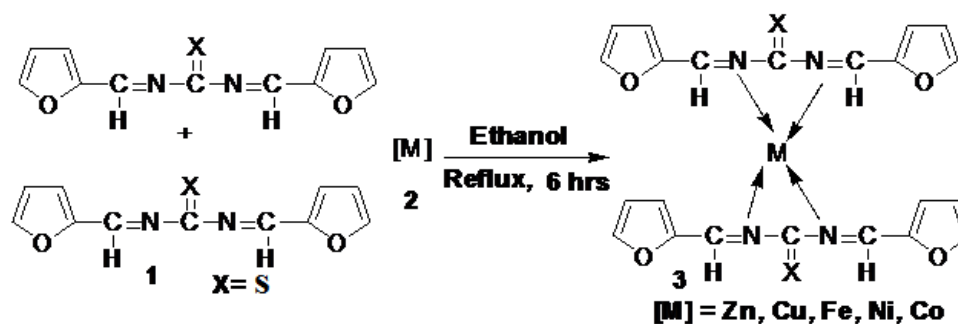
Introduction:

The environmental friendly approach thought out worldwide is need to develop the alternative synthetic methodologies for biologically and pharmaceutically important novel derivatives.

The recently, bis-imines and their metal complex derivatives have more significance¹⁻⁵. Because of their applications as medicinal, biological, anticancer, antibacterial, antifungal and antitumor, activities. The synthesis of transition metal complex derivatives with bis-imines are studied due to synthetic flexibility, selectivity and sensitivity towards metal atoms⁶. They are used as catalyst in organic and inorganic transformations, also applicable in medicinal field as anti-inflammatory and antibiotics agents and in the industrial field used as anticorrosion⁷⁻¹³.

In this research paper I described the synthesis of substituted novel metal complex derivatives, their characterizations and biological screening of Co(II), Ni(II), Zn(II), Fe (II) and Cu (II) nitrates using thiourea, their bis-imines.

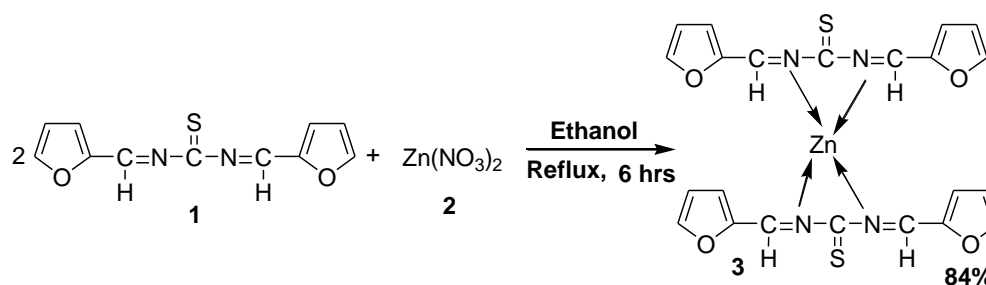
The transition metal (II) complexe derivatives were biological screened for their antibacterial and antifungal activities against different bacteria. The mixture of 1, 3-bis((furan-2-yl)methylene)thiourea, and nitrates of metal (2:1), were dissolved in ethanol solvent separately, the mixture was refluxed for appropriate time.

Scheme-1: General Reaction of Complexes**Experimental Section:****General procedure for preparation of Schiff bases metals-complex:**

Substituted bis-imines (2 mmol) and nitrates of metal (1 mmol) were dissolved in ethanol (5 ml) separately, the mixture was refluxed for 6 hours. The pH of solution is adjusted to 7-8 by using of alcoholic ammonia solution. The progress of reaction mixture is monitored by thin layer chromatography (TLC) using petroleum ether: ethyl acetate (7:3 ml) elute. The coloured products were isolated after reduction of volume by evaporation. It was filtered of washed with ethanol, dried under vacuum and it is recrystallized in ethanol.

Preparation of 1, 3-bis[(furan-2-yl)methylene]thiourea[Zn(II)]complex (Y1):

A mixture of bis-imines i.e. 1, 3-bis [(furan-2-yl) methylene] thiourea (4.64 gms, 2 mmol) and nitrates of metal (1.82 gms, 1 mmol) were dissolved in ethanol (5 ml) separately, the mixture was refluxed for 6 hours. The pH of solution is adjusted to 7-8 by using of alcoholic ammonia solution. The progress of reaction mixture is monitored by thin layer chromatography (TLC) using petroleum ether: ethyl acetate (7:3 ml) elute. The coloured products were isolated after reduction of volume by evaporation. It was filtered of washed with ethanol, dried under vacuum and it is recrystallized in ethanol.

Scheme-2: Synthesis of 1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea [Zn(II)] complex**Result and Discussions:**

The novel metal complex derivatives synthesis by using bis-imines of thiourea with nitrates of metal Zn(II), Co(II), Fe (II), Cu(II), Ni (II) were dissolved in ethanol is discussed in detail with their colour and melting point in **Table-1**.

Table-1: Synthesis of novel metal complexes using bis-imines of thiourea and urea

Comp. Codes	Metal complexes (3)	Colour	M. P. (°C)
Y1	1,3-bis[(furan-2-yl)methylene]thiourea[Zn(II)] complex	Faint Brown	229°C
Y2	1,3-bis[(furan-2-yl)methylene]thiourea[Cu(II)] complex	Brown	230°C
Y3	1,3-bis[(furan-2-yl)methylene]thiourea[Fe(II)] complex	Brown	208°C
Y4	1,3-bis[(furan-2-yl)methylene]thiourea[Ni(II)] complex	Faint Brown	240°C
Y5	1,3-bis[(furan-2-yl)methylene]thiourea[Co(II)] complex	Dark Brown	238°C

Structural Interpretation:

FT-IR spectrum analysis:

Infrared spectra were recorded on a spectrophotometer in wave number region 4000-400 cm^{-1} . The spectra bands of metal complexes at 481-412 cm^{-1} were characterized for the metal which indicates that the nitrogen atom of the ligand was coordinated i.e., (M-N) bands frequency. The bands at 1676-1621 band assigned for $\nu\text{C}=\text{N}$ group. The stretching frequency at 3210-3042 cm^{-1} can be recognized to $=\text{C}-\text{H}$ bond. The stretching frequencies appear for C-O-C functional group region are 1158-1017 cm^{-1} . The IR stretching frequencies for C=S bond are found to be in the region 1178-1120 cm^{-1} and the carbonyl frequency observed at 1720-1710 cm^{-1} .

Electronic absorption spectrum:

DMSO solvent is used for UV-visible spectrum of novel metal complexes. The peaks are observed at $\lambda_{\text{max}} = 290 \text{ nm}$ for 1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea[Zn(II)] complex (Y1); $\lambda_{\text{max}}=292 \text{ nm}$ observed for 1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea[Cu(II)] complex (Y2); $\lambda_{\text{max}}=292 \text{ nm}$ observed for 1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea[Fe(II)] complex (Y3); $\lambda_{\text{max}}=292 \text{ nm}$ for 1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea[Ni(II)] complex (Y4); $\lambda_{\text{max}} =290 \text{ nm}$ for 1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea[Co(II)] complex (Y5)

X-ray Diffraction study for metal complexes:

X-ray diffraction study of the **1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea[Cu(II)] complex (Y2)** were made on RIGAKU miniflex-II with Cu-K α 1 radiation ($\lambda = 1.5406 \text{ \AA}$). The powder XRD patterns were recorded in the 2θ range between 10^0 and 80^0 with a step size of 0.02. The X-ray powder diffractogram of copper(II) complex exhibits crystalline in nature. The X-ray powder

diffraction pattern of Cu(II) complex $[C_{22}H_{16}CuN_4O_4S_2]$ are given in (Figure-2). The diffraction pattern of Cu(II) complex showed fourteen reflections with maxima at 2θ (21.31°) corresponding to d value 4.1646 \AA . [from-Table-1(Y2)].

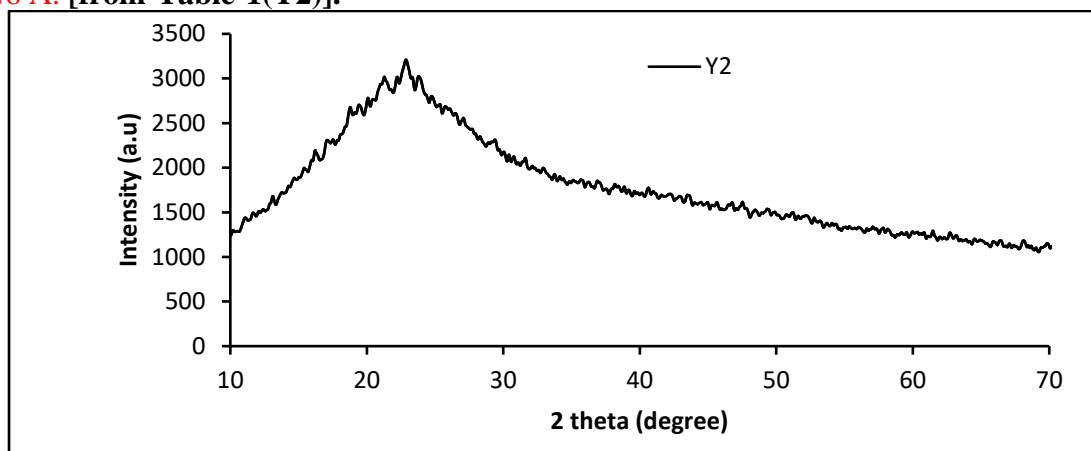

Figure-1: XRD Pattern of 1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea]Cu(II) complex

Biological screening of synthesized novel metal complex derivatives:

Antibacterial activity:

The antibacterial activity of 5 metal complexes with bacterium *Escherichia coli* were studied by agar cup method and compared with standard antibiotic penicillin. It was found that three complexes (Y1 and Y5) showed considerable antibacterial activity. But other three complexes (Y2, Y3 and Y4) are resistant to these complexes.

The antibacterial activity of 5 complexes with bacterium *Salmonella typhi* were studied by agar cup method and compared with standard antibiotic penicillin. It was found that two complexes (Y1 and Y5) showed considerable antibacterial activity. But other three complexes (Y2, Y3 and Y4) are resistant to these complexes.

The antibacterial activity of 5 complexes with bacterium *Staphylococcus aureus* were studied by agar cup method and compared with standard antibiotic penicillin. It was found that out of 5 complexes 3 complexes inhibit the growth of *Staphylococcus aureus* (Y1, Y3 and Y5) showed considerable antibacterial activity. But other two complexes (Y2 and Y4) are resistant to these complexes.

The antibacterial activity of 5 complexes with bacterium *Bacillus subtilis* were studied by agar cup method and compared with standard antibiotic penicillin. It was found that out of 5 complexes 4 complexes inhibit the growth of *Staphylococcus aureus* (Y1, Y2, Y4 and Y5) showed considerable antibacterial activity. But other one complex Y3 are resistant to these complexes.

Table-2: Antibacterial activities of novel metal complex derivatives

Sr.No.	Compound codes	<i>Escherichia coli</i>	<i>Salmonella typhi</i>	<i>Staphylococcus aureus</i>	<i>Bacillus subtilis</i>
1	Y1	14mm	17mm	17mm	20mm
2	Y2	00mm	00mm	00mm	15mm
3	Y3	00mm	00mm	12mm	00mm
4	Y4	00mm	00mm	00mm	15mm

5	Y5	16mm	14mm	13mm	17mm
6	DMSO	00mm	00mm	00mm	00mm
7	Penicillin	13mm	18mm	36mm	21mm

Antifungal Activity:

The antifungal activity of 5 complexes was tested for antifungal activity of four test fungal cultures by using poison plate technique. Out of 5 complexes only 3 metal complexes (Y2, Y3 and Y4) reduces growth while other 2 complexes (Y1 and Y5) supports the growth of fungal culture that mean serve as nutrient for *Aspergillus flavus*.

Penicillium chrysogenum and *Fusarium moneliforme* are more susceptible than the other two test fungal culture *Aspergillus niger* and *Aspergillus flavus* to all ten complexes.

The antifungal activity of 5 complexes was tested for antifungal activity of four test fungal cultures by using poison plate technique. Out of 5 complexes only 3 complex (Y2, Y3 and Y4) reduces growth while other 2complexes (Y1 and Y5) supports the growth of fungal culture that mean serve as nutrient for *Aspergillus flavus*.

Table-3: Antifungal activities of novel metal complex derivatives:

Sr.No.	Compound codes	<i>Aspergillus niger</i>	<i>Penicillium chrysogenum</i>	<i>Fusarium moneliforme</i>	<i>Aspergillus flavus</i>
1	Y1	+ve	-ve	-ve	+ve
2	Y2	RG	-ve	-ve	RG
3	Y3	RG	-ve	-ve	RG
4	Y4	RG	-ve	-ve	RG
5	Y5	+ve	-ve	-ve	+ve
11	Grysofulvin	-ve	-ve	-ve	-ve
12	Blank	+ve	+ve	+ve	+ve

+ve – Growth (no antifungal activity)

-ve – No growth (antifungal activity observed)

RG – reduced growth

Spectral data for synthesized metal complex derivatives:

1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea]Zn(II) complex (Y1):

FTIR (KBr, cm^{-1}): 3055 (=C-H); 1640 (C=N), 1609 (C=C), 1160 (C=S), 1135(C-O-C), 436 (Zn-N) cm^{-1} , Anal. Calc. for $\text{C}_{22}\text{H}_{16}\text{N}_4\text{O}_4\text{S}_2\text{Zn}$ C: 49.86, H: 3.04; N: 10.57; Found: C: 49.57, H: 3.55, N: 10.84; UV-Vis: $\lambda_{\text{max}} = 290 \text{ nm}$.

1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea]Cu(II) complex (Y2):FTIR (KBr, cm^{-1}): 3210 (=C-H), 1621 (C=N), 1615 (C=C), 1157 (C=S), 1117 (C-O-C), 412 (Cu-N) cm^{-1} , Anal. Calc. for $\text{C}_{22}\text{H}_{16}\text{CuN}_4\text{O}_4\text{S}_2$, C: 50.04. H: 3.05; N: 10.61; Found: C: 49.95, H: 3.52, N: 10.52; UV-Vis: $\lambda_{\text{max}} = 292 \text{ nm}$.

1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea]Fe(II) complex (Y3):

FTIR (KBr, cm^{-1}): 3140 (=C-H), 1648 (C=N), 1618 (C=C), 1140 (C=S), 1113 (C-O-C), 472 (Fe-N) cm^{-1} ; UV-Vis: $\lambda_{\text{max}} = 292 \text{ nm}$.

1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea]Ni(II) complex (Y4):

FTIR (KBr, cm^{-1}): 3132 (=C-H), 1625 (C=N), 1610 (C=C), 1178 (C=S), 1140 (C-O-C), 435 (Ni-N) cm^{-1} , UV-Vis: $\lambda_{\text{max}} = 292 \text{ nm}$.

1, 3-bis [(furan-2-yl)methylene]thiourea]Co(II) complex (Y5):

FTIR (KBr, cm^{-1}): 3042 (=C-H), 1628 (C=N), 1615 (C=C), 1120 (C-O-C), 1158 (C=S), 446 (Co-N) cm^{-1} , UV-Vis: $\lambda_{\text{max}} = 290 \text{ nm}$.

Conclusion:

The synthesized novel metal complex derivatives has been prepared using bis-imines and characterized on the basis of UV-visible, IR spectra, elemental analyses, X-ray powder diffraction and melting points. The transition metal (II) complexes were screened for their antibacterial and antifungal activities. It is studied antifungal activity against four bacteria *aspergillus niger*, *Penicillium Chrysogenum*, *fusarium moneliforme* and *aspergillus flavus* bacterial strains by the poison plate method and antibacterial activity against four bacteria such as *Escherichia coli*, *Salmonella typhi*, *Staphylococcus aureus* and *Bacillus subtilis* bacterial strains by the agar-cup method. The metal complexes were found to be potent antibacterial and antifungal activities against bacterial species.

References

1. Saritha P., Reddy B. Satyanarayan and Jayatyagaraju, Synthesis and structural studies on divalent transition metal complexes of 5-acetyl 2,4-dihydroxy acetophenone semicarbazone. *J. Indian Chem. Soc.*, **83**, 1204, (2006).
2. Krishnankutty K. and Ummathur, Mohammed Basheer, Metal complexes of schiff bases derived from dicinnamoylmethane and aromatic amines. *J. Indian Chem Soc.* **83**, 663, (2006).
3. Debye Raj Kumar, *J. Indian Chem. Soc.*, **83**, 1087, (2006).
4. Mukhopadhyay, Uday and Ray, Debashis, *Indian J. Chem., Sect. A*, **40**, 228, (2001).
5. Mishra, Lallan and Sinha Ragini, Mononuclear and dinuclear ruthenium(III)(polypyridyl complexes containg 2, 6-bis(2-benzimidazolyl)-pyridine as coligand: Synthesis, spectroscopic and redox activity, *Indian J. Chem., Sect. A*, **29**, 1131, (2000).
6. Spinu C. and Kriza A, Co(II), Ni(II) and Cu(II) complexes of bidentate schiff bases, *Acta Chim. Slov.*, **47**, 179, (2000).
7. Liu J, Wu B, Zhang B and Liu Y, Synthesis and Characterization of Metal Complexes of Cu(II), Ni(II), Zn(II), Co(II), Mn(II) and Cd(II) with Tetradentate Schiff Bases. *Turk. J. Chem.*, **30**, 41, (2006).
8. Budakoti A., Abid M. and Azam A., Synthesis and antiamebic activity of New 1-N- substituted thiocarbamoyl-3,5-diphenyl-pyrazoline derivatives and their Pd(II) complexes, *Eur. J. Med. Chem.*, **41**(I), 63, (2006).
9. Jin V.X., Tan S.I. and Ranford J.D., *Inorg. Chim. Acta.*, **358**(3), 677, (2005).
10. Boghaei D.M. and Mohebi S, Non-symmetrical tetradentate vanadyl schiff base complexes derived from 1,2 phenylene diamine and 1,3-naphthalene diamine as catalysts for the oxidation of cyclohexane *Tetrahedron.*, **58** (26), 5357, (2002)

11. Britovsek G J P, Gibson V. V., Mastroianni S, Oakes D C H, Red Shaw C, Solan G. A., White A. J. P. and Williams D. J., Imine versus Amine Donors in Iron-based Ethylene Polymerisation Catalysts , *Eur. J. Inorg. Chem.*, (2), 431, (2001).
12. Sun B. Chen J., Hu J.Y. and Lix, *J Chin Chem. Lett.*, 12(II), 1043, (2001).
13. Mehta N.K. and Agarwala V.S., *Int. Corros. Cong. Proc.*, 13 (319), 1 (1996).

□□□

20.

Antifungal Activity of *Argemone Mexicana* L. Leaf Extracts On Linear Growth of *Colletotrichum Capsici* Causing Leaf Spot of Turmeric

Rakhonde S.P.

Dept. of Botany, Sant Tukaram College of Arts and Science, Parbhani-431 401.

ABSTRACT

Turmeric (*Curcuma longa* L.) is the major condiment in India. The area under cultivation is about 99200 hectares with annual production of 167500 tonnes. The effect of *Argemone mexicana* (L.) plant extract was studied *Colletotrichum capsici* by a food poisoning technique (Onkar *et al.*, 1993). The antifungal activities plant extract is due to presence of an alkaloids, tannins, quinones, coumarin's, phenolic compounds and phytotoxin (Datar, 1999). Such a economical important crop get affected by various diseases and the present investigation provides guide line for management of leaf spot of turmeric caused by *Colletotrichum capsici*.

Key words : Antifungal activity, *Argemone maxicana* L., Turmeric

INTRODUCTION :

It is chiefly grown in India, Pakistan, China, Indo-China, Peru and Sri Lanka. The different varieties of turmeric are as Allepy, Armoor, Chitamani, Duggirala, Krishna, Lokhandi, Rajapuri, Salem, Tekurpeta red and Waigaon (Indiresh *et al.*, 1990). The Rhizome contains considerable amount of starch and small quantity of an alkaloid (Ghosh and Govind, 1982).

There is variation in morphology, rhizome and quality characters in different varieties of turmeric (Philip 1978 and Philip *et al.*, 1980). The rhizome is the main commercial, cosmetic, medicinal, edible of the planet. The quality of dry turmeric was found to be excellent with average curcumin content and volatile oil. It contain curcumin, mentanil yellow, lead chromate etc. (Murthy and Subrahamanyam, 1982).

MATERIAL AND METHODS :

The healthy leaves of *Argemome maxicana* (L.) were collected and washed with distilled water for three times. The leaves were then crushed by using 10% alcohol with the help of mortar

and pestle. The extract was filtered by using muslin cloth. The plant extract was added in 100 ml of 10% alcohol, the required concentration of plant extract was obtained by adding 1.0, 1.5, 2.0, 2.5, 3.0, 3.5 ml of extract in 100 ml of warm media. The Czpek-dox agar media was poured in sterilized petriplates. The plates were inoculated 5 mm disc of *Colletotrichum capsici* in the center of medium. The linear growth was measure is mm (Biswas *et al.*, 1995).

RESULT :

The effect of leaf extracts of *Argemone mexicana* (L.) on linear growth of *Colletotrichum capsici* was observed. It was observed that with increase in the concentration of *Argemone mexicana* (L.) increase in the linear growth of *Colletotrichum capsici*. In control linear growth was 75 mm on 8th day of incubation. The linear growth decreases as the higher concentration and incubation period. The linear growth at 1.0 % as 11.00 mm the maximum inhibition was 8.00 mm at 3.0% and there was complete inhibition of growth of *Colletotrichum capsici* 3.5%.

Table 1. Studies of *Argemone mexicana* (L.) leaf extracts on linear growth of *Colletotrichum capsici* causing lead spot of turmeric.

Conc.%	Linear growth (mm)							
	Incubation period (Days)							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1.0	11.00	14.00	19.00	24.00	29.00	33.00	38.00	42.00
1.5	8.33	12.33	15.00	18.66	21.00	24.33	27.33	30.00
2.0	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	15.00
2.5	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	10.00
3.0	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	8.00
3.5	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Control	14.00	18.33	23.66	29.00	35.00	48.00	61.00	75.00
S.E. _±	2.45	3.59	4.65	5.49	7.38	9.15	10.02	13.28

References:

1. Biswas Shubruta, Das, N.K. Quadari, S.M.S. and Sarechandra, B.C. (1995). Evaluation against three major diseases of mulberry. *J. Indian Phytopath.*, 48(3):342-346.
2. Datar, V.V. (1999). Bioefficacy of plant extracts against macrophomina phaseolina (Tassi) Govind. The incitant of charcoal rot of sorghum. *J. Mycol. Pl. Path.*, 29(2):251.
3. Ghosh, S.P. and Sheo Govind (1982). Yield and quality of turmeric in north-eastern hills. *Indian J. Horticulture*, 39:70-86.
4. Indires, K.M. and Uthalah, B.C. (1990). Morphological rhizome and yield Mysore, (24):484-490.
5. Onkar, K. Dhingra and James B.Sinclair (1993). Basic plant pathology method. Shivkani Parakashan Madras.

6. Philip, J.C. (1978). Morphological studies and quality evaluation of turmeric (*Curcuma longa* L.) types. M.Sc. (Hort.) Thesis Kerala Agri. Uni. Vellanikara, Trichur.

21.

गांधी तिलक की विरासत : जय प्रकाश

-प्रो. नृपेन्द्र प्रसाद मोदी

विभागाध्यक्ष

गांधी एवं शांति अध्ययन

महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय,

वर्धा-442001 (महाराष्ट्र)

महात्मा गांधी एक विचारधारा है, एक सम्पूर्ण दर्शन, एक समग्र राजनीतिक विरासत। वस्तुतः विनोबा, जय प्रकाश, मार्टिन लूथर किंग जूनियर, नेल्सन मंडेला, आंग सान सू की, खान अब्दुल गफ्फार खान, ए. टी. आर्यरत्ने, जैसे न जाने कितने लोग गांधीय मार्ग के ध्वजवाही संघर्षी बने और वैश्विक स्तर पर गांधी विरासत का एहसास कराए। वैश्विक स्तर पर तो साम्यवाद की समाप्ति को महसूस किया जाने लगा है तथा पूँजीवाद अपनी एक खास ऊचाई पर जाकर ठहर-सा गया है, ऐसा प्रतीत होने लगा है अतएव आशा एवं उम्मीद गांधी मार्ग पर टिकता जा रहा है। सामाजिक एवं आर्थिक प्रभाव के परिपेक्ष्य में राजनीति प्रभाव, अधिक प्रभावी होता रहा है, जिसे लोकमान्य तिलक ने स्वीकारा भी था। गांधी के लिए धर्म, राजनीति अर्थतंत्र और समाज अलग-अलग कटघरे नहीं हैं, फिर भी हर क्षेत्र के बारे में उन्होंने समय-समय पर प्रकाश डाला है। उनके राजनीति दर्शन, को समझने के लिए 'स्वराज' की उनकी धारणा को समझना होगा, जिसे प्राप्त करने में उनका बड़ा योगदान रहा। वस्तुतः मोहन से महात्मा का आरोहन साधारण से असाधारण बनने की साधना है। भारतीय राजनीति में बालगंगाधर तिलक को उनके स्वराज्य प्रेम, समर्पण एवं संघर्ष के लिए राष्ट्र ने 'लोकमान्य' से विभूषित किया तो दूसरी ओर जय प्रकाश नारायण को जो अपनी जीवन यात्रा साम्यवाद से सर्वोदय और सर्वोदय से सम्पूर्ण क्रांति तक हिंसा से अहिंसा तक, बन्दूक-बम से आत्मशक्ति तक का सफर करने वाले जय प्रकाश को 'लोक नायक' कहा। उनका जीवन 'जय हिन्द' से आगे बढ़कर 'जय जगत' की ओर अग्रसर एक महामहानव का था। महात्मा गांधी का जीवनपर्यन्त लगाव एवं आस्था सत्य एवं अहिंसा से रहा। मानवता के कल्याणार्थ उनके समर्पण को उन्हें मोहन से 'महात्मा' तथा संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा उनके जन्म दिन को 'विश्व अहिंसा दिवस' मनाने का निर्णय लेकर गौरवान्वित हुई है।

दुर्जेय शक्ति और अदम्य साहस के धनी लोकमान्य तिलक भारत के पूर्ण स्वराज के प्रबल पक्षधर तथा उग्र राष्ट्रवादी विचारधारा के प्रवर्तक (बाल, लाल, पाल) की प्रथम कड़ी बाल गंगाधर थे। गांधी के दक्षिण अफ्रीका से भारत 1915 में आने के पूर्व तिलक ने उदारवादियों के वैधानिक आन्दोलन को एक वास्तविक राष्ट्रीय आन्दोलन और जन-आन्दोलन के रूप में परिवर्तित कर दिया। वे पाश्चात्य सरणि के अन्धानुकरण के विरोधी थे। उन्होंने महसूस किया कि अंग्रेजी की शिक्षा-प्रणाली का उद्देश्य उनके राज्य को भारत में और मजबूत बनाना है। पाश्चात्य शिक्षा लोगों को अपने ही धर्म का विरोधी और अपने ही सामाजिक ढाँचे का शत्रु बनाती है, इसके अतिरिक्त लोगों के मन को दूषित भी करती है। यह 'केसरी' में उपलब्ध उनकी एक टिप्पणी से सिद्ध होता है। 'केसरी' मराठा भाषा की एक साप्ताहिक पत्रिका थी, जिसके वह स्वयं संपादक थे। 1880 में उन्होंने पत्रकारिता की वृत्ति अपनाई। दो साप्ताहिकों केसरी तथा मराठी की वह प्रेरक शक्ति थे। 1889 में वह इंडियन नेशनल कांग्रेस के सदस्य बने। सूरत विभाजन के पश्चात 1907 में वह उससे पृथक हो गए। 1908 में देशद्रोह के आरोप में उन्हें जेल भेज दिया गया। 1916 में उन्होंने होमरूल लीग आन्दोलन आरंभ किया। उन्होंने चुनाव लड़ने के लिए कांग्रेस डेमोक्रेटिक पार्टी बनाई। वास्तव में उन्होंने भारतीय राजनीतिक विचार की धारा बदल दी, और कांग्रेस को देश की स्वतंत्रता आन्दोलन में आमूल परिवर्तनकारी कार्यक्रम

अपनाने के लिए मना लिया। उनका व्यक्तित्व पत्रकारिता विद्वता एवं शिक्षण की परिपक्व वृत्तियों का प्रभावपूर्ण सम्मिश्रण था। वह कांग्रेस के उग्रवादी दल के महान नेता थे। उन्हें 'भारतीय विप्लव के जनक' की संज्ञा से अभिहित करना उनके आत्मोत्सर्ग परक कृतित्व एवं गरिमामयी उपलब्धियों के प्रति साभार यथार्थिक मान्यता प्रदान करना ही है।¹

तिलक भारत की संस्कृति एवं सभ्यता के प्रति सजग एवं सचेत थे। वे पाश्चात्य सरणि के अन्धानुकरण के विरोधी थे। उन्होंने 'केसरी' में 1905 में लिखा है कि 'हमारे अनेक शिक्षित युवक बिना सभ्यक समालोचन के भौतिकवादी पाश्चात्य विचारधारा को स्वीकार करने लगे हैं। इस प्रकार पश्चिम के कोरे भौतिकवाद की कार्बन प्रतिलिपि अपने मनो पर अंकित करने वाले व्यक्तियों की विद्यमानता से हमारे देश में शोचनीय स्थिति उत्पन्न हुई है।² तिलक ब्रिटिश जीवन दर्शन को स्वीकार करने को कभी तैयार न थे तथापि उनके मतानुसार परिवर्तनों को भीतर से ही होना चाहिए, बाहर से नहीं। इनका आयात पश्चिम से नहीं होना चाहिए। भारतीय दर्शन ही भारत के पुनर्निर्माण में हमारा मार्ग दर्शन करें। उन्होंने 'मराठा' के दिसम्बर 1919 के अंक में लिखा था कि 'एक सच्चा राष्ट्रवादी प्राचीनता की नींव पर ही निर्माण चाहता है। प्राचीनता के प्रति पूर्ण निराधर के आधार पर हुए सुधार उन्हें रचनात्मक कार्य के रूप में युक्त संगत नहीं लगते। अपनी संस्थाओं का अंग्रेजीकरण कर उन्हें अराष्ट्रीय बनाना हमें अभिप्रेत नहीं है।³

तिलक के लिए राष्ट्रीयता एवं स्वाभिमान सर्वोपरि था। उन्हें भारतीय राजनीति से अतिशय लगाव था लेकिन उसे व्यापक पैमाने पर आमजन तक पहुँचाने के लिए शिक्षा ही सबसे अधिक महत्वपूर्ण माध्यम था अतएव राष्ट्रीय शिक्षा के हित में उन्होंने एक नया आन्दोलन आरंभ किया। देश की परिस्थितियों से सर्वसाधारण को अवगत कराने के लिए स्कूलों का जाल बिछा दिया। 1884 में डेकन एजुकेशन सोसाइटी का गठन किया गया उसी सोसाइटी के द्वारा 1885 में फर्गुसन कॉलेज खोला गया। स्वयं तिलक ने इस कॉलेज में गणित तथा संस्कृत का अध्यापन 1890 तक किया। उन्होंने पाश्चात्य बुद्धिवाद और संदेहवाद को स्वीकार नहीं किया और सदा भारतीय दर्शन का मार्गदर्शन ही खोजा। किन्तु उनका दृष्टिकोण संकीर्ण नहीं था। वह अंग्रेजी शिक्षा के महत्व को घटाकर बताने पर बल नहीं देते थे। उन्होंने हिगल, कांट, स्पेन्सर, मिल, बेन्थम, वाल्टेयर और रुसो आदि पश्चिमी लेखकों का कॉलेज के दिनों में अध्ययन किया था। वास्तव में उनका विरोध उन भारतीयों के प्रति था, जो एकांगी और अन्धविश्वास परक दृष्टिकोण रखते हुए भारत के बिम्ब को पश्चिमी रंग देना चाहते थे। वह बलपूर्वक कहते थे "नवशिक्षित वर्गों को प्राचीन परंपराओं और दर्शनों का समुचित ज्ञान प्रदान करना आवश्यक है और पण्डितों और दर्शनों का समुचित ज्ञान प्रदान करना आवश्यक है और पण्डितों और शास्त्रियों को सद्यः परिवर्तित और परिवर्तनशील परिस्थितियों से अवगत रखना भी उतना ही आवश्यक है।⁴ वह यह निस्संकोच स्वीकार करते थे कि ग्रीक इतिहास और अन्तर्राष्ट्रीय खेलों के विचार से उन्हें गणपति त्योहार मनाने की प्रेरणा मिली है और इमर्सन और कार्लाइडन के नायक पूजा के दृष्टिकोण ने उन्हें शिवाजी उत्सव मानने को प्रोत्साहित किया। वह इन ब्रिटिश विचारकों से सहमत थे कि महान बनने के लिए किसी भी राष्ट्र के लिए यह आवश्यक है कि वह अपने वीरों का उचित सम्मान करे। इस उत्सव में ही उन्होंने कहा था, "यदि हमारे घर में चोर घुस आँ और उन्हें बाहर खदेड़ने की हमारी पास पर्याप्त शक्ति नहीं हो तो क्या हमें उचित नहीं लगता कि हम उन्हें बन्द कर जीवित छोड़ दें।" उन्होंने शिवाजी द्वार अफजल खँ को मारे जाने को उचित ठहराया और लोगों को इस महान नेता का अनुसरण करने की प्रेरणा दी जिससे विदेशियों के चंगुल से मातृभूमि को मुक्त कराया जा सके।⁵

तिलक अनुभव करते थे कि धार्मिक उत्सव हमारे धार्मिक संस्कारों को ही जीवित नहीं रखते, प्रत्युत नैतिक, सामाजिक तथा राजनीतिक शिक्षण का भी प्रेरणा स्रोत है। 'गीता रहस्य' तिलक की महत्तम एवं पावनतम रचना है, जो गीता की शिक्षाओं के सम्बन्ध में दार्शनिक, अन्तर्दृष्टि प्रदान करती है। अपने समकालीन सुधारवादियों से पृथक कार्य-सरणि अपनाने पर भी तिलक को एक महान समाज-सुधारक के रूप में स्मरण किया जाता है। वे ब्रह्म समाज और प्रार्थना समाज जैसे अनेक सुधार आन्दोलन पाश्चात्य आदर्शों और मूल्यों

से प्रभावित थे। सामाजिक तथा राजनीतिक विषयों को परस्पर मिला देने के विरोधी थे। उनका यह मानना था कि राजनीतिक प्रगति सामाजिक परिवर्तन धीमी गति से होता है। वह उन समाज सुधारकों के बहकावे में नहीं आते, जिनकी मान्यता यह थी कि समाज सुधार राजनीतिक प्रगति की एक आवश्यक पूर्वदशा है। किन्तु यह दृढ़ मान्यता थी कि सांस्कृतिक स्वायत्तता की रक्षा हम राजनीतिक अधिकारों के अभाव में नहीं कर सकते। उन्होंने यह भी कहा कि राजनीतिक सुधार के बिना सामाजिक सुधार संभव नहीं है और नहीं राष्ट्रीय सरकार के बिना राष्ट्रीय शिक्षा संभव है। तिलक सामाजिक, धार्मिक, नैतिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आदि क्षेत्रों में सुधार के पक्षधर थे परन्तु राजनीतिक प्रगति उनके लिए सर्वोपरि था।

लोकमान्य तिलक की आस्था आर्य धर्म में थी। वे सामाजिक बुराइयों का निवारण करने और सामाजिक दशाओं में सुधार लाने के लिए अत्यन्त आतुर थे, किन्तु वह भारत का नव निर्माण करते समय उसे पश्चिम का रूप नहीं देना चाहते थे न ही विदेशी राज्य द्वारा किसी प्रकार के सुधार लादे जाने के पक्ष में थे। वह इस पक्ष में थे कि सुधारक स्वयं भारतीयों में से ही हों, न कि एक उदार शासक अपने पराधीन व्यक्तियों को वह कृपा पूर्वक प्रदान करें। उन्होंने छुआछुत का विरोध किया मार्च 1918 में मुम्बई में दलितों के कन्फ्रेंस में उन्होंने भाषण दिया और जोरदार शब्दों में कहा कि सब भारतीय एक ही मातृभूमि की सन्तान हैं। उन्होंने घोषणा की "अगर ईश्वर भी छुआछुत में विश्वास रखता है तो मैं उसे 'ईश्वर मानने को तैयार नहीं हूँ।" इसलिए उन्होंने दलितों को गणपति उत्सव में भाग लेने के लिए उत्साहित किया। उन्होंने विधवा पुनर्विवाह का प्रचार किया। तिलक द्वारा आयोजित गणपति और शिवाजी उत्सवों से लोगों में एकता लाने के उद्देश्य की सिद्धि होती थी। इसमें उन्हें सफलता भी मिली।

तिलक का स्वराज्य के प्रति अतिशय लगाव था अतः मातृभूमि के लिए अपनी भक्ति तथा समर्पण के कारण उन्हें भारतीय 'राष्ट्रवाद का हरक्यूलीस' इस संज्ञा से विभूषित किया गया है। उनका राजनीतिक दर्शन 'स्वराज्य' शब्द पर ही केन्द्रित था। स्वराज्य एक पुरातन वैदिक शब्द है। तिलक ने इसे हिन्दू शास्त्रों से प्राप्त किया था। उन्होंने 'स्वराज्य' को एक विशुद्ध नैतिक और आध्यात्मिक अर्थ दिया था। राजनीतिक दृष्टि से इसका अर्थ होमरुल था, अर्थात् अपने घर में अपना ही शासन। उन्होंने घोषणा की "स्वराज्य मेरा जन्म सिद्ध अधिकार है और मैं इसे प्राप्त करूँगा।"

तिलक का संवैधानिक उपायों में विश्वास उतना नहीं रह गया था अतः उन्होंने साग्रह कहा, विरोध से कोई लाभ नहीं। तिलक तथा उनके समान विचार वाले राष्ट्रवादियों ने स्वराज्य-प्राप्ति के लिए प्रभावपूर्ण कार्य करने के लिए राष्ट्र के सामने यह चार सूत्री कार्यक्रम रखा, बहिष्कार, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षा तथा शांतिपूर्ण प्रतिशोध। इन उपायों को स्वराज्य-प्राप्ति के लिए प्रयोग में लाने के प्रबल पोषक होने कारण तिलक को उग्रवादी की संज्ञा दी जाती है।

स्वदेशी-यह मात्र एक आर्थिक आन्दोलन ही नहीं था, वरण वह उनके हाथों में एक राजनीतिक हथियार था, जिसके द्वारा वह ब्रिटेन को आर्थिक दृष्टि से अपंग बनाकर उनके राजनीतिक आधार को भी हिला देना चाहते थे। तिलक ने घोषणा की, 'यदि हम श्वेत व्यक्ति के दास नहीं रहना चाहते, तो हमें स्वदेशी के अभियान को पूर्ण शक्ति चलाना चाहिए। हमारी मुक्ति का मात्र यही एक प्रभावशाली उपाय है।'⁶ स्वदेशी का यह आन्दोलन शीघ्र ही राष्ट्रीय पुनरुद्धार के आन्दोलन में परिणत हो गया। इसे राष्ट्र के प्रति प्रेम के क्रियात्मक प्रयोग के रूप में माना जाने लगा। तिलक के शब्दों में 'ऋषियों की भूमि को धरती माता के रूप में मानना ही स्वदेशी आन्दोलन है।' इस प्रकार स्वदेशी 'वन्दे मातरम' प्रमाणित हो गया।

बहिष्कार-आरम्भ में बहिष्कार एक ऐसा उपाय था, जिसके द्वारा भारत तथा विदेश में ब्रिटिश व्यापारिक हितों पर आर्थिक दबाव डाला जाता था, ब्रिटिश निर्मित वस्तुएँ खरीदने से लोगों का इन्कार करना। किन्तु शीघ्र ही आन्दोलन ने नया मोड़ लिया तिलक ने बलपूर्वक कहा कि स्वदेशी में विदेशी वस्तुओं के बहिष्कार के बिना क्रियात्मक दृष्टि से विश्वास अर्थहीन है। उन्होंने कहा, 'यदि आप स्वदेशी का वरण करते हैं, तो

आपको विदेशी का बहिष्कार करना पड़ेगा। बिना इसके स्वदेशी की उन्नति नहीं हो सकती। बहिष्कार एक प्रबल शस्त्र है, युद्ध का विकल्प है। नर्मदलीय राष्ट्रवादी इसे स्वीकृति प्रदान करने में संकोच कर रहे थे। स्वदेशी आन्दोलन तथा बहिष्कार द्वारा सर्व साधारण को राजनीतिक आन्दोलन के और निकट आने में सहायता मिली।⁷

राष्ट्रीय शिक्षा-भारतीय राजनीति को प्रभावित करने में राष्ट्रीय शिक्षा (National Education) को तिलक ने बहुत महत्वपूर्ण माना था। पाश्चात्य शिक्षा द्वारा भारतीय नवयुवक नाम को ही भारतीय रह जाते हैं। यही कारण था कि तिलक तथा उसके समकालीन राष्ट्रवादियों ने राष्ट्रीय स्कूलों तथा कॉलेजों की आवश्यक पर बल दिया। राष्ट्रीय शिक्षा इस प्रकार बीसवीं सदी के भारत के राष्ट्रवादियों के कार्यक्रम का एक आंतरिक अंग बनी।

शांति पूर्ण प्रतिरोध तिलक के अनुसार स्वदेशी तथा बहिष्कार आन्दोलन शांतिपूर्ण प्रतिरोध की तकनीक स्वरूप थे। उन्होंने भारत के नर्मदल द्वारा अब तक प्रयुक्त संवैधानिक उपायों के स्थान पर शांतिपूर्ण प्रतिरोध को रखा। किन्तु उनके शांतिपूर्ण प्रतिरोध का अर्थ, जैसा कि सामान्यतः समझा जाता है, हिंसा का प्रयोग अनुमति नहीं देता। एक दूरदर्शी राजनीतिज्ञ के नाते वह एक पराधीन राष्ट्र की परिसीमाओं से अवगत थे। वे जानते थे, "हमारे पास शस्त्र नहीं है और न ही उनकी कोई आवश्यकता है।⁸ हिंसा को प्रश्रय देने के पक्ष में वे नहीं थे, यद्यपि गांधीजी ने एक बार बाद में तिलक के शांतिपूर्ण प्रतिरोध को कायरता का सिद्धान्त, दुर्बल का सत्याग्रह बताया। इस प्रकार चार सूत्री कार्यक्रम के द्वारा तिलक ने स्वराज्य प्राप्ति का यत्न किया। तिलक के बाद 1920 से देश का नेतृत्व गांधीजी के पास आया। तिलक के द्वारा लगभग तीन दशक तक देश में आन्दोलन का वातावरण तैयार किया जा चुका था, जिससे गांधीजी को संचालन में सुविधा हुई तथा उग्रवादी तथा नम्रवादी के भेदभाव को पाटने में गांधीजी सफल भी रहे।

उग्रवादी विचारधारा ने लाल-बाल तथा पाल की त्रिमण्डली का सृजन किया, जिन्होंने उदारवादियों की आलोचना करते हुए विदेशी, बहिष्कार तथा राष्ट्रीय शिक्षा को शामिल करके राष्ट्रवादी भाषा को बदल दिया। पंजाब, महाराष्ट्र तथा बंगाल में क्रमशः लाल बाल-पाल इतने लोकप्रिय थे कि इन क्षेत्रों में ऐसा लगता था कि उदारवादियों ने अपनी विश्वसनीयता खो दी थी। इन तीनों में बाल गंगाधर तिलक, जिनकी जड़ें महाराष्ट्र में थी, इस चरण के स्वतंत्रता संघर्ष के संभवतः सर्वाधिक उग्रवादी नेता थे। तिलक के राजनीतिक दर्शन की दो महत्वपूर्ण विशेषताएं उन्हें उदारवादी विचारकों से भिन्न करती है। प्रथम, उदारवादियों जो भारत में क्रमिक रूप से प्रजातांत्रिक संस्थाओं को प्रारम्भ करने के पक्ष में थे, से भिन्न तिलक ने तुरन्त स्वराज या स्वशासन पर जोर दिया। यह कहा जा सकता है कि भारतीय सभ्यता व संस्कृति पर आधारित भाषा में रचे अभियान के कारण, उदारवादियों के विपरित तिलक का प्रभाव व्यापक था क्योंकि उदारवादियों ने जो मार्ग अपनाया, वह सर्वथा अपरिचित था। अतः तिलक तीक्ष्ण राजनीतिक समझ रखने वाले राष्ट्रीय नेता ही नहीं थे, अपितु उन्होंने राष्ट्रीय आन्दोलन की एक नई लहर प्रारंभ की। इस प्रकार तिलक अतुलनीय है तथा उनके स्वदेशी, बहिष्कार तथा हड़ताल का गांधी पर महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ा गांधी ने विशिष्ट उग्रवादी पद्धतियों को पूर्णरूपेण परिवर्तित कर सामाजिक आर्थिक व राजनीतिक संदर्भ में परिष्कृत व व्यवस्थित किया, उस समय जब राष्ट्रवादी संघर्ष ने अपने प्रभाव को जिले के कस्बे तक ही नहीं अपितु गांवों तक पहुंचा दिया, वे गांव जो गांधी के पहले स्वतंत्रता संघर्ष में उपेक्षित रहे।⁹

मेकियावेली के अर्थों में गांधीजी राजनीतिज्ञ नहीं थे। धर्म राजनीतिज्ञों के लिए विदेशी वस्तु है और पदार्थवादी मूल्यों का पोषण करने वाले राजनीतिज्ञ आर्थिक दृष्टि से अविकसित लोगों पर आधिपत्य तथा नियंत्रण रखने के विचारों से ओतप्रोत थे। गांधीजी ने राजनीति को आध्यात्मिक रूप दिया, उनके राजनीतिक गुरु उदारवादी गोखले भी राजनीति का आध्यात्मीकरण करना चाहते थे। गांधी धर्म को राजनीति से पृथक नहीं किया। उनके विचारों में, "धर्महीन राजनीति मृत्यु का ऐसा पिंजरा है जो आत्मा की हत्या कर देता है।"

किन्तु राजनीति में धार्मिक हठधर्मी और कट्टरपन का सवामेश हो। इसका अर्थ यह भी नहीं था कि धर्म का राजनीतिक शोषण किया जाय। उदाहरणार्थ उन्होंने खिलाफत आन्दोलन को 1920-22 में अपना समर्थन मानवीय आधार पर दिया न कि सौदेबाजी की भावना से।

महात्मा गांधी ने सत्याग्रह शब्द का प्रयोग अपने अहिंसक विरोध के दर्शन की व्याख्या के लिए किया। सत्याग्रह की धारणा विकसित करने में गांधीजी हिन्दू उपनिषद् के अहिंसा की अवधारणा तथा जैन धर्म के सिद्धान्तों से प्रभावित थे। साथ ही उन्होंने अहिंसक विरोध का अनुकरण करने वाले अन्य लोग जैसे जीसस क्राईस्ट, लियो टालस्टॉय, जॉन रस्किन, हेनरी डेविड थोरो (सविनय अवज्ञा) आदि के विचारों से भी प्रभावित थे। भारत में पहला सत्याग्रह महात्मा गांधी के द्वारा स्वतंत्रता संघर्ष के दौरान किया गया था। सर्वप्रथम बिहार के चम्पारण और गुजरात के खेड़ा जिले में क्रमशः 1917 और 1918 में इसकी शुरुआत हुई। 1920 का असहयोग आन्दोलन पहला राष्ट्रव्यापी सत्याग्रह था जिसमें विदेशी शासन का विरोध तथा एक वर्ष के भीतर स्वराज्य का लक्ष्य निर्धारित किया गया था। 1930 में राष्ट्रव्यापी नमक सत्याग्रह दांडी यात्रा मार्च से शुरु हुआ। उसके बाद 1940 का व्यक्तिगत सत्याग्रह तथा 1942 का भारत छोड़ो आन्दोलन गांधीजी के सत्याग्रह का दर्शन व्यक्तिगत और सामाजिक संघर्ष दोनों के लिए समान है। यह एक साथ दो उद्देश्यों की पूर्ति करता है— पहला चरित्र निर्माण और दूसरा राष्ट्र निर्माण। इसका अर्थ है रचनात्मक कार्य और सविनय अवज्ञा के विवेकपूर्ण सामंजस्य द्वारा समाज में अच्छाईयों को प्रोत्साहित कर 'स्वराज' प्राप्ति की ओर बढ़ाया गया कदम। गांधीजी ने कहा कि "रचनात्मक कार्यों के बिना सत्याग्रह उसी तरह है जैसे क्रिया के बिना एक वाक्य।"¹⁰

साधन (Means) का साध्य (Ends) से सम्बद्ध करना, राजनीतिक सिद्धान्त को महात्मा गांधी की महान देन है। हॉरेस के अनुसार, "पूर्ण विश्व के लिए गांधीजी अपनी सन्तति के लिए भविष्यद्रष्टा के स्वर का प्रतिनिधित्व करते हैं। वह इस शती के मसीहा हैं जो निरंतर बल देते रहे साधनों की शुद्धता पर प्रत्येक अन्याय का प्रतिकार करने तथा प्रत्येक बुराई को सुधारने के लिए।" गांधीजी से पूर्व प्लेटो ग्रीन ने भी राजनीति तथा नीतिशास्त्र में संबंध स्थापित किया था। गांधीजी साधनों की नैतिक स्वस्थता पर इतने दृढ़ थे कि वह देश की स्वतन्त्रता भी स्वीकार करने को तैयार न थे, यदि वह हिंसा तथा छल के परिणाम स्वरूप प्राप्त हुई हो। अच्छे साधनों का अच्छे साध्यों से संबंध दर्शाकर गांधीजी ने राजनीति में क्रांति प्रस्तुत की थी।¹¹

उन्होंने स्वाधीनता-प्राप्ति के लिए हिंसा के प्रयोग का त्याग किया क्योंकि स्वराज्य का सौन्दर्य तथा उपयोगिता दोनों ही नष्ट हो जाते, यदि वह रक्तपात से प्राप्त होता। वास्तव में आज के नैतिक पतन और चरित्रिक संकट का वास्तविक कारण है आज के सतालोलुप राजनीतिज्ञों द्वारा व्यक्तिगत साध्यों की प्राप्ति के लिए अपनाये जाने वाले भ्रष्ट और कलह को प्रोत्साहन देने वाले साधन। उनके सपनों का अहिंसक समाज राज्यहीन होगा। गांधीजी के राज्यहीन तथा वर्गहीन समाज में अनेक आत्म नियंत्रक ग्रामीण बिरादरियाँ होंगी। एक गाँव स्वैच्छिक रूप में एक संघ होगा। इस प्रकार निर्मित संघ में कोई सेना और पुलिस नहीं होगी। बड़े नगर नहीं होंगे, न्यायालय, जेलें तथा बड़े उद्योग भी नहीं होंगे। सत्ता का कोई केन्द्रीकरण नहीं होगा। जीवन सादा और सभ्यता देहाती होगी। स्वेच्छापूर्वक सहयोग तथा विकेन्द्रीकरण गांधीजी के अहिंसा समाज की विशेषताएँ होंगी। इस प्रकार जब ग्राम सब प्रकार से आत्मनिर्भर तथा स्वायत्तशासी होंगे, तब वास्तविक स्वराज होगा। मेरे सपनों का स्वराज दरिद्रनारायण का स्वराज है।¹² गांधीजी स्वाधीन भारत में ऐसा शासनतंत्र देखना चाहते थे जो नवजीवन और नई शक्ति प्राप्त ग्राम-पंचायतों की नींव पर आधारित हो। उनकी कल्पना के अनुसार इन पंचायतों का संगठन केन्द्रीय सरकार या राज्यों की सरकारों द्वारा नहीं होना था। उनके अनुसार तो राज्यों की सरकार और केन्द्रीय सरकार को ग्राम्य इकाइयों पर आधारित रहना था, न कि इससे उल्टा। गांधी के दृष्टिकोण का अनुकरण विनोबा एवं जय प्रकाश द्वारा किया गया।

महात्मा गांधी ने बहुत पहले मानव समाज के वर्तमान प्रारूप का पूर्वानुमान कर लिया था अतएव वे मानव सभ्यता के विकास के लिए उसे सात सामाजिक दोषों को 1925 में यंग इंडिया के अंक में इस प्रकार दर्शाया है—

1. सिद्धान्तहीन	राजनीति
2. विवेकहीन	सुख
3. श्रमहीन	सम्पत्ति
4. चरित्रहीन	ज्ञान
5. नीतिहीन	व्यापार
6. दयाहीन विज्ञान	
7. त्यागहीन	पूजा

अब अगर हम इन सात बातों पर ध्यान दें तो हमें स्पष्ट लगेगा कि पिछले 65 वर्षों में हम इन सात महापातकों का जो गलत आचरण हुआ उसका परिणाम देश के समक्ष है। आज समस्त विश्व में नैतिक मूल्यों का विखरना चिंता का मूल विषय है, जिसे जय प्रकाश नारायण ने प्रारंभ में ही भाँप लिया था अतएव वे दलविहीन लोकतंत्र के पक्षधर रहे परन्तु दल के संबंध में उनका कहना था कि राजनीतिक दलों की स्पष्ट त्रुटि यह है कि वे लोकतंत्र को, लोगों द्वारा सरकार के ही असम्भव बना देते हैं। लोकतंत्र उस समय लोगों की सरकार नहीं रहता, जब राजनीतिक दल जनता तथा सरकार के बीच में आ जाते हैं। इसलिए उनका सरकार के बीच में सीधा संपर्क स्थापित नहीं हो पाता। उम्मीदवार—जो कि बनने वाले प्रतिनिधि होते हैं, उनका चुनाव राजनीतिक दल करते हैं, लोगों द्वारा उनका चुनाव नहीं होता। प्रतिनिधि चुनाव जीतने के पश्चात राजनीतिक दलों में अपनी श्रद्धा बनाए रखते हैं और लोगों के प्रति उनकी कोई श्रद्धा नहीं होती। अतः प्रतिनिधि लोगों का प्रतिनिधि नहीं रहता, चाहे वह ऐसा दावा अवश्य ही करता है। उनके शब्दों में, “दलीय प्रणाली लोगों को पिछलग्गू बना देती है जिसकी प्रभुसत्ता का केवल एक ही काम, समय—समय पर मुखियों का चुनाव करना होता है, जो उनके कल्याण का ध्यान रख सकें।¹³

दूसरे, दल शक्ति की नीतियों को प्रोत्साहन देते हैं और चुनाव के दिनों में अनुचित तथा निर्लज्ज ढंगों का प्रयोग करते हैं। अतः वे राजनीति को भ्रष्ट कर देते हैं और लोकतंत्र को स्वार्थी राजनीतिज्ञों की सरकार का रूप दे देते हैं, जो कि वोट बटोरने की कला से भली—भाँति परिचित होते हैं। इन्होंने लोकतंत्र को ‘गुण्डों के लिए अंतिम आश्रम (Last Ratusge of Scoundrels) में परिवर्तित कर दिया है। तीसरे, राजनीतिक दलों ने ही पड़ोसियों में घृणा फैलाने का कार्य किया है। इन्होंने एकता लाने की अपेक्षा घृणा का बीज बोया है। अतः उनका सुझाव है कि भारत अपने प्रजातांत्रिक तंत्र में सुधार कर एक ऐसे प्रजातंत्र को विकसित करे जिसमें जनता का सहयोजन प्राप्त किया जाए तथा इसमें समाविष्ट हो, ऐसा दलहीन प्रजातंत्र में अधिकारों के विकेन्द्रीकरण से ही संभव है। अतः जय प्रकाश ने ग्राम सभा के गठन की राय दी है जो कि राजनीतिक दल—प्रणाली से मुक्त होगी, क्योंकि प्रत्येक वयस्क इस प्रकार की सभा का अपने आप सदस्य बन जाएगा। राजनीतिक दलों के प्रभाव को कम करने के लिए उन्होंने ग्राम—पंचायत के सदस्यों के चुनाव के सर्वसम्मति के आधार पर चुनने की राय दी। राजनीतिक दलों के अस्वस्थ प्रभाव से बचने के लिए राज्य विधान मण्डलों तथा लोकसभा के चुनावों के लिए भी निर्वाचिक—मण्डल की विधि को पयुक्त करने की राय दी है। जय प्रकाश ने न केवल प्रजातंत्र को सुधारने के ही उपाय सुझाए, वरण देश के अनेकों दरिद्र और कष्ट में पड़े लोगों को कतिपय महत्वपूर्ण सामाजिक और आर्थिक अधिकार दिलाने के लिए सुझाव दिए। उन्होंने कहा था कि सार्वजनिक जीवन को भ्रष्टाचार रूपी कैंसर के रोग से मुक्त कर उसे स्वच्छ किया जाए।

लोकमान्य से लोकनायक की उत्तराधिकारी एवं अनुयायी परंपरा में तिलक के बाद गांधी तथा गांधी के बाद विनोबा तथा विनोबा के बाद जय प्रकाश का स्थान माना जा सकता है यानी लोकमान्य से लोकनायक तक की यात्रा में बाल गंगाधर तिलक जनशक्ति का, लोकशक्ति का आह्वान किया, राजशक्ति के मुकाबले में लोकशक्ति को खड़ा करने की चेष्टा की। हमारे देश के प्रथम लोकमान्य। तिलक चुनाव में तो खड़े हुए थे, लेकिन लोकमान्य बनने से पहले। लोकमान्य जब बने तो फिर कभी वे चुनाव के लिए खड़े नहीं हुए। दूसरी ओर लोकनायक जय प्रकाश कभी जन प्रतिनिधि नहीं बने। दादा धर्माधिकारी का कहना है कि लोकनायक जय प्रकाश विनोबा की क्रांति से अविमूर्त हुए इसलिए इस देश में एक अभूतपूर्ण लोक-जागरण जय प्रकाश उस वक्त उपस्थित कर सके, जिस वक्त हम समझते थे कि देश मृतक की स्थिति में है, अब वह कभी नहीं जागेगा, इस देश की नाड़ियों में अब कोई शक्ति नहीं रह गई है। जय प्रकाश जैसे लोगों को देश की नाड़ी का ज्ञान होता है, जो साधारण मनुष्य को नहीं होता।

आचार्य राममूर्ति के विचारानुसार जे. पी. का सम्बन्ध तीन आन्दोलनों से जो अपने समय में राष्ट्र की मुख्य धारा से हटकर हुए हैं। पहला, 1936 से 47 तक का कांग्रेस समाजवादी पार्टी का आन्दोलन, जो गांधी की अहिंसक धारा से अलग था, लेकिन कांग्रेस में आजादी की लड़ाई का भरपूर अंग था। जे. पी. उनमें प्रमुख थे। दूसरा, स्वतंत्रता के बाद 1951 में शुरू होने वाला भूदान-यज्ञ- आन्दोलन, जिसमें जे. पी. 1953 में शामिल हुए। उसके नेता तो विनोबा थे लेकिन दूसरा नम्बर जे. पी. का ही था। उस वक्त देश की जनता नेहरू और उनकी सरकार के साथ थी। तीसरा और अंतिम आन्दोलन 1947-75 का था बिहार आन्दोलन जिसके नायक स्वयं जे. पी. थे। यह आखिरी लड़ाई और सबसे अच्छी लड़ाई (लास्ट एण्ड बेस्ट फाइट) थी, जो जे. पी. की सबसे अच्छी लड़ाई थी और सबसे छोटी लड़ाई थी मात्र 461 दिनों की।

5 जून 1974 को पटना की विशाल सभा को सम्बोधित करते हुए जय प्रकाश नारायण ने पहली सम्पूर्ण क्रांति शब्द का प्रयोग किया था। अतः सम्पूर्ण क्रांति का अर्थ है सामाजिक, नैतिक, आर्थिक सभी क्षेत्रों में और जीवन के हर पहलू में क्रांति हो ताकि जनता सचमुच स्वराज्य का उपयोग कर सके। जय प्रकाश के अनुसार ऐसी सम्पूर्ण क्रांति स्वयं जनता ही कर सकती है और उसे ही यह करना है। जय प्रकाश नारायण के विचार में सम्पूर्ण क्रांति सात क्रान्तियों का संयोग या मेल है- सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, वैचारिक (बुद्धिवादी) और आध्यात्मिक (नैतिक) क्रांतियाँ। मानव इतिहास में विभिन्न क्रांतियाँ अपने मूल उद्देश्य को प्राप्त करने में असफल रही हैं। यद्यपि इन्हीं क्रांतियों के संदर्भ में सम्पूर्ण क्रांति की धारणा का विकास हुआ है, एक समूह से दूसरे समूह को सत्ता हस्तान्तरण क्रांति नहीं है। बल्कि सम्पूर्ण जनता को सत्ता का हस्तान्तरण सम्पूर्ण क्रांति है। एक बात जे. पी. ने प्रारंभ में ही स्पष्ट कर दी थी कि 'सम्पूर्ण क्रांति' हिंसा के द्वारा नहीं हो सकती और दूसरी बात यह कि वह सत्ता और कानून के माध्यम से भी नहीं हो सकती। गांधी ने यहाँ तक कहा था कि "हिंसा से मिलता तो स्वराज्य तो मुझे स्वराज्य भी नहीं चाहिए।" गांधी की तरह ही जे. पी. भी कहते हैं कि "जो समाज बदलना चाहते हैं, उन्हें खुद को बदलना होगा।" गांधी की तरह जे. पी. ने भी अपना सम्पूर्ण जीवन राष्ट्र को अर्पित कर दिया। दिया सब कुछ, मांगा कुछ नहीं। जे. पी. भगवान शंकर की भांति समाज की विषम परिस्थितियों का जहर पीते रहे और समाज और समस्त मानवता को अमृत बांटते हुए अमन शांति के लिए लगे रहे। लोकमान्य से लोकनायक लोकार्थ हेतु लोकशक्ति लोक चेतना का जागरण करते रहे। यथा

कहते हैं उसको 'जय प्रकाश' जो नहीं मरण से डरता है,

ज्वाला को बुझते देख कुंड में, स्वयं कूद जो पड़ता है।

संदर्भ

1. भगवान, विष्णु, भारतीय राजनीति विचारक, आत्माराम एण्ड संस, दिल्ली, 2000, पृ. 32

2. केसरी, 19 सितम्बर, 1905
3. मराठा, 13 दिसम्बर, 1919
4. केसरी, 21 जनवरी, 1904
5. भगवान, विष्णु, पूर्वोक्त, पृ. 34
6. गोपाल, राम लोकमान्य तिलक, 1956, पृ. 235
7. भगवान, विष्णु, पूर्वोक्त, पृ. 40
8. Lectur delivered at Caleutta in 1907
9. चक्रवर्ती, विद्युत, पाण्डेय, राजेन्द्र कुमार, आधुनिक भारतीय राजनीतिक चिन्तन, रावत पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, 2012, पृ. 53-54
10. कुमार, आनंद (सं.), सत्याग्रह शताब्दी अन्तरराष्ट्रीय समागम, सेंटर फार सोसल रिसर्च, नई दिल्ली, पृ.4
11. भगवान, विष्णु, पूर्वोक्त, पृ. 78-79
12. Bose Nermal Kumar, Nermal (Ed.) Selections from Gandhi, 1948, P. 111
13. भगवान, विष्णु, पूर्वोक्त, पृ. 268
14. नारायण, जय प्रकाश, मेरी विचार यात्रा, भाग-2, सर्व सेवा संघ, वाराणसी, पृ. 121

22.

भारतीय डायस्पोरा की पहचान क्षेत्रगत :/ भाषा

डॉ. मुन्नालाल गुप्ता ,डॉ. राजीव रंजन राय

प्रवासन एवं डायस्पोरा अध्ययन

महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय

ईमेल-mlgbharat@gmail.com

मुख्य शब्द : डायस्पोरा भारतीयता क्षेत्रगत ,गिरमिटिया ,गंतव्य देश ,स्वभूमि ,/ भाषाई ,पहचान अनुबंधित श्रमिक ,

किसी भी मानव समुदाय के पहचान की निर्मिती उस समुदाय के) 'अन्य'पड़ोसी या बृहद समुदाय के तुलना में (भारतीय पहचान का निर्माण का संबंध भारतीयों का प्रवासन अनुभव/होता है। भारतीय डायस्पोरा परिप्रेक्ष्य में भारतीयता और प्रवासन परिप्रेक्ष्य से है। यह प्रवासनअनुभव स्थानों ,(स्वभूमि और गंतव्य देश)काल संस्कृति और राजनीतिक , आर्थिक परिप्रेक्ष्यों से संबद्ध होता है। (Bhat and Bhaskar 2007) भारतीय लोगों का समुद्रपारीय देशों में प्रवासन ऐतिहासिक रूप से कई चरणों और स्वरूपों के साथ साथ भारत के विविध भाषा और सांस्कृतिक -क्षेत्रों से हुआ है। उपलब्ध इतिहास में प्रवासन के साक्ष्य सिन्धु घाटी से लेकर आज तक भारतीय व्यापारी ,कलाकर ,सैनिक ,धर्म प्रचारक , समुद्रपारीय देशों में भारतीय डायस्पोरा ,उच्च कुशल प्रवासन प्रस्तुत आलेख में ,मैस्री ,कंगनी ,गिरमिटिया ,सिद्धदोष क्षेत्र/की भाषिकरीय विविधता एवं पहचान को रेखांकित करने का प्रयास किया गया है। प्रस्तुत आलेख उपलब्ध साहित्य के सर्वेक्षण के आधार पर तैयार किया गया है।

मराठी डायस्पोरा :

मराठी लोग प्रमुखतमहाराष्ट्र में बसे हुए हैं। मराठी लोगों की सांस्कृतिक परंपरा काफी प्राचीन है। म :हाराष्ट्र में बोली जानेवाली मराठी भाषा संस्कृत भाषा द्वारा निर्मित है। आज की वर्तमान स्थिति में मराठी भाषा यह महाराष्ट्री प्राकृत भाषा द्वारा निर्मित है। भारतीय डायस्पोरा के मराठी समुदाय में आज के समय में पुराने मराठी समाज की तुलना में कम मराठी भाषा बोली जाती है। सामान्यत मराठी भाषा घरों के अंदर ही बोली जाती है। सामान्य बातचीत में तथा दूसरे : की खराब होती स्थिति के कारण इसे मराठी समाज ने मंदिरों तथा संस्थाओं के माध्यम से इसका प्रचार प्रारंभ :प्रसार पुन- किया।

मॉरीशस में मराठी भाषी भारत के महाराष्ट्र से में अनुबंध श्रमिक के रूप में तथा कुछ मराठी स्वतंत्र 1834 रूप से प्रवासित हुए थे। मराठियों का प्रवासन कोंकण -में निम्नलिखित जिलों जैसे 1852, सतारा, कोल्हापुर, सांगली, सोलापुर, रत्नागिरी, पुना, नागपुर, खानदेश से साम्राज्यवादी उपनिवेशों जैसे -गुयाना और त्रिनिदाद ,फिजी ,मॉरीशस - मॉरीशस है। मॉरीशस में अधिकांश मराठी डायस्पोरा हिंदु धर्म के लोगों :टोबागो के लिए हुए। मराठी डायस्पोरा मुखत

का है और वे अधिकतर मुंबई बंदरगाह से प्रवासित हुए हैं प्रवासित होनेवाले मराठियों में प्रमुख जातियाँ शामिल थीं - मराठा (Tinker H 1974: 58) पुरवारी, सुनेराने (A Study of Marathi Settlements in Mauritius, 2012)

ग्रामीण स्तर पर मराठियों के संगठन का नाम लाकौर है। मराठियों के प्रवासन से संबंधित रजिस्टर में नाम के जगह कुलनाम से अधिक पंजीकृत संस्थाएँ हैं। इनमें 50 महार लिखा है। आज मराठियों की करीब -जैसे (उपनाम) में बनाया गया था। सभी संस्थ 1960 मॉरीशस मराठी मंडली फेडरेशन जिसे -सबसे प्रमुख संस्था का नाम है। एं मॉरीशस मराठी मंडली फेडरेशन के नेतृत्व में कार्य करती है। यह संस्था समुद्रपारीय मराठियों के लिए प्रवक्ता का कार्य करती है। जाकरी, मारा, नामक प्रवासित मराठियों के प्रमुख नाच गान है। 'गमत', गिरमितिया मजदूर शादी ब्याह के- मॉरीशस में मराठी भाषा के उत्थान के लिए, में मॉरीशस मराठी मंडली फेडरेशन की स्थापना की गई। 1960

मराठी डायस्पोरा मॉरीशस में मराठी भाषा के आधार पर पहचाना जाता है। सेंसस के अनुसार 1888 करीबन - लोगों ने घोषित किया कि वे घरों 1656 लोगों ने घोषित किया कि वे घर में मराठी भाषा का प्रयोग करते हैं और में क्रिओल और मराठी भाषा का उपयोग करते हैं। इसके अलावा मराठी भाषी भारत की स्वतंत्रता के पश्चात अनेक विकसित देशों में भी प्रवासित हुए। के दशक में मराठी लोग अमेरिका 1970, इंग्लैण्ड, कनाडा आदि विकसित देशों में प्रवासित हुये। अच्छे रोजगार के अवसर उपलब्ध होने की वजह से वे वहीं बस गये। इस शुरुआती दौर में चिकित्सीय शोध और शैक्षणिक क्षेत्रों में काम करने हेतु अनेक मराठी लोग अमेरिका में आकर बस गये। ये मराठी भाषी लोग अमेरिका के विविध शहरों में बसने के बाद हमेशा एक दुसरे के आपसी के संपर्क में रहते थे। यहां पर मराठी डायस्पोरा के बीच नेटवर्क जुड़ाव देखने को मिलता है। इन्हें हम नृजातीयता के नाम से संबोधित कर सकते हैं।

अमेरिका समाज में मराठी भाषी लोग परिवार में मराठी भाषा का प्रयोग करते हैं। इसी वजह से सभी बच्चे मराठी भाषा से परिचित है। परंतु स्कूलों में भाषा संबंधि समस्या उत्पन्न होती है। क्योंकि किताबें प्रमुखत अंग्रेजी में होती हैं। : इस वजह से मराठी भाषी लोगों के बीच से दिन प्रतिदिन भारतीय भाषा और संस्कृति लुप्त होती जा रही है। परंतु - अपनी संस्कृति और अपनी भाषा के प्रति मराठी लोगों का भावनात्मक लगाव इतना गहरा था कि उन्होंने अपनी संस्कृति और भाषा के संवर्धन हेतु अमेरिका में मराठी पाठशाला की स्थापना की ताकि उनके बच्चे अपने देश से अपनी , संस्कृति से और अपनी भाषा से हमेशा जुड़े रह सकें। मराठी डायस्पोरा समूह मराठी पहचान को कायम रखने हेतु मराठी भाषा की शिक्षा अपने बच्चों को दे रहे हैं। मातृभाषा और सांस्कृतिक समृद्धि स्वयं की मूल पहचान को समूह के रूप में कायम रखनेका आत्मविश्वास प्रदान करती है। इस तरह से मराठी डायस्पोरा समूह गंतव्य देशों के समाज में सफलतापूर्वक जीवन व्यतित कर रहा है और आपस में सांस्कृतिक जुड़ाव को बनाए हुए हैं।

मराठी डायस्पोरा विभिन्न सांस्कृतिक और धार्मिक उत्सव के माध्यम से भी अपनी परंपरा, रिवाज और क्षेत्रिय विशेषताओं को बनाये हुये है। इसके लिये विविध भारतीय त्योहारों को वो गंतव्य स्थानों पर बड़े ही उत्साह से मनाते हैं। मराठी डायस्पोरा ने उत्सवों के माध्यमों से भी अपनी भारतीय संस्कृति को संजोये रखा है। जैसे गणेशोत्सव , म, फुगडी आदि महाराष्ट्र की नृत्य परंपरा के साथ भगवान गणेश का आगमन किया जाता है। संगीत, पुजा, श्लोक, आरती और भजन आदि सभी पूजापाठ की विधियां मराठी भाषा में करते हैं। जाकरी-, मारा, नामक प्रवासित मराठियों के

प्रमुख नाच गान है। 'गिरमिटियामराठी मजदूर शा 'दीगमत' नाचते थे जिसका नाम था-व्याह के समय गाते-'झाल ,, ढोलक, चिमटा तथा सम्बल, तबला, परंपरागत वाद्ययंत्र थे।

इस प्रकार मराठी डायस्पोरा ने गंतव्य स्थानों पर भी अपने सांस्कृतिक जीवन, पुराचीन महाराष्ट्रीयन संस्कृति, सभ्यता और विश्वास को संजोये रखा है। मराठी भाषा और मराठी साहित्य का विकास भी उन्होंने महाराष्ट्र की सांस्कृतिक पहचान की अभिव्यक्ति के रूप में कर रखा है। स्थानीय व क्षेत्रिय देवताओं और संतों के प्रति आदरभाव को उन्होंने बनाये रखा है। इनके सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन में गणेश चतुर्थी, रामनवमी, मकर संक्रांती, पोला इत्यादि त्योहारों का प्रमुख महत्व है। और इसके लिये उन्होंने गंतव्य स्थानों पर विविध शैक्षणिक, सामाजिक और सांस्कृतिक संगठन बनाये रखे है और अपनी सामाजिक सांस्कृतिक प्रथाओं से, रीति मान्यताओं से मराठी समाज ने ,रिवाजों -

तेलगू डायस्पोरा :

वीं सदी में दक्षिण भारत से प्रवासित भारतीयों में सर्वाधिक संख्या तेलगू भाषी समुदाय की है। 20 वीं और 19 यह प्रवासन ब्रिटिश भारत के मद्रास प्रेसिडेंसी से हुआ जिसका आज का नाम आंध्रप्रदेश राज्य है जो भारत का तीसरा बड़ा राज्य है। प्राकृतिक आपदाओं जैसे सूखा अकाल तथा बाढ़ ने घरेलू और कुटीर उद्योगों को सिकोड़ दिया जिससे , रोजगार की कमी ने तेलगू भाषी समुदाय को प्रवासित होने पर मजबूर किया। इसी समय दूसरी ओर तेलगू भाषी समुदाय , के लोगों ने ब्रिटिश उपनिवेशों में बागान श्रमिकों के रूप में अवसर को देखा। इसी अवसर ने तेलगू समुदाय को दक्षिण अफ्रीका, मॉरीशस, फिजी, गुयाना, ट्रिनिदादटबैगो-, सूरीनाम के लिए अनुबंध श्रमिक के रूप में प्रवासित होने पर मजबूर किया। वीं सदी में कुछ तेलगू भाषी कंगनी और मैत्री प्रणाली के तहत बर्मा 19, मलाया, मलेशिया इंडोनेशिया के , बगानों में मजदूर बनाकर ले जाये गए जहां उनसे रबर, कहवा खेतों में काम करवाया ,चाय आदि के बागानों ,चावल , जाता था।(Bhat and Narayan 2010:18)

तेलगू लोगों का नटाल, दक्षिण अफ्रीका के लिए प्रवासन में अनुबंध श्रमिक प्रणाली के तहत भारत के 1860 तक चला। ये अनुबंधित मजदूर दक्षिण अफ्रीका में गन्ने के 1911 तत्कालिन मद्रास प्रेसिडेंसी से हुआ था। यह प्रवासन खेतों तथा चाय बगानों, खानों-खदानों में रेलवे , निर्माण में कार्य हेतु लगाये जाते थे। इन मजदूरों में मुख्य रूप से नायडू थे। इसके अलावा तेलगू समाज के कामसरलो लागों का प्रवासन दक्षिण (potter) तथा कुमारा (Blacksmith) अफ्रीका में हुआ जो कृषक, फार्म श्रमिक, किरानी, शिक्षक रूप में कार्य करते थे। कुछ तेलगू व्यापारियों सौदागरों , का भी स्वतंत्र प्रवासन हुआ परंतु आज वे अपनी पहचान खो चुके हैं। कुछ तेलगू लोग आज भी नटाल (कोमाटी), पिट्टरमेरिजवर्ग के लिए प्रवासित हो रहे हैं। जहां वे खाद्य बटवारे, घरेलू वस्तुओं के व्यापारिक गतिविधियों से जुड़े हैं। कुछ तेलगू वहां सिनेमा और ट्रांसपोर्ट व्यवसाय से जुड़े रहे हैं।

भारत की स्वतंत्रता के बाद तेलगू भाषी लोगों में उच्च शिक्षित, व्यावसायिक पेशे से संबंधित कुशल डॉक्टर, इंजीनियर, वैज्ञानिक, छात्र और वैश्वीकरण के दौर में साफ्टवेयर इंजीनियर आदि का प्रवासन अमेरिका, यूनाइटेड किंगडम, कनाडा, सिंगापूर 'आंध्र महासभा' में निर्मित 1931 सिंगापूर और न्यूजीलैंड के लिए हुआ , आस्ट्रेलिया , दक्षिण अफ्रीका के पहले तेलगू भाषी लोगों ने अपने को संगठित नहीं किया था पर महासभा निर्माण के बाद से काफी

शाखाएं हैं जो प्राथमिक स्तर स 30 सक्रिय है। आज महासभा की े विश्वविद्यालय के स्तर पर तेलगू शिक्षा के लिए कार्य कर रही है उदाहरण के लिए ,, डरबन यूनिवर्सिटी में तेलगू भाषा की शिक्षण की व्यवस्था है।

आंध्र प्रदेश सरकार ने साहित्य एवं संस्कृति को प्रोत्साहन देने एवं उसके ,में वैश्विक स्तर पर तेलगू भाषा 1975 प्सार के लिए विदेशों में ,शामिल है :की स्थापना की। इस संस्था के कार्यों में मुख्यत 'अंतरराष्ट्रीय तेलगू संस्थान' बसे तेलगू भाषी समुदाय को एकता के सूत्र में बांधना, अंतरराष्ट्रीय सम्मेलन करना, तेलगू भाषा साहित्य एवं संस्कृति , की पढ़ाई विदेशी विद्यालयों में होके लिए काम करना। संस्थान ने इसी कड़ी में ,, तेलगू भाषियों का विदेशों में सम्मेलन का आयोजन मलेशिया (1990) और मॉरीशस (1981) (Bhat and Bhaskar 2011119:) में किया जहां बड़ी संख्या में तेलगू भाषी समुदाय के लोगों ने हिस्सा लिया।

द वर्ल्ड 'ड तेलगू फेडरेशन')WTF में समुद्रपारीय तेलगू भाषाई समाज की भाषा एवं सांस्कृतिक 1992 की स्थापना (विकास को प्रोत्साहन देने के लिए किया गया। प्रथमWTF का उद्घाटन आंध्रप्रदेश के तत्कालीन मुख्य मंत्री श्री एन .टी. रामाराव के द्वारा न्यूयार्क में हुआ।WTF ,आज विश्व के सभी देशों की तेलगू भाषी संस्थाओं और आंध्रप्रदेश सरकार के साथ समन्वय की भूमिका निभाती हैं। WTF, भाषा एवं संस्कृति के विकास के साथ साथ तेलगू भाषी समाज के- लिए व्यवसाय, पर्यटन, शिक्षा और विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी के विकास में भी मदद करती है। WTF ने समुद्रपारीय तेलगू डायस्पोरा को आंध्रप्रदेश में निवेश के लिए भी एक मंच उपलब्ध कराती है तथा तेलगु डायस्पोरा के लिए मार्गदशक की भूमिका निभाती है।

तमिल डायस्पोरा :

मिलियन तमिल भाषी लोग हैं। 70 भारत समेत पुरे भारत में करीब (2010 ,सिवा सुव्रमनीयम) तमिल भाषी लोगों का भारत से प्रवासन ब्रिटिश डच और पुर्तगाली उपनिवेशों अनुबंध श्रमिक प्रणाली के अलावा फ्रेंच प्रशासकों , के द्वारा फ्रेंच उपनिवेशों में अनुबंध श्रमिक से पहले ले जाया गया था। तमिलों को कंगनी मेस्त्री व्यवस्था के तहत / मलेशिया रबर उत्पादन के लिए लेजाया गया। (Jain 2004:176-177)चोल शासकों के समय तमिलों का प्रवासन श्रीलंका में हुआ। झा और श्रीमाली) 1981:371रियुनियन -ब्रिटिश उपनिवेशों में सभी फ्रेंच उपनिवेशों जैसे (, मार्टिनिक और ग्वाडेलुप में तमिल भाषी समुदाय का फ्रांसिसी समाज और संस्कृति में समांगीकरण की ज्यादा कोशिश की गई। मॉरिशस के तमिलों का मानना है कि तमिल सिर्फ एक भाषा नहीं बल्कि एक संस्कृति और जीवन जीने का तरीका है जो तेलगु हिन्दू से , मराठी ,अलग है। (Bhat and Bhaskar 2011119-118:)

'द वर्ल्ड तमिल क्रॉफ्रेस (WTC) 'संगठन तमिलनाडू सरकार से प्रेरित और संरक्षित संगठन है। यह संगठन , समुद्रपारीय तमिल भाषी समुदायों को एकता के सूत्र में बांधने के लिए सालों भर सम्मेलन तथा कार्यक्रम करते हैं। भक्तावात्सालम .तमिलनाडू के पूर्व मख्य मंत्रियों यथा एम, अन्नादुरईरामचन्द्रन .जी.एम , और सुश्री जयललिता ने WTC को तमिलों के वैश्विक सम्मेलनों के लिए हमेशा प्रोत्साहित करते रहे। ये सम्मेलन क्वालालामपुर ,(1967)चेन्नई (1965), पेरिस ,(1970)जाफना (1974), मदुरई (1981), क्वालालामपुर (1987), मॉरिशस (1989), तन्जौर (1995), और कोयम्बटूर (2010), में हुएजयप्रकाश) -, (2010। श्रीलंका जाफना प्रान्त में बसे तमिल डायस्पोरा के साथ श्रीलंका सरकार द्वारा भेद भाव किया जाता रहा है। इस कारण श्रीलंका में बसे तमिल समाज में असंतोष व्याप्त-

में भारत सरकार का समर्थन चाहते हैं।

तमिल अध्ययन का पहला अंतरराष्ट्रीय काँग्रेस मलया विश्वविद्यालय, क्वालालामपुर मलेशिया में अप्रैल 16 अंतरराष्ट्रीय तमिल शोध संगठन -में हुआ जिसके प्रायोजक थे 1966 अप्रैल 23 से, राष्ट्रीय शिक्षा विकास परिषद, मलाया और मलाया विश्वविद्यालय, मलाया। इस अंतरराष्ट्रीय काँग्रेस का उद्घाटन मलेशिया के तत्कालीन प्रधानमंत्री टी प्रतिनिधियों ने भाग लिया। तमिल अध्ययन का द्वितीय 132 देशों के 21 अब्दूल रहमान ने किया तथा इसमें . अंतरराष्ट्रीय काँग्रेस, मद्रास विश्वविद्यालय, मद्रास में, अंतरराष्ट्रीय तमिल -में हुआ जिसके प्रायोजक थे 1968 शोध संगठन और मद्रास सरकार, भारत। इसी प्रकार, चतुर्थ 1974, जाफना, श्रीलंका में, चतुर्थ सम्मेलन के लिए श्रीलंका के तत्कालीन प्रधान मंत्री सिरिमाओ भण्डारनायके की चाहत थी कि वह श्रीलंका की राजधानी, कोलंबो में हो परंतु तमिल काँग्रेस के संगठनकर्ताओं ने इसे श्रीलंका के तमिल बहुसंख्यक प्रदेश क्षेत्र जाफना में करने का निर्णय लिया। /

तमिल अध्ययन का पांचवा अंतरराष्ट्रीय काँग्रेस तमिलनाडू के मदुरई में हुआ। इसी काँग्रेस के बाद तमिलनाडू विश्वविद्यालय, तंजौर में बनाया गया। यह आशा थी कि राज्य स्तर के तमिल काँग्रेस के बाद तमिलनाडू विश्वविद्यालय नौवां अंतरराष्ट्रीय तमिल काँग्रेस के बाद में तब्दील हो जाएगा। परंतु राजन 'विश्व तमिल विश्वविद्यालय' ैतिक अर्न्तविरोध के कारण जनवरी वॉ विश्व तमिल काँग्रेस कोयम्बटूर में नहीं हुआ। तत्कालीन तमिल 9 में होने वाला 2010 2010 तमिलनाडू सरकार ने विश्व क्लासिकल तमिल काँग्रेस के नाम से कोयम्बटूर में करवाया। इस प्रकार, तक आठ 'विश्व तमिल सम्मेलनों का सफलतापूर्ण आयोजन करवाकर, तमिलनाडू सरकार ने विश्व स्तर पर फैले हुए तमिल भाषी डायस्पोरा को एकता के सूत्र में बांधने की कोशिश की।

तमिल भाषी समुदाय एक अन्य विश्व स्तरीय तमिल संगठन बनाने की कोशिश में है जो विश्व स्तर पर फैले तमिल संगठनों के बीच एकता एवं समन्वय का कार्य कर सके। साथ ही, यह संगठन तमिल समुदाय के लिए मौद्रिक क्रियाकलापों, उद्यम, व्यापार जैसे कार्य व्यापार में भी मदद कर सके। -'विश्व तमिल कन्फेडरेशन' विश्व स्तरपर फैले तमिल समुदाय का एक दूसरा महत्वपूर्ण संगठन है जिसकी स्थापना, 2002 में की गई थी। उत्तरी अमेरिका का तमिल ' 2010 'तमिल संगम' संस्था तथा आस्ट्रेलिया का 'संगममें, विश्व तमिल कन्फेडरेशन के साथ सूचीबद्ध हुआ। (Bhat and Narayan 2010:20)

गुजराती डायस्पोरा :

गुजराती समुदाय का समुद्रपारीय प्रवासन की शुरुआत वीं सदी में अनुबंध श्रमिक प्रणाली के तहत 19 छोटे तथा पेड्री-पूर्व एशियाई देशों के लिए छोटे-वीं सदी में यह प्रवासन दक्षिण 20 अफ्रीका महादेश के लिए और व्यापारियों (खोजा ,इस्माइल ,जैसे बोहरा) की तरह के ब्रिटिश उपनिवेशों में हुआ। दक्षिण अफ्रीका के लिए भारतीयों का प्रवासन से प्रारंभ हुआ जब पहली बार पानी का जहाज अनुबंधित श्रमिकों को लेकर वहां पहुंचा 1860।) Goolam Vaheed दक्षिण अफ्रीका के लिए महात्मा गांधी का जाना हुआ 1893(2010 । गांधी जी का दक्षिण अफ्रीका जाना जीवन के साथ साथ विदेशों में बसे भारतीयों के मानवाधिकार के लिए संघर्ष में बहुत मददगार सिद्ध हुआ। दक्षिण अफ्रीका) (1968 में सत्याग्रह का इतिहास इनके कठिन परिश्रम और लगन ने इन्हें समृद्ध बनाया और यही समृद्धि मेजबान

देशों की स्थानीय जनता के लिए इर्ष्या का कारण बना। मेजबान देशों तथा समाजों के विभेदकारी नीतियों, व्यवहारों के कारण भारतीय व्यापारीकृषक गुजराती समुदाय के लोग अफ्रीकी देशों यथा युगाण्डा, उद्यमी, केन्या को छोड़कर द्वितीय प्रवासन के तहत यूनाइटेड किंगडम, कनाडाजाना पड़ा। .ए.एस.यू., द्वितीय प्रवासन के शिकार हुए गुजरातियों को तो अपने कठिन परिश्रम से उपार्जित धन, संपत्ति को भी अपने साथ अफ्रीका से नहीं लाने दिया गया।

गुजरात सरकार और श्री स्वामी नारायण गदी संस्थान गुरुदेव जीवन प्राण श्री मुक्त जीवन स्वामी बाबा जी) द्वारास्थापित अध्यात्मिक, सांस्कृतिक और सामाज कल्याण के लिए विश्वस्तरीय केंद्र विश्व गुजराती' द्वारा प्रायोजित (' ,का आयोजन 'काफ्रेंसविश्व गुजराती समाज जिसमें विश्व स्तर पर फैले अनिवासी भारतीय ,द्वारा किया गया ' गुजरातियों को निमंत्रित किया गया। प्रत्येक वर्ष, प्रवासी भारतीय दिवस के तुरंत बाद गुजरात सरकार अनिवासी गुजरातियों और स्थानीय गुजरातियों और एन निवेशकों के लिए एक सप्ताह हेतु पतंगबाजी और दांडिया .आर.जी. नृत्य का आयोजन पुरे गुजरात के विकास के लिए करती है।/नाच(Bhat and Narayan 2010:20-21)

) 'विश्व गुजराती समाज' VGS की स्थापना विश्व भर में फैले गुजराती डायस्पोरा के लिए एक अंतरराष्ट्रीय (में की गई। 1989 संगठन के रूप मेंVGS ने अपने देशों के 17 विकसित होते विश्व के-वर्षों की आयु में फैलते 18 गुजरातियों को अपनी सदस्यता से जोड़ा है। VGS, गुजरात के अहमदाबाद में के रूप में निबंधित है 'पब्लिक ट्रस्ट' जो विश्व भर में फैले हैं, और इसका संचालन चुने हुए पदाधिकारियों द्वारा किया जाता हैVGS की एक निबंधित शाखा न्यूयॉर्क में भी है। VGS की सदस्यता विश्व भर में रहने वाले सभी गुजरातियों तथा गुजराती संगठनों के लिए खुली है। आज इसके सदस्यों में प्रभुत्वशाली गुजराती व्यावसायिक संगठन भी शामिल है। VGS विश्व भर में फैले गुजराती डायस्पोरा की समृद्धि, विकास और प्रगति के साथ चारे की भावना को विकसित करने के लिए-साथ उनमें भाई-और उन्हें गुजराती भाषा, परंपरा, संस्कृति के अनुरक्षण के लिए प्रेरित करने का कार्य करती है।

विश्व गुजराती समाज के द्वारा तीन 'विश्व गुजराती सम्मेलनोंमें अहमदाबाद 1989 का आयोजन', में 1996 मुम्बई, और विश्व गुजराती सम्म' में बड़ोदरा में किया गया। चौथा 1999'ेलन को 'स्वर्णिम गुजरात Golden) ' (Jubilee Year of Gujratके रूप में अहमदाबाद में मनाया गया। विश्व भर में रहने वाले गुजराती समुदाय को स्वर्णिम' ने एक ऐसा मंच दिया जहां पर वे आपस में मिल सके और गुजराती समाज से संबंधित विभिन्न प्रकार 'गुजरात सम्मेलन के सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक और आर्थिक मुद्दों पर बात एक दूसरा संगठन 'गजराती समाज' चीत कर सके- है जो विश्वभर में फैले गुजरातियों के सामाजिक, सांस्कृतिक आर्थिक और राजनीतिक मुद्दों को प्रोत्साहन देने के , पोर्टल गुजराती समाज के लिए विवाह से लेकर nrigujratis.co.in लिए वैश्विक नेटवर्क के रूप में कार्य करता है। रियल स्टेट के व्यवसाय से संबंधित सूचना उपलब्ध कराती है। भारतीय डायस्पोरा समुदाय में गुजरातियों के अलावा अपने समाज से संबंधित ऐसा विश्वस्तरीय नेटवर्क नहीं है। गुजरात की सरकार स्वयं इन नेटवर्क को प्रोत्साहित करती है। गुजराती के और गुजरात के विकास के लिए दो प्रमुख वेबसाईट -<http://nri-gujarat.com> / guj-samaj_sa.htm .

भोजपुरी डायस्पोरा :

भारत में भोजपुरी भाषी लोग उत्तरप्रदेशबिहार में मुख्य रूप से रहते हैं। परन्तु आज भोजपुरी भाषी लोग ,ों की उपस्थिति पुरे भारत में ही नहीं बल्कि समुद्रपारीय देशों में भी है। वीं सदी से पुरे विश्व में फैले भोजपुरी भाषी 19

'विश्व भोजपुरी सम्मेलन' लोगों को एक साथ एक मंच पर लाने के लिए द्वितीय, में मॉरीशस में आयोजित किया 2009 गया। यह सम्मेलन इस उद्देश्य के साथ प्रारंभ हुआ कि विश्व में निवास करने वाले मिलियन भोजपुरी लोगों के 80 आर्थिक, बौद्धिक, सांस्कृतिक के साथ गतिकी को प्रोत्साहित व संवर्धित कैसे किया / साथ राजनैतिक गतिशिलता-जाया। भारतीय मूल के लोगों की कुल जनसंख्या में भोजपुरी भाषी लोगों की जनसंख्या अच्छी खासी है। भोजपुरी-भाषी लोगों की जनसंख्या मॉरीशस, त्रिनिदाड, (Jayaram 2004:149-150) और टोबैगो, गयाना, सूरीनाम, फिजी और नेपाल में काफी है। Hookoomsing 2009:36-37, 2011:111, Jagannathan 2003:148-150 इसलिए इन (देशों में भोजपुरी को राष्ट्र भाषा बनाएजाने की मांग यदा) कदा उठती रहती है-Boodhoo, 2009)। उभरते हुए वैश्विक भोजपुरी डायस्पोरा को अपने पूर्वजों की भोजपुरी माटी से जोड़ने के लिए बिहार की सरकार ने सकारात्मक कदम उठाए हैं। आज संचार माध्यमों के उभार के कारण वैश्विक भोजपुरी समाज आपसी क्षमता का प्रयोग एक दूसरे की मदद व विकास के लिए कर सकते हैं। द्वितीय 200 में करीब 'विश्व भोजपुरी कांग्रेस', समुद्रपारीय भोजपुरी प्रतिभागी विश्व के विभिन्न भागों यथादक्षिण अफ्रीका-, इंग्लैण्ड, फ्रांस, नीदरलैण्ड और भारत से आए। वे विशेषज्ञ यथा शिक्षासाहित्य ,, जनसंचार, वाणिज्यव्यापार और उद्योग-, कानून, फिल्म और नाट्य कला, और चिकित्सा से थे। इस सम्मेलन में मुख्य मांगों के अलावा तीन समानान्तर सत्र भी चलाए गए जिनके केंद्रीय विषय थे भोजपुरी भाषा और साहित्य -, खाद्य-परंपराएं और व्यावसायिक अवसर। इस सम्मेलन में एक प्रस्ताव यह पारित किया गया कि भारत सरकार से अनुरोध किया जाए कि भोजपुरी को संविधान की 7 वीं अनुसूची में शामिल किया जाए। दूसरा प्रस्ताव पारित हुआ कि 8 में हालैण्ड में किया जाए। अन्य महत्वपूर्ण प्रस्तावों में 2013 तीसरा विश्व भोजपुरी सम्मेलन का आयोजन था कि भोजपुरी की पढ़ाई को पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, सेकेण्डरी एवं विश्वविद्यालयीय स्तर अलग अलग डायस्पोरीय देशों-की परिस्थिति के अनुसार प्रारंभ करने की मांग की जाए। एक प्रस्ताव यह भी पारित किया गया कि भोजपुरी भाषा, साहित्यसंस्कृति के विकास एवं प्र-चार प्रसार के लिए भारत और भोजपुरी डायस्पोरा के बीच विनिमय कार्यक्रम हो।- इस सिलसिले में एक वेबसाइट *Vishwa Bhojpuri Sammellan* बनायी गयी। सम्मेलन में इस बात पर भी जोर दिया गया कि भोजपुरी अनुबंध श्रमिक के रूप में भारत से समुद्रपारीय देशों में गए भोजपुरी लोगों के लिए एक केंद्र की सुविधा प्रदान की जाए, जहां से वे अपने मूल देश के मूल स्थान की तलाश कर सकें।

आज भी कोई भी व्यक्ति यह जानकर विस्मृत हो सकता है कि भोजपुरी से संबंधित बहुत सारे वेबसाइट दशकों-से कार्य कर रही है। उनमें कुछ प्रमुख हैं *Anjoria.com: theB hojpuriS ,ansar.comB hojpuri D ,uniya.comBhojpuri Film Awards* और उत्तरी अमेरिका का भोजपुरी संगठन)BANA। ((Bhat and Narayan 2010:21-22)

इस प्रकार समुद्रपारी भोजपुरी डायस्पोरा ने अपने संघर्ष और लगन से विदेशी धरती पर पहचान और जगह बनायी है। फिर भी आज के बहुसंख्यक भोजपुरी डायस्पोरा के बीच पारदेशीय नेटवर्क को मजबूत करने की जरूरत है ताकि वे आपस में जुड़कर अपनेको सामाजिकसांस्कृत -िक, आर्थिक और राजनैतिक रूप से और ज्यादा मजबूत कर सकें और भारत जो उनकी पूर्वज भूमि है के साथ जुड़ सकें।

बंगाली डायस्पोरा :

बंगाली लोग एक नृजातीय समूह है जिनका निवास बंगाल (अब राजनीतिक रूप से विभाजित भारत और बांग्लादेश में है) भारत में बंगा (ली समुदाय मुख्यतः पश्चिम बंगाल और त्रिपुरा राज्य में रहते हैं) परंतु इसके अलावा : असम, बंगाली लोग भारत के झारखंड, बिहार, महाराष्ट्र, कर्नाटक, उड़ीसा और दिल्ली में भी रहते हैं। बंगाली लोग बड़ी संख्या में ब्रिटेन, न्यूयॉर्क, खाड़ी देशों, पाकिस्तान, मलेशियादक्षिण कोरिया, कनाडा, जापान, आस्ट्रेलिया और सिंगापुर में भी रहते हैं। में पाकिस्तान का 1971 के भारत का विभाजन भारत और पाकिस्तान के रूप में हुआ और 1947 विभाजन पाकिस्तान और बांग्लादेश के रूप में हुआ। इसलिए आज का समुद्रपारीय बंगाली डायस्पोरा के सम्बन्ध तीनों देशों से है।

बंगाल के प्रमुख लोगों में शामिल हैं (बंगाल पुर्नजागरण के पिता) राजा राम मोहन राय, रबिंद्रनाथ टैगोर (एशिया) के प्रथम नोबल प्राप्त करने वाले साहित्यकार, (गीतांजलि 1913 स्वामी विवेकानंद, जगदीश चंद्र बोस (वैज्ञानिक), सत्येन्द्र नाथ बोस, सुभाष चंद्र बोस और अरविन्द घोषसत्यजीत राय, अर्मत्य सेन आदि। बंगाली (अर्थशास्त्री) जिन्होंने भारतीय प्रवासन के इतिहास, डायस्पोरा में अमिताभ घोष का बड़ा नाम है, संस्कृति आदि से संबंधित कई साहित्य की रचना की जिनमें प्रमुख है -द सर्कल ऑफ़ रिजनसाहित्य अ) द शैडो लाइन, कादमी पुरस्कार, (द कलकत्ता क्रोमोजोम, (आर्थर सी क्लार्क अवार्ड)द ग्लास पैलेस आदि।

औपनिवेशिक काल में सिद्धदोष अनुबंध श्रमिक के रूप में बंगाली समुदाय का प्रवासन ब्रिटिश उपनिवेशों, मॉरीशस - यथा, फिजी, गयाना और ट्रिनिडाद सुरीनाम आदि के लिए हुआ, पूर्व औपनिवेशिक काल में पाल शासकों के समय व्यापारियों तथा धार्मिक गुरुओं संतों का प्रवासन दक्षिण में ब्रिटिश सरकार 1962 पूर्व एशियाई देशों में हुआ- पारित किया। इस एक्ट का उद्देश्य था कॉमनवेल्थ के देशों से सीमित स 'कॉमन वेल्थ इमिग्रेशन एक्ट' ने प्रथम संख्या में प्रवासन ब्रिटेन के लिए। इस एक्ट के द्वारा भारत के बंगाल से बंगालियों का काफी संख्या में प्रवासन हुआ। बाद में बाद में बंगाली नेटवर्क ने और बंगाली लोगों का प्रवासन ब्रिटेन में सरल किया। ये बंगाली अर्धकुशल कुशल श्रमिक, थे। बंगाली का नया प्रवासन के समय में यूनाइटेड किंगडम के 2004 से 1990 के बाद के दशक में हुआ। 1990 लिए जिन बंगालियों का प्रवासन हुआ उनमें अधिकतर दुल्हा, विद्यार्थी एसाइलम सीकर और अवैध श्रमिकों का था, ,

को 2012 जुलाई 07 *North American Bengali conference (NABC)* का आयोजन लास वेगास, अमेरिका में हुआ। बंगाल की मुख्य मंत्री सुश्री ममता बनर्जी ने कांफ्रेंस में उपस्थित बंगाली डायस्पोरा से बंगाल राज्य के नवनिर्माण तथा विकास के लिए मदद की अपील की। ममता का संदेश कांफ्रेंस में रिकार्डेड ऑडियो विजअल द्वारा सुनाया गया।

पंजाबी डायस्पोरा

पंजाबी डायस्पोरा वे होते हैं जो पंजाब क्षेत्र से निकलके दक्षिण एशिया से बहार जाते हैं। प्रवासी पाकिस्तानी और भारतीय समूह में पंजाबी जातीय समूह की जनसंख्या काफी बड़ी है। दुनिया में लगभग 1 करोड़ पंजाबी प्रवासी फैले हैं, विशेषतः ब्रिटेन, उत्तर अमेरिका, दक्षिणपूर्व एशिया, और मध्यपूर्व में- ब्रिटिश कोलम्बिया के भारतीय कैनेडियन में से- 85 प्रतिशत पंजाबी सिक्ख हैं, जैसे ब्रिटिश कोलम्बिया के पूर्व प्रधान उज्जल दुसांझ। यूनाइटेड किंगडम को दक्षिण एशिया से सिधे आए प्रवासी में से लगभग 67 प्रतिशत पंजाबी थे। शेष 33 प्रतिशत अधिकतर गुजराती और बांगला

थे। पंजाबी लोग ब्रिटेन के सिक्ख और हिंदू समुदाय के सबसे बड़े हिस्से हैं। यूरोपीय व्यापारियों के पहुँचने के पहले से ही भारतीय व्यापारिक समुदाय दक्षिणपूर्व एशिया में व्यापार के लिए जाने लगे थे। परन्तु औपनिवेशिक परिस्थितियों के कारण तक व्यापारी समुदायों का सिर्फ 1931-1844 19वीं सदी के बाद इसमें तीव्र वृद्धि हुई। 643 मलाया के लिए प्रवासन, 000 था। इसी तरह के भारतीय व्यापारिक समुदायों का प्रवासन बर्मा तथा अन्य दक्षिण पूर्व एशियाई देशों के लिए हुआ।-

इन प्रवासित व्यापारिक समुदायों में मुख्यतः तट्टूकोट्टी चेट्टियार :, चुलिया, मराक्कायार, मप्पिला या मोपलाह(केरला, (दाउदी बोहरा, खोजा, सिंधी, सिख, मारवाड़ी आदि थे। चेट्टियार व्यापारी -के आस 1830 पास तमिलनाडू तथा केरल से प्रवासित होकर मलाया, बर्मा, श्याम, जावा और सुमात्रा तक गए। मुस्लिम व्यापारिक समुदाय दाउदी बोहरा सूरत से प्रवासित होकर बैकांक गए। 19वीं सदी में सिंधी पहले सिंगापुर, बाद में पेनांग और मनिला में भी बसे। में सिंधी प्रवासन बढ़ा जब भारत का विभाजन होकर सिंध प्रांत 1947 पाकिस्तान का अंग बना। 19वीं सदी में सिख समुदाय का प्रवासन पहले चौकीदार, पहरेदार, पुलिसबल के रूप में दक्षिणवस्त्र व्यवसाय -पूर्व एशिया आए और बाद में व्यापारिक समूह जैसे-, स्पोर्ट सामग्री के व्यवसाय आदि से जुड़कर सिंगापुर, मलाया, थाईलैण्ड में बस गए।

मलयाली डायस्पोरा :

केरल के लोगों की भाषा मलयालम है। मलयाली बोलने वाले केरल के अलावा कर्नाटक तमिलनाडू और , और यूरोपीय देशों में हुआ। .ए.एस.यू, महाराष्ट्र में है। बड़ी संख्या में मलयाली भाषी लोगों का प्रवासन मध्य एशियाई मलयाली समाज में हिंदू, मुसलमान लोग हैं। हिंदुओं में अम्बालावासी, इज्हासा, कनियार, नायर, नम्बूदरी, पुलावा और विश्वकर्मा प्रमुख हैं। मुस्लिम मलयाली में मोपिला या मोपला प्रमुख हैं। केरल के मलयाली भाषी लोगों की बड़ी तादाद खाड़ी देशों में है। केरल ,के एक अनुमान के अनुसार 2008 खाड़ी डायस्पोरा जिन्हें केरल खाड़ी डायस्पोरा के नाम से भी जाना जाता है मिलियन से अधिक थी। केरल खाड़ी डायस्पोरा का मतलब है वे केरलियन 2.5 की संख्या , लोग जो पर्सिया की खाड़ी में मध्य पूर्व के अरब राज्य में रहते हैं (मलयाली)

खाड़ी में 'आयल बूम' ने केरल से मलयाली लोगों की बड़ी संख्या को के बीच खाड़ी देशों में 1983 से 1972 अर्धकुशल और कुशल , श्रमिक : शामिल थे :प्रवासन को प्रोत्साहित किया। इन मलयाली प्रवासित लोगों में मुख्यत मिलियन 2.5 में खाड़ी देशों में कुल केरलियन की संख्या 2008 श्रमिकासे ज्यादा थी और इनके द्वारा अपने घरों में लगभग प्रतिशत से 15.13 में प्राप्त कुल रिमिटेंस के 2008 डालर थे जो भारत सरकार को .ए.एस.मिलियन यू 6.81 (भारत सरकार) ज्यादा थे।

खाड़ी प्रवासन के कारण से निम्नसामाजिक में बढ़ोतरी हुई। ख-मध्यवर्ग की आर्थिक-ाड़ी प्रवासित दुल्हों की मांग बढ़ गई। खाड़ी के सपनों की अभिव्यक्ति मलयाली सिनेमा, साहित्य में भी नजर आने लगी। एम मुकुन्दन की. आर्थिक-में खाड़ी में प्रवासन से माहे में खाड़ी प्रवासित इन्क्लेव बना है। जिसमें सामाजिक 'दैवाथिनते विक्रिथिकाल' प्रभाव को देखा जा सकता है। खाड़ी देशों में के कारण मलयाली महिला नर्सों का भारी संख्या में प्रवासन 'आयल बूम'

हुआ है। केरल से मछली और गरम मसालों का निर्यात जोहांसवर्ग, लंदन, न्यूयार्क और सिडनी के लिए होता है। इसके कारण केरल में विश्व के सभी देशों के बैंक और मुद्राएं यथादिरहम ,डालर -, दिनार, यूरो, पाउण्ड, रियाल, और येन उपलब्ध है। टेलीफोन और इंटरनेट ने दूरियों को छोटा कर दिया है। सिने स्टार , मनोरंजन करने वाले, राजनीतिज्ञ और धार्मिक नेता अपने मलयाली डायस्पोरा के लिए लगातार विदेश जाते हैं। मलयाली डायस्पोरा अपने मूल देश, राज्य की राजनीति, आर्थिक, उद्योग, उद्यम और दान से संबंधित नीतियों को अपने ज्ञान कुशलता और धन से स्वभूमि और , गंतव्य देशों को प्रभावित करते हैं।

में केरल सरकार ने अनिवासी मलयाली डायस्पोरा को अपने साथ जोड़ने के लिए 1996 Non Resident Keralites Affairs Department (NORKA) की स्थापना की। (Zachariah, Rajan 2015:7) यह भारत के किसी राज्य की पहली पहल थी जिसके द्वारा राज्य के बाहर बसे मलयाली डायस्पोरा को राज्य के साथ जोड़ने की- पहल एक स्वतंत्र विभाग बनाकर किया गया। केरल की सरकार ने मलयाली डायस्पोरा के लिए कल्याणकारी योजनाओं के साथ इन्शुरेंस और जनकल्याणकारी योजनाओं को भी प्रारंभ किया। इसके लिए केरल सरकार के द्वारा 'इन्वेस्टर मीट' का आयोजन किया गया। साथ ही एक वेबसाईट भी बनयी गयी जिसका नाम gimkerala.com है।

संदर्भ:

1. Jayaram, N.(2004), The Dynamics of Language in Indian Diaspora: The Case of Bhojपुरी/Hindi in *Trinidad in The Indian Diaspora: Dynamics of Migration* (p148-165), New Delhi : Sage publication.
2. Jain,R.K.,(2004) Race Relations, Ethnicity, Class and Culture: A Comparison of Indians in Trinidad and Malaysia in *The Indian Diaspora: Dynamics of Migration* (p148-165), New Delhi : Sage publication.
3. Bhat Chandrashekhar, K. Laxmi Narayan (2010), Indian Diaspora, Globalization and Transnational Networks: The South African Context, *J of Social Science*, 25(1-2-3): 13-23(2010) <http://www.krepublishers.com/02-Journals/JSS/JSS-25-0-000-10-Web/JSS-25-1-2-3-000-10-Abst-PDF/JSS-25-1-3-013-10-1147-Bhat-C/JSS-25-1-3-013-10-1147-Bhat-C-Tt.pdf>
4. Bhat, Chandrashekhar, Bhaskar, T.L.S.(2011), Locality and Identity in the Indian Diaspora: Reinvention of Regional/Linguistic Diversities in Mauritius in Jayaram,N.(ed) *Diversities in the Indian Diaspora: Nature, Implication, Responses*, (119), New Delhi: Oxford University Press.
5. Hookoomsing, Vinesh, (2009), Language Loss, Language Maintenance: The Case of Bhojपुरी and Hindi in Mauritius, Kadekar, Laxmi N, Sahoo Ajay K, Gauri Bhattacharrya (Eds), *The Indian Diaspora: Historical and Contemporary Context*, (p35-53), New Delhi: Rawat Publications.
6. Jagannathan, V.R. (2003), The Linguistic Diaspora in Dubey Ajay (ed), *Indian Diaspora : Global Identity*, (p147-153), Delhi: GOPIO International & Kalinga Publication.
7. Tinker, Hugh (1974), *A New System of Slavery*, (p48), London: Oxford University Press.

8. लाल बी.वी., रीव्स पी., और राय आर,(.संपा) . (2007) द एनसॉयक्लोपीडिया ऑफ द इंडियन डायस्पोरा ,
ऑक्सफोर्डयूनिवर्सिटी प्रेसनई दिल्ली। ,
9. कोहेन, राबिन 1997 .ग्लोबल डायस्पोराएन इंट्रोडक्शन .: यूनिवर्सिटी ऑफ वाशिंगटन प्रेस
- .10Zacharia, K.C., Rajan, S.Irudaya (2015), Dynamics of Emigration and Remittances in Kerala:
Results from the Kerala migration survey 2015, working papers, www.cds.edu.
- .11Vahed, Goolam ,(2010) An ‘Imagined Community’ in diaspora: Gujaratis in South Africa ,
South Asian History and Culture ,Vol. 1, No. 4, October 2010, 615–629.
- .12गांधीजी,,1968 दक्षिण अफ्रिका के सत्याग्रह का इतिहास, नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद.

23.

स्त्री का स्वरूप हिन्दी नाटकों में: एक परिचयात्मक दृष्टिकोण

डॉ. रेनू आनन्द

अतिथि प्रवक्ता

राजर्षि टण्डन महिला महाविद्यालय, इलाहाबाद

प्रस्तावना :-

नाटक लिखने की परंपरा का आरंभ भारतमुनि से माना जा सकता है। उनका 'नाट्यशास्त्र' यह प्रमाणित करता है कि नाटक लिखने की परंपरा पहले से ही भारत में विद्यमान थी। क्योंकि बिना किसी आधार के नाट्यशास्त्र का सृजन अंशभव है। हिन्दी नाटक की पूर्वावस्था का प्रौढ़ रूप संस्कृत के नाट्य-साहित्य में मिलता है बल्कि यह पूरे निश्चय के साथ कहा जा सकता है कि भारतीय भाषाओं के प्रारम्भिक नाटकों के मूल प्रेरणा स्रोत संस्कृत के नाटक और नाट्य शास्त्र ही रहे हैं। संस्कृत नाटककारों में सबसे पहला नाम भास का मिलता है। भास ने कई नाटक लिखे जिनमें 'स्वप्नवासवदत्ता' सबसे प्रसिद्ध है। इसके अतिरिक्त संस्कृत के प्रसिद्ध नाटककार हैं, कालिदास, भवभूति, हर्ष, शूद्रक, विशाखदत्त आदि।

यों तो साहित्यिक नाटकों के रूप में हिन्दी नाटक की शुरुआत भारतेन्दु से ही होती है। लेकिन इसके पूर्व भी कुछ मौलिक और अनुदित नाटक मिलते हैं, जो ब्रजभाषा में हैं। प्राणचन्द्र का 'रामायण महानाटक' उदय कृत का 'हनुमान नाटक' और महाराज विश्वनाथ सिंह का 'आनन्दरघुनन्दन' विशेष उल्लेखनीय है। अनुदित नाटकों में यशवन्त सिंह का 'प्रबोधचन्द्रोदय' का अनुवाद, नेवाज कवि का शकुन्तला नाटक का अनुवाद, परवर्ती नाटककारों के प्रेरणा-स्रोत बने।

आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ने हिन्दी साहित्य के गद्य विकास के लिए लिखा है कि "विलक्षण बात यह है कि आधुनिक गद्य परम्परा का प्रवर्तन नाटकों से हुआ।" हिन्दी को नवजागरण की चेतना बंगला नाटक और रंगमंच से प्राप्त हुई। भारतेन्दु हिन्दी नाटकों के जनक थे और उनका व्यक्तित्व भी युग-प्रवर्तक का था। परंतु भारतेन्दु ने समाज सुधार, राष्ट्रीयता, प्रेम, धर्म, नीति आदि विषयों पर नाटक लिखे।

भारतेन्दु युग :-

भारतेन्दु की 'नील देवी' राधा कृष्णदास का 'पद्मावती', राधाचरण गोस्वामी का 'सती चन्द्रावली' काशीनाथ खत्री का "गुन्नौर की रानी" आदि नायिका प्रधान ऐतिहासिक नाटक हैं, जिनमें भारतीय नारी का आदर्श प्रस्तुत किया गया है। भारतेन्दु और उनके समकालीन नाटककारों ने नारी के श्रेष्ठ एवं उदान्त रूप का चित्रण किया है। स्त्री शिक्षा, बाल-विवाह, सती प्रथा और अन्य अंधकारों में घिरी स्त्री को भारतेन्दु युग में स्वतंत्र होने का पहला मौका मिला। नाटककारों ने स्त्री शिक्षा पर अधिक जोर दिया साथ ही साथ स्त्री बाल-विवाह का नाटककारों ने पुरजोर असमर्थन किया। भारतेन्दु युग की स्त्री अन्य स्त्रियों के लिये प्रेरणा स्रोत हो गयी। भारतेन्दु के बाद नाटकों को एक नया आयाम जयशंकर प्रसाद ने दिया है।

भारतेन्दु युग में स्त्रियों के कुरीतियों, कुप्रथाओं यथा वेश्या समस्या, अनमेल विवाह आदि पर हास्य व्यंग्य पूर्ण शैली में अनेक प्रहसन लिखे गये। इन प्रहसनों में प्रमुख है- देवकी नन्दन खत्री का 'कलजुगी जनेऊ' वेश्या विलास' राधाचरण गोस्वामी कृत 'बूढ़े मुंह मुहासे' भारतेन्दु की 'अंधेर नगरी' आदि।

द्विवेदी युग :-

द्विवेदी युगीन नाटकों में प्रकृति में पूर्व की तुलना में कोई विशेष बदलाव नहीं आया। नाटकों में राष्ट्रीयता चेतना और समाज सुधार का स्वर ही प्रमुख है। इस समय पारसी रंगमंच को ध्यान में रखकर कुछ रोमांचकारी नाटक भी लिखे गये। इन नाटकों में भी स्त्री चरित्रों की उपदेयता श्रृंगारिक भावों को संप्रेषित करने तक ही रही।

जयशंकर प्रसाद के समय नाटकों के चरित्र में एक तीव्र बदलाव का संकेत मिलता है। यह समय राष्ट्रीय, सांस्कृतिक चेतना के प्रसार और प्रचार का था। भारत के अतीत की गौरव गाथा लोगों को संघर्ष की प्रेरणा दे रही थी, तो दूसरी ओर समाज में व्याप्त बुराइयों को भी खत्म करने की इच्छा लेखकों में बलवति होती जा रही थी। कलात्मक उत्कर्ष की दृष्टि से प्रसाद के प्रमुख नाटकों में स्कन्दगुप्त, चन्द्रगुप्त ऐतिहासिक ताने-बाने में राष्ट्रीय स्वतंत्रता संग्राम की झलक देते हैं। इन नाटकों में प्रसाद ने ऐसे नारी चरित्रों को खड़ा किया है, जो त्याग, समर्पण और बलिदान की साक्षात् मूर्ति हैं। प्रसाद के स्त्री पात्रों में प्रेम, समर्पण, सेवा, त्याग की इतनी बेगवती धारा प्रवाहित होती है जिसमें स्वयं लेखक भी रचना के लिए ऊर्जा प्राप्त करता है। स्कन्दगुप्त में देवसेना का चरित्र ऐसा ही है, जो देश के उद्धार के लिए अपने प्रेम की बलि देती है और स्कन्दगुप्त के साथ देशसेवा का व्रत लेती है। वह कहती है कि "कष्ट हृदय की कसौटी है, तपस्या अग्नि है। सम्राट यदि इतना भी न कर कसे तो क्या। सब क्षणिक सुखों का अन्त है। जिसमें सुखों का अन्त हो, इसलिए सुख करना ही न चाहिए। मेरे इस जीवन के देवता और उस जीवन के प्राप्य! क्षमा"।¹

जयशंकर प्रसाद के नाटक 'ध्रुवस्वामिनी' के प्राचीन कथानक में ऐतिहासिकता और कल्पना के माध्यम से आधुनिक नारी की गहन समस्या-सम्बन्ध विच्छेद और पुनर्विवाह की समस्या को प्रस्तुत किया गया है। विवाह का अर्थ पति का पत्नी पर पूर्ण अधिकार होना ही सामाजिक रूप से स्वीकार्य था। ऐसे में प्रसाद जी ने नारी की व्यक्तिक स्वतंत्रता और उसके महत्व को मान्यता देते हुए नारी को सम्बन्ध-विच्छेद और पुनर्विवाह का अधिकार दिया है। ध्रुवस्वामिनी ने रामगुप्त-उसका पति उसे उपहार की वस्तु समझता है, जो आवश्यकता पड़ने पर किसी को भी दी जा सकती है, किन्तु ध्रुवस्वामिनी का नारीत्व अन्यायों का आघात सहते-सहते अंत में विस्फोट कर उठता है। प्रसाद जी यह स्पष्ट कर देना चाहते हैं कि स्त्रियां पुरुषों की सम्पत्ति नहीं हैं।

प्रसाद के परवर्ती नाटककारों में हरिकृष्ण प्रेमी और लक्ष्मी नारायण मिश्र विशेष रूप से उल्लेखनीय हैं, जिन्होंने स्त्री समस्या से जूझने का प्रयास किया है। हरिकृष्ण प्रेमी के नाटक हैं स्वर्ण-विहान, रक्षाबन्धन, पाताल-विजय, प्रतिशोध, शिव साधना आदि। लक्ष्मी नारायण मिश्र ने संयासी, मुक्ति का रहस्य, राक्षस का मंदिर, राजयोग, सिंदूर की होली आदि नाटकों की रचना की। उन्होंने नारी की स्थिति को उसकी समस्याओं को ऐतिहासिक संदर्भों में नहीं बल्कि सामाजिक संदर्भों में देखने का प्रयास किया है। उनेन्द्रनाथ अशक ने नाटक को रोमांस के कटघरे से निकालकर आधुनिक भावबोध से जोड़ा है। उनके दो नाटक 'कैद' और 'उड़ान' स्त्री संवेदना को आधार बनाकर लिखे गये हैं। कैद में सामाजिक रूढ़ियों और यंत्रणाओं के कैद में घुटती हुई नारी का चित्रण है तो उड़ान में रूढ़ियों से बाहर निकल कर मुक्त हवा में सांस लेती हुई नारी का चित्रण है।

प्रसाद के बाद जिस नाटककार ने अपने स्त्री पात्रों के प्रति सर्वाधिक संवेदनशील और सतर्क दृष्टि रखी हैं वे हैं मोहन राकेश। राकेश जी ने मूलतः आधुनिक संवेदनओं में आधुनिक मानव के द्वन्द्व और उसकी जटिलता को ही अपने नाटकों में चित्रित किया है। मोहन राकेश के प्रमुख नाटकों में 'आषाढ का एक दिन, लहरों के राजहंस, और आधे-अधूरे हैं, तीनों ही नाटकों में नारी संवेदना, उसकी स्वतंत्रता और उसके महत्व

की अनेक स्थितियां दिखायी गयी है। प्रेम और विवाह के नये अर्थ पुरुष और स्त्री के लिए प्रेम के अलग-अलग अर्थ क्या है? दाम्पत्य संबंधों में अकेलापन, उब और घुटन उनके नाटकों में मुख्य रूप से चित्रित हुई है। 'आषाढ़ का एक दिन' मुख्य रूप से कालिदास पर आधारित है लेकिन मल्लिका का त्याग, समर्पण, सरलता उसे मल्लिका पर आधारित नाटक बना देता है। मल्लिका अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व की घोषणा करती हुई कहती है कि "क्या अधिकार है उन्हें कुछ भी कहने का? मल्लिका का जीवन उसकी अपनी सम्पत्ति है। वह उसे नष्ट करना चाहती है तो किसी को उस पर आलोचना करने का क्या अधिकार है।"²

आर्थिक दारिद्र्य और कालिदास की उपेक्षा सह कर भी उसके मन में अपने किये के प्रति कोई पश्चाताप नहीं है। वह हर प्रकार के दुख दर्द को झेलकर भी कालिदास के उत्कर्ष, यश और विजय में ही अपने जीवन की सार्थकता समझती है। "मैं यद्यपि तुम्हारे जीवन में नहीं रही परंतु तुम जीवन में सदा बने रहे हो। मैंने कभी तुम्हें अपने से दूर नहीं होने दिया। तुम रचना करते रहे, और मैं समझती रही कि मैं सार्थक हूँ, मेरे जीवन की भी कुछ उपलब्धि है।"³ मल्लिका उनकी उपेक्षा सहकर भी समय और परिस्थितियों के झंझावतों से अपने को बचाने का प्रयास करती नज़र आती है।

'आधे अधूरे' नाटक में समाज की विसंगतियों से सीधे जूझने का प्रयास है। वैवाहिक जीवन की मध्यवर्गीय विडम्बनाओं के कारण परिवार का प्रत्येक व्यक्ति आधा-अधूरा रहकर अपने-अपने ढंग का संत्रास भोगता है। यह नाटक स्त्री और पुरुष के बीच लगाव और तनाव का दस्तावेज है। डॉ. मीना पिपलापुरे के अनुसार "राकेश की नारियों के पास अपना व्यक्तित्व है और वे अपनी अलग पहचान बनाती हैं जिससे ज़ाहिर है कि राकेश ने उन्हें संलग्नता और सहानुभूति दी है। उन्हें अन्ततः संघर्ष से गुज़ारते हुए भी साथ है और यह राकेश की संवेदनशीलता का विशिष्ट पक्ष है।"⁴

इन विशिष्ट नाटककारों के अलावा कमलेश्वर, विष्णु प्रभाकर, मन्जू भण्डारी, नरेश मेहता आदि ने भी अपने नाटकों में आधुनिक जीवन के दबाव में टूटते परिवार और वैवाहिक संबंधों, अकेलापन, संत्रास, अनैतिक यौन संबंध आदि विषयों को अपने नाटक का विषय बनाया है।

निष्कर्ष :-

जयशंकर प्रसाद ने अपने नाटकों में स्त्री का अदर्शवादी रूप प्रस्तुत किया है जो स्वतंत्रता का पुरजोर समर्थन तो करती ही है। साथ ही साथ वह राष्ट्रीयता और व्यक्तित्व स्वातंत्र्य को भी महत्व देती है। जबकि मोहन राकेश ने स्त्री को अधिक शक्तिशाली स्त्री के रूप में प्रस्तुत किया है। वह अकेले रह कर भी सशक्त है साथ ही साथ आधुनिकता के दौर में स्त्री के जो संघर्ष है उसे भी यथार्थ रूप में राकेश जी ने प्रस्तुत किया है। नाटकों में स्त्री की भूमिका आरंभ से ही सोचनीय थी। पहले के नाटकों में स्त्री को सौंदर्य की मूर्ति के रूप में एक आदर्श के रूप में प्रस्तुत किया और साथ ही साथ उसके जीवन मूल्यों को अधिक महत्व दिया। सच कहा जाये तो भारतेंदु युग स्त्री के स्वरूप को बदलने का युग है। स्त्री शिक्षा, नारी स्वातंत्र्य आंदोलन तथा नवीन जीवन दर्शन के फलस्वरूप आधुनिक नारी का ऐसा रूप सामने आया, जिससे हमारा समाज अब तक अपरिचित था।

संदर्भ :-

1. स्कन्दगुप्त, जयशंकर प्रसाद, पृ0- 137
2. आषाढ़ का एक दिन, मोहन रोकश पृ0-12
3. आषाढ़ का एक दिन, मोहन रोकश पृ0-93
4. मोहन रोकश का नारी संसार, डॉ. श्रीमती मीना पिपलापुरे, भूमिका से।

24.

दमा व श्वास रोग:कारण व निवारण

डॉ० नीलम श्रीवास्तव

योग विज्ञान विभाग
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय जनजातीय विश्वविद्यालय
अमरकंटक (म० प्र०)

भारतीय चिकित्सा शास्त्र में दो धारायें विकसित हुईं। एक थी धनवन्तरि मुनि की, जिसके प्रवर्तक हुए सुश्रुत मुनि और दूसरी ज्ञान धारा थी पनर्वसु अत्रेय की जिसके प्रवक्ता बने चरक ऋषि। दोनों धारायें सुपुष्ट वैज्ञानिक आधार को लेकर चली। कभी-कभी ऐसा लगता है कि आधुनिक एलोपैथी शास्त्र से भी अधिक वैज्ञानिकता एवं गम्भीर चिन्तन भारतीय प्रणाली में उपलब्ध है। इतना अवष्य हुआ है कि भारत की प्रबुद्ध मनीषा पाष्वात्य शिक्षा प्रणाली में ढल कर उसे ही श्रेष्ठ मान बैठी है और श्रेष्ठतम मप्तिष्क आयुर्वेद अथवा आयुष विज्ञान की ओर उन्मुख नहीं हो पाये।

योग श्वसन विज्ञान से जुड़ा हुआ है क्योंकि प्राणषक्ति अथवा जीवनीय उर्जा श्वसन क्रिया से ही उपलब्ध है। प्रायः अनाड़ी अथवा अधकचरे योगाचार्य आसन मुद्रा एवं प्राणायाम के दौरान विधिक श्वसन क्रिया के स्थान पर मनमाने प्रयोग कर बैठते हैं जिसके गम्भीर परिणाम उत्पन्न हो जाते हैं। कई असाध्य श्वसन रोग उसी के परिणाम स्वरूप हो जाते हैं। सुश्रुत संहिता (उत्तरतंत्र) के अध्याय 51 पृष्ठ 376 में स्पष्ट रूप से इन्गित किया गया है कि कुम्भक और पूरक की त्रुटिपूर्ण विधि से गम्भीर दमा रोग उत्पन्न हो जाता है जिसका उपचार लगभग असंभव है। श्वास के वेग में बाधा डालने की क्रिया कुम्भक व पूरक में त्रुटि पूर्ण हो सकती है।

भारत में प्रतिदिन बढ़ते वायु प्रदूषण, धुलि कुहरा, फैक्टरी व बढ़ते यांत्रिक यातायात के कारण उत्पन्न वायु में व्याप्त कार्बन व मिनरल कण, अचानक ऋतु परिवर्तन, शीत वायु आदि के कारण दमा एवं अन्य श्वसन रोगों का प्रतिषत बढ़ा है। दमा जो बुढ़ापे का रोग था अब नई पीढ़ी और बालकों में भी व्याप्त हो रहा है। दिल्ली, कलकत्ता, लखनऊ आदि बड़े नगरों में एयर क्वालिटी लगभग पूरे वर्ष 300 से 400 के बीच रहती है। जाड़ों में बढ़कर 450 तक भी पहुंच जाती है यह ऐसी प्रदूषित दषा है जिसमें सांस लेने, जीवन बिताने से श्वसन रोगों की संभावना कई गुना अधिक बढ़ जाती है आयु सीमा 15 से 20 वर्ष तक घट जाती है। इन्हीं तथ्यों की दृष्टि में श्वसन व दमा रोग पर विवेचन की आवश्यकता पड़ी।

सुश्रुत एवं चरक, दोनों के मतानुसार मूलतः पांच प्रकार के श्वसन रोग होते हैं ये हैं – (1) महाष्वास (2) छिन्नष्वास (3) उर्ध्वष्वास (4) तमकष्वास और (5) क्षुद्रष्वास इनमें से प्रथम तीन असाध्य रोग हैं जिनका अन्त जीवन के अन्त के साथ होता है। तमकष्वास को कृच्छ्र साध्य अथवा कठिनाई से उपचारित और क्षुद्रष्वास को साध्य रोग माना गया है। शक्ति क्षमता से अधिक परिश्रम करने, बोझ उठाने, अधिक ऊंची सीढ़ियां अथवा पहाड़ी पर चढ़ने आदि से सांस फूलने लगती है, क्षमता घट जाती है इसे ही क्षुद्रष्वास कहा गया है जो कारण हट जाने या विश्राम मिल जाने से घट जाती है। बार-बार ऐसी दषा आने पर सांस फूलने का रोग हो जाता है जो कि उपचारित कर ठीक किया जा सकता है। तमकष्वास, शीत, धुलिकण अथवा तीव्र प्रदूषण के कारण हो जाता है। इसे ही दमा रोग कहते हैं जिसमें फेफड़ों की श्वास नलिकाओं में कफ की मात्रा बहुत बढ़ जाती है। जिससे पूरक श्वास में कठिनाई हो जाती है। सांस फूलना, गले में घरघराहट, गाढ़े कफ का बाहर न निकल पाना उसके कारण लगातार खांसी आते रहना, बेचैनी आदि इसके प्रमुख लक्षण हैं। लेटने में बेचैनी व परेषानी बढ़ जाती है। झुककर बैठने और खांसी या कुछ उपचार के द्वारा जमे हुये कफ के निकल जाने से

आराम मिलता है। दमा का दौरा 3-4 दिन तक अधिक कष्ट देता है। कुछ प्रवल दवाओं के इनहेलन (गहरी श्वास द्वारा उसे फेफड़ों तक पहुंचाने) द्वारा कुछ देर के लिए आराम अथवा कष्ट में न्यूनता मिल पाती है। जब पित्त प्रकोष के कारण श्वास नलिकाओं में सूजन (ब्रान्काइटिस) हो जाती है तो उसे प्रतमक श्वास (Bronchial Asthma) कहते हैं जो कि अधिक कष्टदायक दशा है। सामान्यतया कफहर दवायें बातवर्धक होती हैं और बातहर दवायें कफवर्धक होती हैं इसलिए उपचारक को अधिक सावधानी बरतना आवश्यक होता है। क्षुद्रष्वास में केवल वायु का प्रकोप होता है जो कारण दूर कर देने से शान्त हो जाता है। तमकष्वास (दमा) में कफ की इतनी अधिकता एवं संघनता हो जाती है कि श्वास नलिकायें अवरुद्ध हो जाती हैं और श्वास भर पाना दूभर हो जाता है परन्तु यदि कफ निस्सारक, प्रयोग सफल रहे तो उपचार सम्भव है। प्रतमकष्वास (Bronchitis) जटिल रोग है। उसका उपचार कठिन है। उस दशा को चरक ने "वेरावत उर्ध्व वातस्य" कहा है। उर्ध्व ष्वास का उपचार अति कठिन है। "सुश्रुत ने कहा है कि प्रकृति वायुः प्राणोप्रथ कफ संयुतः, श्वासस्य उर्ध्व गो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते" (51/4)।

दमा के आवेगिक अटैक को "पैराक्सोमायल अटैक आफ डिस्पनिया (Dispnea) कहा गया है। आद्रता, शीत प्रभाव, धुलि व सूक्ष्म विकारित कण वायु प्रदूषण, अजीर्ण, बुढ़ापा तथा बेग विधारण की दशाओं से दूर रहना अधिक अच्छा उपाय है बजाय रोग लेकर उपचार हेतु भागना।

इस प्रकार हम संक्षेप में व क्रमबद्ध रूप में निम्न विवरण दे सकते हैं :-

दमा रोग के कारण-

1. मुख्य रूप से पुरुषों का रोग है प्रकृति से भावुक संवेदनशील और बुद्धिमान व्यक्ति विशेष रूप से प्रभावित होते हैं।
2. नाक, स्वरयंत्र कंठ, छाती और फेफड़ों के कफ के सूख जाने से भी यह रोग पैदा होता है।
3. कब्ज और वायु विकार भी दमा को बढ़ाने में सहायक है।
4. फेफड़ों का मुख्य रूप से कमजोर होना।
5. आनुवांशिकता से भी दमारोग आता है।
6. शरीर में विभाजित द्रव्यों के जमा होने से।
7. धूल कण, रूई धुनाई कार्य से रेत के कण श्वास नली में प्रविष्ट होकर श्वास कष्ट उत्पन्न करते हैं।
8. शरीर के तापमान का ध्यान रखे बिना अत्यधिक ठंडी वस्तुओं का सेवन करना।
9. गरिष्ठ भोजन का अत्यधिक मात्रा में सेवन।
10. शरीर की रस निर्माण की क्रिया विकृत होने से बात, पित्त, कफ का संतुलन बिगड़ जाता है। कफ का अधिक बनना तथा उसका आसानी से बाहर न निकलना।

लक्षण -

1. श्वास लेने में कठिनाई, खांसी, जुकाम, कफ या बलगम, निकलना श्वास में सीटी बजना, सायनस में सूजन, रक्तचाप का बढ़ जाना, सीने में भारीपन, तनाव का बढ़ जाना।
2. खांसी दमा के रोगी को बलगम के साथ आती है।
3. गला खराब, गले में सुई सी चुभना, जलन कफ का जमा होना।

4. छाती में घरघराहट की आवाज होना।
5. दमा के तीव्र स्थिति में श्वास फूलने लगती है, अत्यधिक तकलीफ, तनाव, माथे पर पसीना, शरीर में कमजोरी, मूर्च्छा जैसे स्थिति रोगी की होती है।

लेबोरेटरी जांच –

दमा रोगी को निम्न जांच अवश्य करना चाहिये।

एच.वी., टी.एल.सी., डी.एल.सी., ई.एस.आर. आदि बलगम, छाती का एक्स-रे।

दमा रोग के प्रबन्धन में प्रयुक्त योग चिकित्सा –

1. षट्कर्म –

यह मूल रूप से कफ को घटाने में सहायक है।

2. जलनेति –

यह नासिका की सूजन को कम करता है। कफ आदि को निकालकर श्वास वायु को आसानी से शरीर में प्रविष्ट होती है।³

3. शंख प्रक्षालन –

इससे कब्ज को तोड़ने में सहायता मिलती है। फलस्वरूप कब्ज के न रहने पर रोगी हल्का अनुभव करता है। अतः महीने में एक बार लघुशंख – प्रक्षालन का अभ्यास आवश्यक है।

कपालभाति क्रिया–

इसस शरीर में गर्मी उत्पन्न होकर कफ को शरीर से बाहर निकालने में सहायक क्रिया है। अतः रोगी को प्रतिदिन 10–12 मिनट तक कपालभाति क्रिया का अभ्यास करना चाहिये।

आसन –

सूक्ष्म अभ्यास (योग क्रिया) ताडासन तिर्यक ताडासन कटिचक्रासन, सूर्य नमस्कार, पवन मुक्त आसन, पश्चिमोलान आसन, भुजगासन, नौकासन, गोमुखासन, विपरीत नौकासन, मकरासन, मरकट आसन, धनुरासन आदि आसनों का अभ्यास प्रतिदिन लगभग 45 मिनट तक अवश्य करना लाभदायक है।

प्राणायाम –

सूयत्रेदी प्राणायाम, भस्त्रिका प्राणायाम, अनुलोम विलोम प्राणायाम, भ्रामरी प्राणायाम, उज्जायी श्वसन, वक्षीय श्वसन आदि क्रियाओं का अभ्यास प्रतिदिन लगभग 20 मिनट तक अवश्य करे।

बंध –

शारीरिक क्षमता के अनुसार उड्डीयान बंध, जालन्धर बंध का अभ्यास लाभदायक है।

योगनिद्रा एवं शिथलीकरण –

योग निद्रा एवं शिथलीकरण का अभ्यास रोगी को तनाव से मुक्त करता है।

दमा रोगी के लिये आहार व्यवस्था –

1. उषापान – सुबह 5 बजे।

2. अल्पहार – 8 बजे।

सब्जियों का सूप, गाजर का रस, खजूर। घुघरा बादाम (अदरक + गुड़ + हल्दी + काली मिर्च) का काढ़ा + गेहूं का दलिया।

3. दोपहर का भोजन – 12.30 – 1.00 बजे।

मोटे आटे की रोटी, लौकी + तोरई + पालक + मेथी + बथुआ + करेला आदि की सब्जी, मूंग की दाल भोजन में थोड़ा गुड़।

4. सायं चार बजे गुनगुना पानी + शहद का सेवन।

5. रात्रि का भोजन हल्का ही करे।

6. कफवर्द्धक पदार्थों को अपने भोजन में स्थान न दे।

आर्युवेदिक उपचार :-सुश्रुत ने उपचार हेतु पिप्पलादि वर्ग की जड़ी बूटियों को श्रेयकर माना है। कंटकारी (भटकटैया) एवं आंवला का चूर्ण पुराने घृत के साथ अति लाभकर है। भारंगी स्वरस शुन्ठी (सोठ) मुलेठी हरिद्रा, नागरमोथा, छोटी बड़ी कटेरी, लाजबन्ती आदि का प्रयोग लाभकर सिद्ध होता है। चरक के अनुसार अंकोल बीज पीसकर उसकी लपसी अति प्रभावकारी मानी गई है।

कफ निस्सारण हेतु सीने पर गुनगुने भृगराज शोधित तिल तेल की मालिष अथवा बारीक सेंधा नमक मिश्रित पुराने घृत (कम से कम 5 वर्ष पुराना) को गुनगुना कर उसकी मालिष लाभकर पाई जाती है।

चरक ऋषि ने रोगहरण हेतु वमन, विरेचन, वस्ति, स्नेहन व स्वेदन की व्यवस्था दी है यदि ढंग से उपचार न किया गया तो चरक के अनुसार

“यथा अग्नि इद्धो पवनानु विद्धौ, वज्रं यथा सुरराज मुक्तम्” जिस प्रकार तीव्र वायु के झोकों से प्रभावित अग्नि को रोक पाना अथवा सुरराज इन्द्र द्वारा फेकें गये वज्र प्रहार से बच पाना असम्भव होता है। वैसे ही कुपित दमा से त्राण पाना सम्भव नहीं।

सुश्रुत ने भी यही बात दूसरे शब्दों में कही है उनके अनुसार “रोगास्त तथैते खलु दुर्विनारः श्वासच्च, कासच्च विलम्बिका च” (अर्थात् श्वास रोग, कास रोग एवं विलम्बिका रोग से मुक्ति पा सकना अति कठिन है) अध्याय 51/56। इसी कारण दमा व श्वास रोग को “आसु प्राणहर” कहा गया है।

संदर्भ –

1. चरक संहिता : मोतीलाल बनारसीदा वाराणसी
2. सुश्रुत संहिता : चौखम्भा प्रकाशन वाराणसी।
3. चौहान जहान सिंह (2009) क्लीनिकल डायग्नोसिस एण्ड ट्रीटमेन्ट, सुमित प्रकाशन पृ0 875
4. शर्मा जगदीश प्रसाद (2009) चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणसी, पृ0 53
5. कामाख्या कुमार (2005) योग चिकित्सा-संदर्शी का शांतिकुंज हरिद्वार, पृष्ठ 10
6. स्वामी सत्यानंद सरस्वती (1995) आसन, प्राणायाम मुद्रा बंध मुंगेर

25.

महापौर की शक्तियाँ एवं कार्य (ग्वालियर नगर निगम के विशेष संदर्भ में एवं समीक्षा)

सरिता त्रिपाठी

लोकतांत्रिक व्यवस्था में केन्द्रीय शासन, प्रादेशिक शासन और शासन व्यवस्था व्यवस्था है, नगरीय शासन व्यवस्था में उस शासन को नगरीय शासन या फिर कहे कि नगर निगम जो नगर की जनता के समन्वित विकास के लिये कार्य करने वाली व्यवस्था इसके लिये अति महत्वपूर्ण बात यह है कि प्रशासनिक शक्ति जनता में समाहित हो और यह तभी संभव होता है कि जब प्रशासनिक शक्ति का विकेन्द्रीकरण हो तथा सामान्य जन में से ही मतदान व्यवस्था से चुनकर आने वाले प्रतिनिधि हो, उन्ही के द्वारा नगर पालिका निगम के द्वारा जन कार्य अच्छे प्रकार से किये जा सकें। नगर पालिका निगम जैसी संस्थाएँ लोकतंत्र की नींव होती है। इसी लिये इन संस्थाओं को मजबूती प्रदान करने हेतु नगरीय स्वशासन को वर्ष 1993 में संवैधानिक दर्जा प्रदान किया गया है। जिसे नगर पालिका निगम से जाना जाता है। जो जनता की परेशानियों और आवश्यकताओं को पूर्ण करने का काम करती है। इन संस्थाओं की व्यवस्था अनुसार स्थानीय स्तर पर निर्वाचित होकर निगम पार्षद एवं महापौर चुनकर आते हैं। जिनमें नगर निगम का एक महापौर होता है जो नगर का प्रथम नागरिक कहलाता है। जो नगर के प्रत्येक नागरिक के जीवन को बेहतर बनाने के लिये अपना सर्वश्रेष्ठ योगदान देता है। ग्वालियर नगर निगम में वर्ष 2004 से 2014 तक वर्ष 1956 में गठित नगर निगम में बीसवें महापौर के रूप में स्व. श्री पूरन सिंह पलैया, इक्कीसवें महापौर श्री विवेक नारायण शेजवलकर और बाईसवीं महापौर श्रीमती समीक्षा गुप्ता पदासीन रही तीनों ही महापौर राजनैतिक पार्टी भारतीय जनता पार्टी के प्रत्याशी थे। जिन्होंने वर्ष 2004 से 2014 तक नगर विकास को गति देने में अपना सम्पूर्ण योगदान दिया जिसकी वजह से ग्वालियर शहर राष्ट्रीय मानचित्र पर अपनी अलग पहचान बना सकता है।

नगरीय स्वशासन को चलाने के लिये म.प्र. शासन द्वारा नगर पालिका अधिनियम की धारा 25 के अन्तर्गत महापौर को अनेक शक्तियाँ प्रदान की गई हैं जिनके अधीन रहकर नगर विकास के कार्यों का संचालन कर सकें। महापौर को प्रदत्त शक्तियों में मेयर इन कौंसिल तथा अपील समिति का गठन तथा अधिकारियों एवं सेवकों पर प्रशासनिक नियंत्रण शामिल है। इसी के साथ ही उन शक्तियों का प्रयोग करेगा जो समय समय पर विधान मण्डल अधिनियमित कर उसे देगा।

महापौर की अनुपस्थिति में मेयर इन कौंसिल का ऐसा सदस्य जो महापौर द्वारा नियुक्त किया जाये वह महामारी, नैसर्गिक या काल्पनिक विपत्ति की दशा में किसी भी ऐसे कार्य या किसी भी कृत्य के निष्पादन या रोके जाने के संबंध में निर्देश दे सकेगा जिसका कि तत्काल निष्पादन या रोका जाना इस अधिनियम के प्रयोजन के लिये आवश्यक है।

शहर के सुनियोजित और सुव्यवस्थित एवं नगर स्वशासन के सही ढंग से संचालन के लिये महापौर के अनेकानेक कृत्य करने होते हैं और महापौर के इन कृत्यों के सफलतम निर्वाह पर ही नगर का सुनियोजित संचालन होता है। महापौर तथा एक मेयर इन कौंसिल का गठन किया जावेगा। निर्वाचन की प्रक्रिया की तारीख से 7 दिवस के अंदर निर्वाचित पार्षदों में से मेयर इन कौंसिल का गठन होगा, नगर निगम में मेयर इन कौंसिल महापौर व कम से कम पांच सदस्य या अधिक 10 सदस्य ही इसमें शामिल हो सकेंगे। महापौर की सहमति और संज्ञान से ही मेयर इन कौंसिल की उपस्थितियों का गठन किया जाता है। नगर निगम के संचालन हेतु ही महापौर के निर्देशन में ही एक सलाहकार समिति का गठन किया जाता है। जो समय समय

पर सलाह देने का काम करती है। सलाहकार समिति में आठ नगर निगम में 60 पार्षद हैं तो 9 सदस्य और उससे कम हैं तो 07 सदस्य पार्षदों को शामिल किये जाते हैं।

महापौर जॉच और रिपोर्ट के लिये मत के लिये नियुक्त समिति को उस समिति से कोई विषय प्रेषित कर सकेगा तथा निगम ऐसे मतों को निर्वाचित पार्षदों की कुल संख्या के दो तिहाई से कम ना हो पारित विनिर्दिष्ट ठहराव द्वारा अपनी शक्तियों को संबंधित समितियों को किन्हीं भी शक्तियों तथा कर्तव्यों को सौंप सकेगा। महापौर के निर्देशन में ही कोई भी समिति अपने सदस्यों में से एक या अधिक उपसमितियाँ बना सकेगी। जिसमें सदस्यों की ऐसी संख्या होगी जैसा कि वह निश्चित करें।

ग्वालियर के चहुँमुखी विकास को दृष्टिगत रखते हुये महापौर को प्रदत्त शक्तियों के आधार पर महापौर नगर को स्वच्छ एवं सुंदर बनाने में अपना पूर्ण योगदान देकर अपने कृत्यों का निर्वहन करेगा।

संदर्भ सूची

- ग्वालियर नगर निगम एवं महापौर का पद एवं स्थिति तथा पार्षदों का सहयोग (एक राजनैतिक विश्लेषण विगत 10 वर्षों का) अध्याय चतुर्थ पृष्ठ संख्या 222, 223, 224, 225, 226, 227 से
- मदनलाल जिंदल मध्यप्रदेश नगर पालिका निगम, अधिनियम (1956) (इंदौर राजकमल पब्लिकेशन (2010) 19
- मध्यप्रदेश अधिनियम क्र. 18 सन् 1997 द्वारा प्रतिस्थापित म.प्र. राजपत्र असाधारण दिनांक 21.04.1997
- म.प्र. अधिनियम क्र. 29 सन् 2003 द्वारा प्रतिस्थापित म.प्र. राज्य असाधारण 25.08.2003
- म.प्र. अधि. क्र. 20 सन् 1998 द्वारा प्रतिस्थापित म.प्र. राज्य असाधारण 29.09.1998
- आनंद प्रकाश अवस्थी म.प्र. में स्थानीय प्रशासन, भोपाल म.प्र. हिन्दी ग्रंथ अकादमी 2006 पृ.क्र. 281
- पारसचन्द्र जैन, म.प्र. नगर पालिक अधिनियम एवं नियम, (इन्दौर : बाधवा एवं कम्पनी 2009) पृ.क्र.37

23.

सुनीता जैन के काव्य में वैचारिकता

डॉ. रेखा गाजरे

सह अध्येता प्राध्यापक एवं
अध्यक्ष स्नातकोत्तर हिंदी विभाग
भुसावल ज ला, विज्ञान एवं पु.ओ.नाहाटा
वाणिज्य, महाविद्यालय, भुसावल

प्रियंका जगदीश महाजन

पीएच. डी. शोधछात्र
उत्तर महाराष्ट्र विश्वविद्यालय, जलगाँव
अध्ययन केंद्र - पु.ओ.नाहाटा महाविद्यालय
भुसावल (महाराष्ट्र)

समकालीन काव्यधारा में सुनीता जैन के काव्य की एक अलग पहचान है। समकालीन हिन्दी साहित्य में उन्हें 'आधुनिक महादेवी वर्मा' के नाम से संबोधित किया जाता है। कवयित्री के अनुभव और अनुभूति अधिक विस्तृत एवं सशक्त है। कवयित्री समाज में घटित घटनाओं का सूक्ष्मसूक्ष्म चित्रण करने में सक्षम है। समाज में सुख-दुःखात्मक घटनाओं प्रति विचार प्रकट करने के लिए साहित्य का सहारा लिया जाता है। उनके साहित्य का परिपूर्ण परिपाक कविताओं में दिखाई देता है। सुनीता जैन ने काव्य के सम्बन्ध में प्रियंका भारद्वाज लिखती हैं- 'समकालीन कविता भले ही दुःख और गुस्से से निकली हों परन्तु उसकी अन्तिम परिणति अनुभव और अनुभूति में होती है, अमर्ष तथा विमर्ष में नहीं। छोटे अनुभवों में बड़ी बात कहना सुनीता जैन की कविताओं का निजी अधिकार है। यह निजी बोध सौन्दर्यात्मक प्रवाह है। सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक जीवन विसंगतियों की वास्तविकता का पर्दापाश करती ये कविताएँ अपने अन्तिम चरण में मनुष्य को स्वयं से मिलने का विश्वास का कीमती तथा नायाब तोहफा हैं।' कवयित्री के काव्य में निजी अनुभवों को अधिक महत्व दिया है। उन्होंने जिस विषय के सम्बन्ध में कविता लिखी है उसके सकारात्मक और नकारात्मक दोनों पक्षों का चित्रण किया है। केवल समाज की बुराईयों का चित्रण ही नहीं किया बल्कि अच्छाई को भी संवेदनशीलता से उजागर किया है।

वर्तमान समाज में पारिवारिक विघटन के दृश्य दिखाई देते हैं। समाज की यह धारणा है कि सास-बहू के रिश्तों में कटुता दिखाई देती है। माँ अपने बेटे के घर में सुख और शांति चाहती है। घर में सास और बहू के रहते हुए कभी बेटा खुश नहीं रह सकता। इसका परिणाम घर में माँ और बेटे अलग रहने लगते हैं। बेटे की माँ के प्रति आस्था कम नहीं होती। वह कभी-कभी चुपके से मिलने चला जाता है लेकिन जब भी पत्नी को इस बात का पता चलता है तब बेटे के घर विवाद शुरू हो जाता है। जिस माँ ने जन्म दिया उसी माँ को मिलने के लिए परिवार में कई दिनों तक अनबन चलती रहती है। कवयित्री ऐसे परिवार की परिस्थिति का चित्रण करती हैं-

जब-जब बेटा माँ से मिलने जाता
उड़ जाता उसकी अपनी ही
जृहस्थी का टाँका
सुनता है फिर कई रोज तक,
बीवी की जब तक ताना।²

समाज में लड़कियों की शिक्षा के प्रति उदासीनता दिखाई देती है। लड़का और लड़कियों में भेद किया जाता है। घर में लड़के के लिए अलग कमरा, शिक्षा के लिए भी उसे सारी सुविधाएँ उपलब्ध की जाती हैं। लड़कियों के प्रति समाज में धारणा है कि वह पराया धन होती है। उसे पढ़ा लिखाकर पति के घर जाकर बर्तन-चौका ही करना पड़ेगा। अगर उसे घर में काम करना है तो पढ़ाई के अलावा घर के काम सीख ले। ससुराल में शिक्षा नहीं बल्कि घर काम बहुत आवश्यक है। इसलिए लड़कियों को घर काम में व्यस्त रखा जाता है। उसे बात-बात पर टोका जाता है, लड़की होने का अहसास कराया जाता है। कवयित्री समाज में लड़कियों पर हो रहे अन्याय, अत्याचार के सम्बन्ध में लिखती हैं-

अरी किताब चींटी
जाना है कल तुझे टापरे,
जु छ गृहस्थी के ढंग सीख ले
जम नहीं आती लड़की के, सुन ले

सिर्फ पढ़ाई.....³

सुनीता जैन की कविताओं में नौकरी करनेवाली स्त्रियों का चित्रण मिलता है। वर्तमान युग में स्त्री का रूप बदल रहा है। वह पितृसत्ता प्रधान समाज में अपनी अस्मिता को बनाने में सक्षम बन रही हैं। घर की दीवारों से निकल कर बाहर नौकरी करने में सक्षम हैं। वह घर की जबाबदारी का निर्वाह करते हुए नौकरी की जबाबदारी का ध्यान भी रखती हैं। घर के पुरुष नौकरी करते हुए घर के शेष कामों से मुक्त रहते हैं लेकिन स्त्री को सारे काम करने ही पड़ते हैं। इस संदर्भ में दिल्ली में नौकरी करनेवाली स्त्रियों का चित्रण यथार्थ धरातल पर प्रस्तुत है -

दिल्ली की दौड़ती सड़को पर

दौड़ रही थी एक और कामकाजी स्त्री

बिना चूड़ी, बिना बि-दी

उस स्त्री की, बेहिसाब चिन्ताओं में

यह कहीं दर्ज नहीं था

कि नाश्ते में क्या खाएगा

उसका चौबीस घण्टे पुराना पति⁴

घर में बूढ़े व्यक्तियों को उपेक्षित किया जाता है। जीवनभर वह अपने बच्चों के लिए जीते हैं लेकिन अंतिम दिनों में बच्चे का माँ-पिता के प्रति उदासीन का भाव दिखाई देता है। शहर में रहनेवाले बूढ़ों की व्यथा प्रस्तुत कविता में चित्रित की गई है। वह शाम या सुबह सैर करने के बहाने पार्क में जाते हैं। उनकी विवशता है कि उन्हें अपने बच्चों के घर रहना पड़ता है। उस घर में उनके होने का या न होने से कोई फर्क नहीं होता। घर की आपाधापी की ज़िदगी से बचने के लिए कुछ देर पार्क में दूसरे बूढ़े व्यक्तियों के साथ बैठते हैं-

वे निज ली होंजी सैर के बहाने

या शाम की चाय-पकौड़ी के बाद

कुछ देर चूल्हे की जहमत से बचने

वे तीनों बैठी हैं पार्क की बेंच पर⁵

वृद्धों की मानसिकता यह होती है कि वे अंतिम वक्त दो पल का सहारा चाहते हैं। घर के बच्चों के साथ रहना चाहते हैं। उनके साथ बच्चों-सा जीवन जीना चाहते हैं। इसी के साथ वह किसी भी प्रकार का धन, दौलत नहीं चाहते हैं। कवयित्री वृद्धों की इसी मानसिकता का सूक्ष्म चित्रांकन करते हुए लिखती हैं-

बूढ़े नहीं चाहते किसी का पैसा

न ही सेवा, बूढ़े जो चाहते हैं

वह कोई नहीं कहता-

``बाबू जी, हम है न !``

जोई नहीं कहता ``माँ,

उदास मत होना हम हैं न``

बूढ़े हैरान है न के कहीं भी, नहीं होने से⁶

ज कवयित्री का जीवन अधिकतर महानगरों में बीता है। महानगर में व्यक्ति का जीवन भौतिक सुविधाओं से संपन्न है। वह भौतिक सुविधाओं को प्राप्त करने के लिए निरंतर भागदौड़ कर रहा है। मशीनों के नगर में व्यक्ति स्वयं मशीन बन गया है। इस तरह कृत्रिमता और यंत्रिकता ने महानगरीय जीवन को और भी कठिन बना दिया है। जनसंख्या की वृद्धि और उससे उत्पन्न विभिन्न समस्याओं से महानगरीय वातावरण कलुषित हो गया है। सम्प्रति जीवन की त्रासदी यह है कि व्यक्ति यहाँ अपने आपको नगण्य महसूस करता है। महानगर में हर व्यक्ति घुटनभरा जीवन व्यतीत कर रहा है। महानगर में भागदौड़ के कारण व्यक्ति की व्यक्ति से बातचित कम हो चुकी है। इस संदर्भ में कवयित्री लिखती है-

आजकल भागदौड़ और कोलाहल में,

शब्दों से / शब्द नहीं

जुड़ पाते

बिखरे रहते हैं

पारा पारा हो / मन में ⁷

मनुष्य ने घरों के निर्माण के लिए पेड काटे, पहाड़ों को समतल बनाया, ईंटों के मकान, पक्के रस्ते बनवाएँ, परमाणु भट्टियाँ, विद्युत-गृह, वस्तुओं का निर्माण, उनमें मुख्य है प्लास्टिक का निर्माण आदि बहुत ऐसे उत्पादन है जिससे महानगरों का समूचा जीवन-घातक तत्वों से भर गया है। महानगरों में मनुष्य स्वच्छ वायु में साँस लेने को तरस गया है। वायु प्रदूषण के कारण आँखों में जलन, त्वचा में एलर्जी, डेंगु आदि कितनी प्राणघातक बीमारियाँ फैलती हैं। कवयित्री पर्यावरण के सम्बन्ध में विचार व्यक्त करती है कि महानगरों में ध्वनि, वायु प्रदूषण का दमघोटू वातावरण अनुभव हो रहा है-

सारे दिन महसूस मैंने

एक मरता शहर

एज बेकार फेफड़ा

पहाड़ का चारों ओर डीज़ल

चीखते पहिये ज सैला धुआँ

क्या लेने आते हैं हम लोग यहाँ

दौड़-दौड़ अपने घरों से ⁸

अत्यंत दरिद्रता से पीड़ित सड़क पर भीख माँगने वाले बच्चों की स्थिति भी चिंतनीय होती है। वे समाज द्वारा उपेक्षित होते हैं। उनका होने या न होने से समाज पर कोई असर नहीं पड़ता। कवयित्री बरसात के दिनों में भीख माँगने वाली एक लड़की और उसके भाई की दुखद स्थिति के प्रति चिंतित होती है। वह लड़की फिल्मी गीत की धुन पर माधुरी दीक्षित जैसी नाच रही है। उसके साथ अंधनंगा भाई भी पानी में भीग रहा है। कवयित्री ने भीख माँगने वाले बच्चों के प्रति समाज की उदासीनता का चित्रण किया है-

भीगती है लड़की

बीचों बीच सड़क

माधुरी दीक्षित सी हिलती

जाती मन में फिल्म धुनों को

और वह अंधनंगा लडका

शायद भाई लड़की का खुजलाता

मक्खी भिनके हाथों से

अपने सिर में जुंओं का छत्ता ⁹

सुनीता जैन के काव्य में वैचारिकता के सम्बन्ध में जनार्दन मिश्र लिखती है- ``इनकी कविताओं में चूल्हा-चक्की, पशु-पजी, -जर-महा-जर, नदी झील-झरना, अभिशप्त हो रहे निरीह लोग, त्रासदी यूँ ही नहीं अनायास आया हैं। सच में कहा जाए कि भोगा हुआ यथार्थ इनके काव्य अनुभव में सुखमय जीना, सारे जगत को अपना घर समझना-आपाधापी व जटिल क्रिया-प्रक्रिया एवं प्रतिक्रियाओं के बीच से गुजरने वाली इनकी कविताएँ कहीं से दिग्भ्रमित नहीं होती।``¹⁰ इस प्रकार कवयित्री ने अपनी कविताओं में समाज में घटित समस्याओं पर प्रकाश डालने का सफल प्रयास किया है। सुनीता जैन ने अपनी कविताओं में जीवन के कटु प्रसंग, पारिवारिक सम्बन्ध, वृद्धों की मानसिकता, महानगरीय चित्रण आदि कई महत्वपूर्ण विषयों को लेकर अपने विचार अभिव्यक्त किए हैं।

संदर्भ सूची :-

- 1) सुनीता जैन समग्र खण्ड -12 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. 270
- 2) सुनीता जैन समग्र खण्ड -7 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. 158
- 3) पूर्ववत् पृ.162
- 4) सुनीता जैन समग्र खण्ड -10 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. 56
- 5) सुनीता जैन समग्र खण्ड -7 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. 96
- 6) सुनीता जैन समग्र खण्ड -9 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ.148
- 7) सुनीता जैन समग्र खण्ड -5 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. 37
- 8) सुनीता जैन समग्र खण्ड -7 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. 180
- 9) सुनीता जैन समग्र खण्ड -6 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. 201
- 10) सुनीता जैन समग्र खण्ड -5 संपा. पुष्पपाल सिंह पृ. 349

27.

जागतिकीकरण आणि समकालीन स्त्री जीवन**डॉ.माधव हैबतकर,**

बी.रघुनाथ महाविद्यालय,परभणी

जागतिकीकरण हे भांडवली देशाच्या सुखलोलूप प्रवृत्तीतून निर्माज झाले आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर उद्योगप्रधान युगेपीय राष्ट्रांनी व्यापारांच्या निमित्ताने जगभर आपल्या वसाहती स्थापन केल्या आणि त्यात गरीब व अविकसित राष्ट्रांची परिस्थिती खालावली. जागतिकीकरण, भांडवलीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण ह्या ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. विश्वस्तारावरील सामान्य माणसांचे शोषण ह्या बाबींमुळे होते आहे. जागतिकीकरण ही भांडवलदारांच्या भल्यासाठी जोपासली जाणारी प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण हे नवे अराजक आहे. सामान्य माणसांचे जीवन हिरकान करणारी जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. प्रचंड प्रमाणातील उपभोगवादी संस्कृती निर्माण करणारी जागतिकीकरण ही प्रक्रिया आहे. पारंपरिक संवेदनशीलता छेदून नवी संवेदनशीलता वाढविणारी जागतिकीकरण ही प्रक्रिया आहे त्यामुळे समाजजीवनाला बाजाराचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

जागतिकीकरणाच्या, उदारीकरणाच्या, खाजगीकरणाच्या परिस्थितीतील वास्तवात लोकशाही व्यवस्थेवरच प्रशस्ति उभे केले जाताहेत. बंद दरवाजा संस्कृतीतला माणूस बहुराष्ट्रीय कंपण्यांच्या सेलमधून विकला जातो आहे. त्याच्या वाटयाला कृत्रिमता नि भयग्रस्तता येते आहे. भांडवलदारांच्या हातातील माणूस खेळणं बनतो आहे. त्याचे वस्तूकरण दिवसेंदिवस वाढतेच आहे. जत्रेत हरवलेल्या मुलाप्रमाणे त्याची अवस्था होते आहे. मायावी तंत्रज्ञानाच्या जगात त्याचे माणूसपण हरवल्या जाते आहे. खोट्या प्रतिष्ठेच्या विळख्यात तो स्वतःची कोंडी स्वतःच करून घेतो आहे. अशा या समकालीन वास्तवात स्त्री जीवनाची फारच परवड होते आहे. सर्व स्तरावरून ती लुटल्या जाते आहे. आतल्या आतून लुटल्या जात आहे. तिच्या वेदनेचा पाट वाहतो आहे. संवादशून्यतेने ती आतल्या आत गुदमरते आहे. मुठभर लोकांची चंगळ आणि बहुसंख्य सामान्य माणसांची जिणगाणी वंगळ होत असलेल्या या समजालीन वास्तवात स्त्री जीवनाचे बाजारीकरण होते आहे. विषमताग्रस्त समाजव्यवस्थेत आणि जागतिकीकरणात तिची असहयता वाढतेच आहे.

समजालीन ग्लोबल वास्तवात मोबाईल, इंटरनेटच्या माध्यमातून नवी सांशकता वाढली आहे. दर तासाला आपल्या पतीबरोबर मोबाईलवर बोलणारी पत्नी जेव्हा नेटवर्कच्या बाहेर / आऊट ऑफरेंज होते तेव्हा तिच्याविषयही पतीच्या मनात कधीकधी रिसायकल सुरू होते आणि नव्या शंका कुशंकांचा जन्म होतो. त्यातील वेदना स्त्रीच्या वाटयाला येते. उपभोगाची प्रचंड साधन लाभलेल्या या समजालीन वास्तवात अनलिमीटेड एंजाय वाढला आहे. त्यातून देहीक व्यवहार गतीमान झाला आहे. स्त्रीत्वाचे अवमूल्यन होते आहे. स्त्री सुंदरतेला, उत्तानतेला, प्रदर्शनतेला मॉर्केट व्हॅल्यू प्राप्त झाली आहे. जाहिरातीच्या मायावी जगतात स्त्री स्वतःलाच फसवितांना दिसते आहे.

स्त्री-पुरूष समता घडविणारी विचारप्रणाली समाजात प्रभावीपणे रूजणे ही अत्यंत गरजेची बाब आहे म्हणजेच मानवतेच्या कक्षा रूदावणारे विचारसूत्र अंमलात येणे गरजेचे आहे. म्हणजेच स्त्रियांच्या हक्कांना \अधिकारांना चालना देजारा मानव कल्याणकारी विचार प्रभावी होणे अनिवार्य वाटते. स्त्रिचे समग्र जीवन उन्नत नि मानवतावादी स्वरूपाचे झाले पाहिजे, असे वाटत असले तरी आजचे स्त्री जीवन कसे आहे? समकालीन स्त्री कशा पध्दतीने जगते आहे? तिच्या जीवनाची कशी नि कोणती वाताहत होताहे या सर्व बाबीं संबंधी विचार होणे अनिवार्य आहे.

समकालीन स्त्री जीवन म्हणजे सध्याचे स्त्री जीवन किंवा जागतिकीकरणाच्या किंवा भांडवलीकरणाच्या परिस्थितीतील स्त्री जीवन. स्त्री जीवनाची पूर्व परंपरा बघितली असता असे दिसते की, काही सन्माननिय अपवाद वगळता पारंपरिक स्त्री जीवन हे नानाविध जाचात, शोषणात, उपेक्षेत, वंचिततेत नि परवडतेतच गेलेले दिसून येते. या ना त्या कारणाने उबगलेली स्त्री जीवनाची दुःखभरी वेदनादायक अवस्था आपणास दिसून येते. नानाविध पातळीवरून असहय झालेले स्त्री जीवन आपणांस दिसून येते.

समजालीन स्त्री जीवनाकडे एक दृष्टिक्षेप टाकला असता असे दिसून येते की, आजचे स्त्री जीवन कसे आहे? तर आजचे स्त्री जीवन भयानक वेदनेचा आलेख मांडणारेच आहे. गोंडस वाटणा-या जागतिकीकरणामुळे स्त्री जीवनाची आबाळ झालेली दिसून येते. नव्या माध्यमांनी वाढविलेली तृष्णा, त्यात भरडत जात असलेली स्त्री ही यातनांची पखाल वाहात असतांना दिसून येते. उग्र स्वरूपात वाढत चाललेल्या विषमतेत, धर्मांधतेत नि नव्या उन्मादात स्त्री जीवन हरवत चाललेले दिसून येते आहे.

तिच्या गुणवत्तेची कदर न करता तिचे श्रममूल्य अगदी शुल्कच होते आहे. तिच्या धडपडीला मुल्यात्मकता न देता सवंगपणा दिला जातो आहे. तिच्या जीवनाची गत 'शेळी जाते जीवानीशी नि खाणारा म्हणतो वातड', अशी होते आहे. परिणामी स्त्री जीवन पार मोडून पडते आहे. ते वरचेवर दुःखाचा प्याला प्राशन करते आहे.

प्रत्येक क्षेत्रातली स्त्री कमी अधिक स्वरूपात पिळल्या जाते आहे. लाथाडल्या जाते आहे. कधी कधी तर ती त्रस्तही होते आहे. तिच्या जीवनाची मानसिक निराशा होतांना दिसून येते आहे. पुरुषप्रधान मानसिकतेत स्त्री जणू अबला ठरते आहे. तिच्या ससेहोलपटीला वेग आलेलाच दिसून येतो आहे. माणूस म्हणून असलेली योग्य प्रतिष्ठा तिला सहजासहजी प्राप्त होत नाही. तिच्या सामाजिक व धार्मिक स्वातंत्र्यावर गदा आणल्या जाते आहे. तिच्या दुःखाची कदर करायची नाही, असे म्हणणारी प्रवृत्ती बळावते आहे. परिणामी नवी भयग्रस्तता व्यापून राहते आहे. नव्या समस्यांचा मुकाबला करणारी स्त्री समकालात दिसते आहे पण तिची संख्या अत्यंत कमी दिसून येते आहे.

स्त्रियांचा मानवाधिकारावरच समकालात गदा आणल्या जाते आहे. प्रचंड प्रमाणात वाढलेली स्त्रीभ्रूण हत्या हे कोणत्या प्रगत समाजाचे लक्षण आहे? हे शोधणे नवी गरज बनली आहे.

अशा पार्श्वभूमीवर स्त्री जीवन सूक्ष्मरित्या तपासले तर असे दिसून येते की, आजच्या स्त्री जीवनाचे स्वरूप अत्यंत प्रश्नांकित झालेले दिसून येते आहे. वाढत चाललेल्या उपभोगवादी संस्कृतीने स्त्रियांना अनारोग्य बहाल केले आहे. तिचे नव्या पध्दतीने प्रदर्शन नि शोषण वाढविलेले आहे. स्त्रीयांकडे बाई म्हणूनच बघणारा दृष्टिकोण समाजात वाढतो आहे त्यामुळे स्त्री जीवनात भय पसरते आहे. ही मानवी जीवनातील दुःखद बाब आहे.

समजालीन स्त्री जीवनाला रोबोटचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. भावनाची जाहिरात होते आहे. ग्लोबल वर्तमानात स्त्री जीवन नव्या पध्दतीने लुटले नि लुबाडले जाते आहे. छूट्या पध्दतीचा उपभोगवाद प्रचंड वाढलेला दिसून येतो आहे. माणसांचा सेल चालला आहे. आधुनिकतेच्या, फॅशनच्या युगातल्या माणसांचा जणू बाजार मांडला चालला आहे. दिवसेंदिवस जगण्याची लांबी नि स्त्री कमी होते आहे. भूकेल्या आतड्याचा जीवघेणा कोलाहाल चालू आहे. मायावी, भूलभूलैय्याच्या जगात स्त्री जीवनाचे बाहूले होते आहे.

बळावत चाललेल्या अबोलपणातून नवी घुसमट जन्मास येते आहे. सारे काही रिमोट वरच चालते अशी म्हणणारी पिढी तंत्रज्ञानाच्या विळख्यात सापडते आहे त्यामुळे स्त्री जीवनाला नव्या परवडीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. नव्या पध्दतीने स्त्रीप्रतिमा हरण होते आहे. भावनांच्या आहारी जाणारी मानसिकता उदय पावते आहे त्यातून नव्या प्रश्नांचा जन्म होतो आहे. स्त्री जीवनात नवे भंगारलेपणही येते आहे.

आपल्या अधिकाराप्रती उदासिन असलेली स्त्री मानसिकता दिसून येते आहे. परावलंबीत्व स्वीकारत जाणारी स्त्री आजही चूल नि मूल यातच गर्क आहे. अंधश्रद्धा, अवैज्ञानिकपणा ती वाढवत ठेवते आहे. पांढरपेशीय स्त्रीही रुढी, परंपरा, प्रथा नि संप्रदायिकता वाहत नेते त्यामुळे जे आहे ते छान आहे, असे म्हणणारी प्रवृत्ती बळावते आहे.

ग्रामीण भागातली स्त्री वेदनांच्या दुःखभरी घागरी वाहतांना दिसून येते आहे. पुरुषी वर्चस्वात ती दबलेली नि व्यथित दिसून येते आहे. तिच्या श्रमाची कदर केल्या जात नाही. पुरुषांपेक्षा तिला दुय्यम समजल्या जाते. "स्त्रीला आपली योग्यता सिध्द करण्यासाठी आयुष्यभर आपल्या अस्मितेची अग्निपरीशा द्यावी लागते. समाजाची दुष्पत मानसिकता हे याचे मुख्य कारण आहे." २

सारांश : जागतिकीकरण हे नवे अराजक आहे त्यामुळे स्त्री जीवनाची इथे आबाळ होतांना दिसून येते आहे. पुरुषप्रधान व्यवस्थात स्त्री नेहमीच पीडीत, उपेक्षित नि वंचित झालेली दिसून येते. तिच्या जीवनाला सदाचीच दुय्यमता प्राप्त झालेली दिसून येते. वरवर जरी स्त्री बदलेली दिसून येत असली तरी ती मोठ्या प्रमाणात बदलेली नाही.

स्त्रीला पूर्णतः समानाधिकार, मानवाधिकार प्राप्त झालेतच असे धाडसाने म्हणतांना भय वाटते. कारण आजही स्त्री जीवनातली वेदना पूर्णतः संपली असे म्हणता येत नाही कारण पारंपरिक मानसिकतेच्या घट्ट आवळणीमुळे आजही स्त्रीला कमीच लेखल्या जाते. त्यामुळे तिची परवड नेहमीच होतांना दिसून येते. स्त्री-पुरुष विषमता ही तर स्त्री जीवनातली प्रचंड दुःखाची बाब आहे. या बाबीला नष्ट करणे आज जरूरीचे आहे. मानसिकरित्या स्त्री सबल होणे आवश्यक आहे. त्याकरिता परिवर्तनवादी महापुरुषांच्या दृष्टिकोणातून साकारणारा स्त्रीवाद स्वीकारून स्त्रीने नव्या पध्दतीने वावरणे अनिवार्य आहे. जागतिकीकरणातील धोके स्त्रीने समजावून घेणे अनिवार्य आहे. समकालीन स्त्री जीवनात नवे परिवर्तन आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. शेषराव नाईकवाडे, डॉ. गजानन देवकर : जागतिकीकरण : बदलते संदर्भ , अलंकार प्रकाशन, उमरी, २०१२
२. डॉ. मीनाक्षी स्वामी : स्त्री अस्मितेची अग्निपरीक्षा, नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, २०१४, पृ. १२१

28.

अनुवाद : संकल्पना आणि स्वरूप

डॉ. सुरेश शिंदे

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर

वैदिक काळापासून संस्कृत भाषेत साहित्यनिर्मिती होत आली आहे. संस्कृत वाङ्मय अतिप्राचीन आहे. वेदोपनिषदे, रामायण, महाभारत आणि पुराणे इत्यादी ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिले गेल्यामुळे त्यांना वाचकवर्ग अत्यंत कमी प्रमाणात लाभला. संस्कृत भाषा ही अभिजन वर्गाची मक्तेदारी झाली होती. बहुजन समाजास संस्कृत ग्रंथ वाचता येत नव्हते. कारण संस्कृत पाठशाळांमधून खालच्या जातीतील मुलांना शिक्षणासाठी प्रवेश निषिद्ध मानला होता. परिणामी, अशा मुलांनी साधा संस्कृत श्लोक जरी ऐकला, तरी कानात शिशाचा तप्त रस ओतला जायचा. अशी भयंकर परिस्थिती भाषा आणि धर्माच्या बाबतीत तत्कालीन कालखंडात दिसून येते. वाङ्मयेतिहासाचे प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक असे कालखंड पडतात. मध्ययुगीन काळात मराठी साहित्याची परंपरा व परीघ बदललेला दिसतो. त्यामुळे संस्कृत साहित्य अनुवादरूपाने प्रवाहित होऊ लागले.

प्राकृत भाषेत बाराव्या शतकात पहिली बंडखोरी ज्ञानेश्वरांनी केली. श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला कुरुक्षेत्रावर जी जीवनजाणीव करून दिली, ती म्हणजे 'भगवद्गीता' होय. 'भगवद्गीते'तील तत्त्वज्ञान संस्कृत भाषेत बंदिस्त असल्याने सर्वसामान्यांना ते कळत नव्हते. संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील सातशे श्लोकांवर भाष्य करून 'भावार्थदीपिका' अर्थात् 'ज्ञानेश्वरी'ची निर्मिती करून नवा विचार मांडला. या ग्रंथामध्ये त्यांनी नऊ हजार ओव्या प्राकृत भाषेत लिहिल्या. म्हणून 'प्राकृत भाषेत रचना करणारा पहिला अनुवादक कोण?' असा प्रश्न उपस्थित केला, तर त्याचे उत्तर आपणास 'संत ज्ञानेश्वर' असेच द्यावे लागते. कारण संत ज्ञानेश्वरांनी या तत्त्वज्ञानाला लोकभाषेचा स्पर्श करून दिला. काळानुरूप अनुवादाच्या प्रेरणा आणि त्याची रूपे बदलत असतात. त्या काळात संस्कृत भाषेत बंदिस्त झालेले ज्ञान देशी भाषांमध्ये येण्यासाठी अनुवादाचे प्रयोग झाले. भारतीय वैदिक साहित्य हे जात, धर्म आणि वर्णव्यवस्था यांच्या जोखडात अडकले होते. या साहित्याचा केंद्रबिंदू सामान्य आणि बहुजन समाजातील माणूस नव्हता, तर तो उच्च जातीतील होता. याविषयी भाष्य करताना डॉ. जनार्दन वाघमारे लिहितात, "खरेतर वर्णव्यवस्थेने शूद्रातिशूद्रांना ज्ञानापासून वंचित ठेवले होते. ज्ञान ही उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी होती. बहुजनांच्या बोलीचा अर्थात् प्राकृत भाषांचा त्यांनी उपयोग केला नाही. संस्कृत भाषेतील ज्ञान त्यांनी लोकभाषांमध्ये जाणीवपूर्वक येऊ दिले नाही. लोकभाषांना त्यांनी शूद्रातिशूद्रांचाच दर्जा दिला. शूद्र व प्राकृत भाषा या दोन्हींचाही त्यांनी तिरस्कार केला. संस्कृत ही ज्ञानभाषा होती. लोकभाषा या दुर्दैवाने ज्ञानवाहिनी बनू शकल्या नाहीत. लोकभाषांमध्ये ज्ञान आणण्याचा पहिला प्रयत्न बौद्धांनी व जैनांनी केला. नंतर मध्ययुगीन काळात तो प्रयत्न संतांनी केला. उच्चवर्णीयांना लोकभाषा अवगत होत्या; पण संस्कृतमधले ग्रंथ त्यांनी लोकभाषांमध्ये अनुवादिले नाहीत. त्यांची मानसिकता वर्णव्यवस्थेने तयार केली होती. त्यांची मने अहंकारग्रस्त होती. त्यांच्या अहंकाराची परिणती बहुजनांच्या तिरस्कारात झाली. बहुजनांना शिक्षण नसल्यामुळे ते ना संस्कृतमध्ये ग्रंथरचना करू शकत होते, ना प्राकृत भाषांमध्ये. ज्यांनी हे बंधन झुगारून दिले ते बंडखोर ठरले, खरेतर तेही उच्चवर्णीयच होते. मग ते चक्रधर असतील, ज्ञानेश्वर असतील वा तुलसीदास असतील. त्यांना बहुजनांचा कळवळा होता."^{१४} या कळवळ्यापोटी संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील कर्मविचार प्राकृत भाषेत ठासून मांडला. म्हणूनच 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ महाराष्ट्रातील तमाम बायाबापड्यांनी मुखोद्गत केला. कारण त्यामधील ओवीरूपी अमृताचा महिमा लोकांना समजला होता.

यासंदर्भात डॉ. रमेश वरखेडे लिहितात, "भगवद्गीतेत गोठवलेला संपृक्त आशय लोकभाषेत द्रवविण्याची किमया ज्ञानदेवांनी केली. म्हणून 'ज्ञानेश्वरी' हा भाषांतरित साहित्याच्या रूपबंधाचा एक प्रयोगात्मक व सर्जनशील आविष्कार ठरला."^{१५} अनुवादकार्य हे ख-या अर्थाने पुनःसृजनच असते. हा सृजनाचा परीघ पेलण्यासाठी अनुवादक हा प्रतिभावंत असावा लागतो. संस्कृत भाषेची मोडतोड करण्यासाठी संत ज्ञानेश्वरांसारखा प्रतिभावंतच जन्मावा लागतो. याविषयी यशवंत कानिटकर यांचे विचार चिंतनीय वाटतात. ते म्हणतात, "सर्व भारतीय भाषांच्या साहित्याचा आधारच मुळी संस्कृत या साहित्याचे भाषांतर, रूपांतर, अनुवाद, पुनःकथन, संक्षेप, भाष्य हाच आहे. गीतेवर भाष्य करताना ज्ञानेश्वरानी आपली भूमिका पुढील शब्दांत मांडली आहे, 'तीरे संस्कृताची गहने। तोडोनि म-हाटिया शब्दसोपाने। रचिली धर्मविधाने श्रीज्ञानदेवे।।' संस्कृतचे गहन तीर तोडून मी हा मराठी घाट या गीता तीर्थावर बांधला आहे.

त्यात आता कुणाही भाविकाला अवगाहन करता येईल. याप्रमाणे गीता, रामायण, महाभारत व भागवत यांचे मराठी आणि अन्य भाषांतील अवतार स्वतंत्र रचना म्हणून मान्यता पावलेले आहेत. 'शहाणे करून सोडावे सकळ जन' या भूमिकेतून झालेल्या या रचना व्यापक अर्थाने भाषांतराचे आहेत. बाराव्या, तेराव्या शतकात अवतरलेले हे 'पहिले भाषांतरयुग' असे म्हणता येईल.'^३

संत ज्ञानेश्वरांनी बाराव्या शतकात अनुवादाच्या रूपाने सुरु केलेल्या विचारचळवळीचा प्रभाव पुढे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत टिकून राहिला. चौदाव्या शतकापासून पेशवेकाळापर्यंत अनेक मुस्लिम राजवटींनी आक्रमणे केली. छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी राज्यकारभाराचा गाडा व्यवस्थित हाकण्यासाठी प्रशासकीय अडचणी लक्षात घेऊन 'राज्यव्यवहारकोश' या ग्रंथाची निर्मिती केली. परिभाषाकोश तयार करवून घेतले. मराठी भाषेवर अरबी, फारसी व अन्य भाषांचा प्रभाव पडला होता. मराठी भाषा 'माध्यम' म्हणून बिघडू नये, हा त्या मागचा हेतू होता. संत ज्ञानेश्वरांनी घातलेला अनुवादाचा पाया पुढील काळात भक्कम झाला. त्यांचे हे कार्य ऐतिहासिकच आहे, असे म्हणावे लागते. इथून पुढच्या काळात अनुवादाची समर्थ परंपरा मराठी भाषेत निर्माण झाली. मध्ययुगीन काळात महानुभाव, वारकरी, दत्त, नाथ आणि समर्थ या संप्रदायांनी संस्कृत भाषेतील ग्रंथ प्राकृत भाषेत अनुवादित केले. संतांप्रमाणेच मुक्तेश्वर, श्रीधर, रघुनाथ पंडित, सामराजे आणि मोरोपंत यांनी संस्कृत भाषा पचवून बहुजन समाजातील सर्वसामान्य माणसांना अनुवादरूपाने ज्ञानाची कवाडे खुली केली, हे मध्ययुगीन कालखंडाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

मराठी भाषेच्या विकासात अनुवादित साहित्याचा वाटा खूप मोठा आहे. इ.स. १८१८ मध्ये पेशवाईचा अस्त झाला. इंग्रजांचा युनियन जॅक दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर फडकला. भारतामध्ये ब्रिटिशांचे नवे राज्य सुरु झाले. म्हणून १८०० ते १८७४ हा कालखंड 'भाषांतरयुग' म्हणून संबोधला जातो. यासंदर्भात रमेश वरखेडे लिहितात, "इंग्रजी कालखंड हा तर मराठी साहित्यात भाषांतर युग म्हणूनच ओळखला जातो. या कालखंडाची मीमांसा वसाहतवादाचा सांस्कृतिक प्रभाव म्हणून करण्यात येते. या काळात एकीकडे गो-या इंग्रजांप्रमाणे 'आधुनिक' होण्याच्या आकांक्षेतून अनुकरणाच्या प्रवृत्तीतून भाषांतरे झाली. स्वदेश, स्वभाषेच्या अभिमानातून संस्कृत वाङ्मयभांडार मराठीत खुले करण्याची चढाओढ लागली. याचा अर्थ भाषांतराच्या प्रेरणा ह्या आपल्या राजकीय, सामाजिक जाणिवांशी निगडित असतात. त्या-त्या काळाच्या गुणधर्मानुसार भाषांतराच्या प्रक्रियेला आकार प्राप्त होत जातो."^४ तत्कालीन लेखकांना भाषांतर करण्यास प्रोत्साहन दिले जात असे. त्यासाठी काही बक्षिसेही ठेवली जात. इंग्रजी भाषेवरून मराठीत सरास भाषांतरे होत असत. इंग्रजी वळणाची गद्यशैली जशी विकसित झाली होती, तशी शैली मराठी भाषेत नव्हती. 'पुणे पाठशाळेचे प्रमुख' या नात्याने मेजर कॅण्डी यांनी भाषांतरित साहित्यावर खूप भर दिला. भाषांतरासाठी काही नियम तयार करताना शालोपयोगी पुस्तके तयार करून घेणे हा प्रमुख उद्देश होता. 'मूळ कलाकृतीचे किंवा ग्रंथाचे भाषांतर करताना भाषांतरकारांनी मूळ आशय, प्रामाणिकपणा, लेखनसरणी, शैलीवैशिष्ट्ये, शब्दरूप व शास्त्रीय संज्ञा मराठी भाषेत जशा रूढ झाल्या आहेत त्याप्रमाणे वापराव्यात,' असा दंडक भाषांतरकारांना घालून दिला होता. मेजर कॅण्डी यांच्यामुळे एतद्देशीयांना अनुवादाची गोडी लागली. याच काळात अभिजात संस्कृत भाषा व पाश्चात्य इंग्रजी भाषेत लिहिल्या गेलेल्या वाङ्मयकृतींची भाषांतरे होऊ लागली.

मेजर कॅण्डी यांच्याअगोदर म्हणजे इ.स. १७८६ मध्ये सर विल्यम जोन्स यांनी कलकत्ता येथे 'एशियाटिक सोसायटी'ची स्थापना केली. या अधिवेशनात त्यांनी केलेल्या निबंधात संस्कृत, ग्रीक आणि लॅटिन या भाषांतील साम्य उलगडून दाखविले. जोन्स यांनी 'ऐतिहासिक भाषाविज्ञाना'चा पाया घातला. इ.स. १८३१ मध्ये मोल्सवर्थचा 'इंग्रजी शब्दकोश' तयार झाला. संस्कृत भाषेतील वेदोपनिषदे, रामायण, महाभारत आणि भगवद्गीता यांसारखे ग्रंथ सर विल्यम जोन्स, मोल्सवर्थ आणि मेजर कॅण्डी यांनी अनुवाद आणि भाषांतराच्या माध्यमातून इंग्रजी भाषेत भाषांतरित करून भारतीय तत्त्वज्ञानाचा नवा विचार जगाला समजून सांगितला. भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन केंद्रात मराठी भाषेचा शास्त्रीय अभ्यास सुरु झाला. डॉ. रा. गो. भांडारकर, धर्मानंद कोसंबी, दामोदर कोसंबी, पां. वा. काणे, इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे, डॉ. पा. दा. गुणे यांनी वैदिक भाषांची चिकित्सा केली. संस्कृत भाषेच्या अभ्यासास जशी वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून सुरुवात झाली, तसा अभ्यास पुढे वाई येथे प्राच्यविद्या संशोधन केंद्र उभारून तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी केला.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भारतीय संस्कृतविचार आणि इंग्रजीमधील साहित्यविचार सौंदर्य जगाला समजले. हा अनुवादाचा परिणाम होय.

मूळ कलाकृतीचा आस्वाद घेणे जेव्हा भाषाज्ञानाअभावी शक्य नसते, तेव्हा अनुवादकार्य उपयोगी पडते. अनुवादाचा व्यावहारिक (उपयोजित) हेतू डोळ्यांसमोर ठेवून संस्कृत भाषेतील नाटके, तत्सम साहित्य आणि कथामालिका यासंदर्भात सदाशिव बजाबा शास्त्री, रावजी बापूजीशास्त्री बापट, भास्कर दामोदर पाळंदे, परशुराम बल्लाळ गोडबोले, शिवरामशास्त्री, कृष्णशास्त्री राजवाडे,

रा. भि. गुंजीकर तसेच स. का. छत्रे, हरि केशवजी, कृष्णराव प्रभू, रामजी गणोजी, रघुनाथ त्र्यंबक जोशी आणि चिंतामणशास्त्री थत्ते, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, स. प. पंडित, अ. वि. पाठक, का. गो. नातू, नी. ज. कीर्तने, वि. मो. महाजनी आणि गो. ग. आगरकर आदींचीही इंग्रजी नाटके आणि तत्सम साहित्य मराठीत भाषांतरित होऊ लागले. विद्यापीठीय शिक्षण घेतलेल्या या नवपदवीधरांनी इंग्रजी साहित्य आणि वाङ्मयाचा अभ्यास केला. त्यांनी भावलेल्या कलाकृती मराठी भाषेत भाषांतरित केल्या. त्यांचा अनुवादाचा प्रमुख उद्देश पाश्चात्य ज्ञान आणि जीवनशैलीबरोबरच साहित्यधारांचा परिचय एतदेशीयांना करून देणे हा होता. या कालखंडात स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीपेक्षा भाषांतरावर अधिक भर होता. एकीकडे भाषांतर करताना भाषांतरकारांनी देशी भाषा प्रमाण मानली होती, तर दुसरीकडे पाश्चात्य वाङ्मयाचे अधिकाधिक भाषांतर करून अन्य देशी भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीशी आपले नाते जोडून अनुवादित साहित्याची 'सोबत' निर्माण करणे आवश्यक मानले. मानवाचा प्रवास प्रादेशिक साहित्याकडून देशपातळीवर गेला पाहिजे. शिवाय देशाच्या सीमा ओलांडून तो विश्वात्मक व्हावा, ही प्रक्रिया निर्माण व्हायची असेल, तर 'अनुवादा'सारखे दुसरे सशक्त माध्यम नाही. यासंदर्भात रमेश वरखेडे लिहितात, "गटेने कालिदासाचे 'शांकुतल' डोक्यावर घेऊन नाचणे काय किंवा ब्रेखतच्या नाट्यतंत्राचा अवलंब करून भारतीय नाट्यवाङ्मयात प्रयोग होणे काय ही वैश्विक देवघेवीची आणि मानवी स्वातंत्र्याकांक्षेचीच उदाहरणे आहेत. ज्ञान हे बंधनापासून मुक्त होण्याचे काम करते. या मुक्तीच्या प्रवासातील भाषांतराचे महत्त्व आज आपण ओळखले आहे. विद्यापीठांमध्ये भाषांतरविद्येची ज्ञानशाखा रुजविण्यामागेही बौद्धिक व सांस्कृतिक गरजच कारणीभूत आहे."⁴

भाषांतरित वाङ्मयासंदर्भात मत मांडताना प्रसिद्ध समीक्षक प्रा. दत्ता भगत लिहितात, "शैक्षणिक धोरणामुळे गणित आणि विज्ञानाचे लेखन करताना नवे पारिभाषिक शब्द प्रयत्नपूर्वक मराठीत आणले गेले; त्यामुळे मराठी भाषा समृद्ध झाली. एखादी भाषा केवळ ललित वाङ्मयामुळे समृद्ध होत नसते. ती ज्ञानभाषा झाली, तरच समृद्ध होते. मराठी भाषेला ज्ञानभाषा करण्याचे बरेचसे श्रेय या भाषांतरयुगाला आहे."⁵ भाषांतर कालखंडात निबंध, कथा, संस्कृत नाटक, इंग्रजी नाटक, चरित्रे आणि इतिहास यांचे स्वरूप पाहिले, तर भाषांतराचे अंग किती व्यापक होते याची कल्पना येते.

माया पंडित नारकर यांनी एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतरसंस्कृतीचे १८१८ ते १८५०, १८५० ते १८७५, १८७५ ते १९०० असे तीन टप्पे पाडले आहेत. त्यांच्या मते, "पहिल्या टप्प्यावर ही संस्कृती, शैक्षणिक, भाषिक व नैतिक विकासाच्या प्रेरणांनी भारलेली दिसते. दुस-या टप्प्यामध्ये शैक्षणिक व नैतिक विचारांच्या प्राबल्याकडून माहितीप्रधान व साहित्यिक, वाङ्मयीन प्रभावाकडे प्रेरणांतर होताना दिसते तर तिस-या टप्प्यामध्ये संपूर्ण भाषांतर संस्कृतीवर रंजनप्रधानता या मूल्यांचा प्रभाव जाणवतो आणि रंजक, लोकप्रिय; पण दुय्यम-तिय्यम दर्जाच्या साहित्यकृतीचे प्राबल्य आढळते."⁶

साधारणतः विचार केला तर असे दिसते की, पहिल्या टप्प्यात शुद्ध भाषांतर करणे हा ब्रिटिशांचा विचार होता. दुस-या आणि तिस-या टप्प्यावर मनोरंजनात्मक आणि अद्भुतरम्य लेखननिर्मिती झालेली आहे. शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी झाल्यामुळे अभ्यासक्रम किंवा पाठ्यपुस्तकातून देशी भाषांचे उच्चाटण झालेले दिसते. त्यामुळे भाषांतरचळवळीची तितकीशी आवश्यकता उरली नाही. अद्भुतरम्य लेखनाकडे पुढील टप्प्यातील वाटचाल सुरू राहिली. त्यामुळे इंग्रजी आश्रयाला असलेली लेखकमंडळी बाळबोध लेखनाचे काम संपताच संस्कृत भाषेकडे वळली. ब्रिटिशांची नीती लक्षात आल्यामुळे, आपली पूर्वसुरीची परंपरा समृद्ध करण्याकडे तिचा कल राहिलेला आहे, हे एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतरसंस्कृतीचे गमक आहे. म्हणूनच 'माला'कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी 'निबंधमाले'त 'भाषांतर' हा निबंध लिहून भाषांतरसंस्कृतीचे महत्त्व पटवून दिले. त्यामुळे साहित्य आणि संस्कृती यांचा आस्वाद घेण्यासाठी दिवसेंदिवस अनुवादाचे महत्त्व वाढत चालले आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळातील अनुवादित, भाषांतरित आणि रूपांतरित साहित्याचे स्वरूप पाहिल्यानंतर पूर्वसुरीची परंपरा लक्षात येते. अनुवादित साहित्यामुळे ती समृद्ध झालेली आहे. परिणामी, आधुनिक काळात ज्ञान आणि साहित्य या क्षेत्रांमध्ये 'अनुवाद' या विषयास अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. अनुवादाचे सिद्धांत आणि शास्त्र यांचा उत्तरोत्तर विकास होत गेल्याने 'ज्ञानशाखा' म्हणून तिचे अस्तित्व सिद्ध होऊ लागले. जागतिकीकरण, वैश्विक व्यापार आणि प्रसारमाध्यमे यांच्या प्रचार आणि प्रसारामुळे जग अधिकाधिक जवळ आले. देशांतर्गत वेगवेगळ्या प्रदेशांतील सांस्कृतिक आदानप्रदान वाढले. 'अनुवाद' ही केवळ भाषाविषयक आदानप्रदानाची प्रक्रिया नसून विविध देशांतील मानवी समूहांना जोडणारी सांस्कृतिक अनुबंधात्मक चळवळ आहे. मनोविचार आणि भावभावना संपूर्ण मानवजातीपर्यंत पोहोचवून वैचारिक संवेदना निर्माण करू शकणारी ही व्यापक जीवनजाणीव आहे. मानवाचे अनुभवक्षेत्र आणि ज्ञानकक्षा रुंदावत आहेत. मानवी जीवनव्यवहारात भाषिक विचारांची देवाणघेवाण आवश्यकच झाली आहे. त्यामुळे अनुवादाच्या माध्यमातून एका संस्कृतीचे विचार दुस-या संस्कृतीपर्यंत पोहोचविण्यासाठी 'माध्यम' म्हणून या ज्ञानशाखेकडे वळणे अनिवार्य झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर अनुवादाचे महत्त्व आणि त्याचे वेगळेपण आपल्या ध्यानात येईल.

धर्म, साहित्य, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण आणि विज्ञान या ज्ञानशाखांच्या केंद्रस्थानी मानव आहे. जागतिकीकरणाच्या या गतिमान युगात अनुवादाची अत्यधिक गरज निर्माण झाली आहे. सुशिक्षित व्यक्तींना मातृभाषेतील ज्ञान अपूर्ण आहे, असे वाटते. ते अधिक वाढावे, यासाठी त्या अन्य भाषा आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. तसेच बहुभाषी होऊन संबंधित भाषांतील ज्ञान आणि माहिती सर्वसामान्यांसाठी उपलब्ध करून देतात. परिणामी, आपली भाषा अधिक आशयसमृद्ध बनते. आजमितीस दिवसेंदिवस अनुवादाच्या अभ्यासाची गरज आणि त्याचे महत्त्वही पटू लागले आहे. माहिती आणि संपर्क क्रांतीच्या या काळात दळणवळण माध्यमात एवढा वेग आला आहे की, या जगाचे अंतरच नष्ट झाले आहे. त्यामुळे मानवाचे बहुभाषक होणे आवश्यकच नाही, तर अनिवार्य झाले. 'भारतीय मानवाचे आंतरराष्ट्रीय असणे' ही काळाची गरज बनत आहे. त्यामुळेच पत्रकारिता, आकाशवाणी आणि दूरचित्रवाणी क्षेत्रात तसेच पर्यटन, समुपदेशन, सिनेमा इत्यादी क्षेत्रांमध्येही अनुवाद व अनुवादकाची गरज निर्माण झाली. अनुवादकौशल्य प्राप्त केल्यानंतर विदेशी सेवा, प्रकाशन विभाग, न्याय, कायदा, वैद्यक, बँका आणि खासगी उद्योगधंदे या क्षेत्रात नोकरी मिळू शकते.

इ. स. १९७० मध्ये 'अनुवाद' या विषयाची स्वतंत्र ज्ञानशाखा स्थापन झाली. तेव्हापासून या विषयाच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासास प्रारंभ झाला. त्याही अगोदर सानेगुरुजी यांनी 'आंतरभारती' द्वारे भाषाभगिनीचे महत्त्व पटवून दिले होते. विद्यापीठ अनुदान आयोग, केंद्रीय अनुवाद विभाग, राजभाषा विभाग, केंद्रीय हिंदी निदेशालय, साहित्य अकादेमी, नेशनल बुक ट्रस्ट आणि राष्ट्रीय अनुवाद अभियान यांसारख्या शासकीय संस्थांनी अनुवादविषयक कार्य केल्याने देशी भाषा आणि पाश्चात्य भाषा, साहित्यविचार यांतील मर्म तसेच अनुवादाची प्रासंगिकता आणि महत्त्व लोकांना कळू लागले. परिणामी, अनुवादप्रक्रिया अधिकाधिक गतिमान झाली. अनुवादाचे सिद्धांत, शास्त्र, व्याप्ती आणि स्वरूप निश्चित होऊ लागले. अनुवादासंदर्भात मराठी भाषेत काही प्रमाणात सैद्धांतिक लेखन झाले आहे. उदा. : वि. का. राजवाडे यांचे 'भाषांतर', सानेगुरुजींचे 'आंतरभारती', 'केल्याने भाषांतर', पद्मगंधा प्रकाशनाचा 'उत्तम अनुवाद विशेषांक', अनुवाद सुविधा केंद्राचे 'माय मावशी' इत्यादी नियतकालिके, विद्यापीठस्तरावरील चर्चासत्रे, पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रम यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी आणि प्राध्यापक यांच्यामध्ये झालेली अनुवादाची रुजवण. अनुवादाच्या उपयुक्ततेबरोबर वाङ्मयीन अभिरुची वृद्धिंगत होऊन ती ज्ञानभाषा म्हणून उदयास येईल; या भूमिकेतून 'अनुवाद' या विषयाकडे आपण सर्वांनी डोळसपणे पाहिले पाहिजे. 'अनुवादाची तात्त्विक मीमांसा' ही संकल्पना, सिद्धांत आणि स्वरूप ठरवीत असते. परिभाषेमुळे ते निश्चित होते.

अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर संकल्पना :

'अनुवाद', 'भाषांतर' आणि 'रूपांतर' या संकल्पनांचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी पाश्चात्य आणि पौराणिक अभ्यासकांनी वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत. त्यासाठी इंग्रजी, हिंदी आणि मराठी भाषेतील संकल्पनांचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

इंग्रजी व्याख्या

'अनुवाद' या शब्दाला इंग्रजी भाषेत 'Translation' हा शब्द वापरला जातो. 'Translation' हा मूळ लॅटिन शब्द आहे. 'Trans'चा अर्थ 'Through' (च्या द्वारे), तर 'latum'चा अर्थ 'To Carry' यावरून Translation'चा अर्थ 'मूळ भाषेतील विचार दुसरीकडे परिवर्तित करणे' असा आहे. 'ऑक्सफर्ड' या इंग्रजी शब्दकोशामध्ये या शब्दाचा अर्थ वरीलप्रमाणे दिला आहे.

"Express the sense of words or writing in another language."

"Be expressed OR able to be expressed in another language."

"Convert to OR be converted into another from or medium."

थोडक्यात, असे म्हणता येईल की, एखादी कठीण किंवा अगम्य वस्तू आपल्या आटोक्यात आणून देणे, साध्य करून देणे म्हणजे अनुवाद होय.

Nida Eugene : "Translation consists in producing the receptor language the close natural equivalent to the message of the source language first in meaning and secondly in style."

(अनुवादाचा संबंध हा मूळ भाषेतील विचार व शैली ग्राहकभाषेत जशीच्या तशी मांडणे होय, असा होतो.)

Catford J.C. : "The replacement of textual material in one Language by equivalent textual material in another Language."

(एका भाषेतील (स्रोतभाषा किंवा मूळ भाषा) विचार हे दुस-या भाषेत (लक्ष्यभाषा) भावात्मक पातळीवर सारखेपणा या सिद्धांतानुसार जेव्हा उतरतात, तेव्हा या प्रक्रियेस 'अनुवाद' म्हणतात.)

हिंदी व्याख्या

डॉ. सुरेश कुमार : “एक भाषा के विशिष्ट भाषा भेद के विशिष्ट पाठ को दूसरी भाषा में इस प्रकार प्रस्तुत करना अनुवाद है जिसमें वह मूल के भाषिक अर्थ प्रयोग के वैशिष्ट्य से निष्पन्न अर्थ, प्रयुक्ति और शैली की विशेषता, विषयवस्तु तथा संबंध सांस्कृतिक वैशिष्ट्य को यथासंभव संरक्षित रखते हुए दूसरी भाषा के पाठक को स्वाभाविक रूप से ग्राह्य प्रतीत होता है।”^{१३}

(अर्थात् एका भाषेतील विचार दुस-या भाषेत जेव्हा मांडले जातात, तेव्हा त्या प्रक्रियेस 'अनुवाद' असे म्हटले जाते. मूळ भाषिक अर्थ न बदलता, शैली आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांसह दुस-या भाषेतील वाचकाला त्याचा अर्थ जेव्हा समजेल, तेव्हा तो अनुवाद विषयाला धरून झालेला असतो, असे म्हणता येईल.)

डॉ. भोलानाथ तिवारी : “एक भाषा में व्यक्त विचारों का यथासंभव समान और सहज अभिव्यक्ति द्वारा दूसरी भाषा में व्यक्त करना अनुवाद है।”^{१४}

अर्थात् (एका भाषेत व्यक्त झालेले विचार जेव्हा मूळ आशयाला धक्का न लागता, दुस-या भाषेत व्यक्त होतात, तेव्हा या प्रक्रियेला 'अनुवादकार्य' असे म्हणावे.) हा डॉ. भोलानाथ तिवारी यांनी मांडलेला विचार अत्यंत समर्पक आहे.

मराठी व्याख्या

आरंभकाळात 'मराठी भाषेचे प्रतिशिवाजी' म्हणून संबोधले गेलेले विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व प्रा. श्री. म. माटे यांनी अनुवाद व भाषांतराविषयी अत्यंत महत्त्वपूर्ण विचार मांडले. त्यांच्या भाषांतरविषयक विचारांमुळे मराठी भाषेला एक नवा आयाम लाभला. चिपळूणकरांनी १८७४ मध्ये 'निबंधमाला' प्रकाशित केली. या मालेत त्यांनी देशभक्तीविषयीचे विचार मांडले आहेत.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर : “भाषांतरित वस्तुचे मूळचे सर्व गुण भाषांतरात असायला हवेत.”^{१५}

प्रा. श्री. म. माटे : “एका कुपीतील अत्तर दुस-या कुपीत आले आहे की नाही, एवढेच भाषांतरकाराच्या कामी पहावे. दोन्ही बाटल्यांची काच सारख्याच वाणाची आणि आकाराची असली पाहिजे, असा आग्रह धरण्यात काही मतलब नाही. मूळ वस्तुतील सर्व अभिप्राय प्रसादयुक्त वाणीने अन्य भाषेत सांगणे हे भाषांतरकाराचे मुख्य लक्षण होय.”^{१६}

यावरून असे म्हणता येईल की, चिपळूणकर व माटे यांनी अनुवादातील रूपबंधापेक्षा आशयाला अधिक महत्त्व दिले आहे.

श्रीधर व्यंकटेश केतकर : “भाषांतर या संज्ञेचा बराच सैल वापर केला श्रीधर, मुक्तेश्वर, मोरोपंत इत्यादी. महाभारताच्या आधारे स्वतंत्र रचना करणा-या कवींना त्यांनी भाषांतरकार मानले. अशा त-हेच्या भाषांतरकारात कवी मुळातले काही घेतो व काही गाळतो. यावरून त्या भाषांतरकाराची काव्याकडे बघण्याची भूमिका स्पष्ट होते.”^{१७}

दि. पु. चित्रे : “कवितेच्या आस्वादाच्या मुळाशी परकाया प्रवेशी संवेदना आहे. तीच भाषांतराच्या मुळाशी असायला हवी. त्या-त्या कवीच्या काव्यगर्भ व्यक्तिमत्त्वाचा स्वतःमध्ये संचार होऊ देणे, हे भाषांतरप्रक्रियेचे मर्म होय.”^{१८}

प्र. ना. परांजपे : “अनुवाद म्हणजे मौखिक किंवा लिखित भाषेच्या माध्यमातून एकदा व्यक्त झालेल्या आशयाची, त्याच भाषेच्या किंवा दुस-या एखाद्या भाषेच्या माध्यमातून पुन्हा केलेली मौखिक किंवा लिखित अभिव्यक्ती”^{१९}

निशिकांत ठकार : “भाषांतर आणि अनुवाद हे दोन्ही शब्द मराठीत सध्या प्रायः समानार्थाने वापरले जात आहेत. त्यात विवेक करण्याची गरज आहे. तथापि, साहित्यिक भाषांतरासाठी अनुवाद आणि अन्य वा सर्व त-हेच्या एका भाषेतून दुस-या भाषेत जाण्याच्या क्रियेसाठी 'भाषांतर' हा शब्द वापरावा, अशी एक भूमिका सर्वसाधारणपणे मान्य होत आहे, असे दिसते.”^{२०}

भालचंद्र नेमाडे : “भाषांतर ही संहितेचे एका भाषिक-सांस्कृतिक आवरणातून दुस-या भाषिक सांस्कृतिक आवरणात स्थानांतरण करणारी एक द्विभाषिक प्रक्रिया आहे.”^{२१}

कल्याण काळे : “पूर्वसिद्ध मजकुराचे स्पष्टीकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजे अनुवाद होय.”^{२२}

चंद्रकांत पाटील : “अनुवाद ही व्यापक स्तरावरची पारिभाषिक संज्ञा समजली पाहिजे. म्हणजे ती भाषिक कृती म्हणून असतेच. शिवाय, ती त्याच्याही पुढे जाऊन लयात्मक, सौंदर्यात्मक आणि सामाजिक, सांस्कृतिक, व्युहात्मक पारिभाषिक संज्ञा होते, याची जाण ठेवली पाहिजे. जर असा फरक केला नाही; तर निव्वळ उथळ हौसेपोटी, करिअर म्हणून, प्रतिष्ठा मिळावी म्हणून, पैसे मिळावेत म्हणून केलेली भाषांतरे आणि पूर्ण गांभीर्यानिशी केलेले; भावनिक, बौद्धिक गुंतवणुकीतून केलेले अनुवाद यात फरकच करता येणार नाही. भाषांतरे करमणुकी पोटी केला गेलेला खटाटोप होतो तर अनुवाद ही गंभीर क्रिया असल्यामुळे वाङ्मयीन संस्कृतीत मोलाची भर घालणारी जबाबदार गोष्ट असते.”^{२३}

सदा क-हाडे : “भाषांतर’ हा शब्द इंग्रजीतील ‘ट्रान्सलेशन’ शब्दाचा पर्याय आहे; आणि इंग्रजी शब्दाचे मूळ लॅटिनमध्ये आहे. ‘ट्रान्स’ म्हणजे पलीकडे अथवा दुसरीकडे आणि ‘लेटम्’ म्हणजे ‘घेऊन जाणे’. मूलतः या शब्दाचा अर्थ स्थलांतर असा आहे. आणि ‘दुसरीकडे घेऊन जाणे’. या वाच्यार्थाला कालांतराने लाक्षणिक अर्थ रूढ झाला आणि एका भाषेत व्यक्त झालेले विचार दुस-या भाषेत व्यक्त करण्याच्या प्रक्रियेसाठी त्याचे उपयोग होऊ लागले. यास ‘भाषांतर’ असे म्हणावे.”^{२४}

आशा कर्दळे : “अनुवाद हाच शब्द सरसकट वापरला जात असला तरी दोहोत फरक आहे. भाषांतर म्हणजे एका भाषेतील मजकूर त्याच्या आशय आणि अभिव्यक्तीजन्य अनुभवांसह दुस-या भाषेत आखण्याची प्रक्रिया. अनुवाद मात्र व्यापक संज्ञा आहे. त्यात स्पष्टीकरण, पुनःकथन, पुनरावृत्ती, समभाषी अनुवाद, रूपांतर, गद्य रूपांतर, पद्य रूपांतर टीका यांचा समावेश होतो. भाषांतर ही अनुवादाच्या एका प्रकाराचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे.”^{२५}

वसंत बापट : “भाषांतराला संस्कृतमध्ये छाया म्हटले जाते.”^{२६}

वीणा मुळे : “मराठीत अनुवाद हा एक समावेशक शब्द आहे. भाषेत बदल करून केलेला पुनरुच्चार होय. तो कधी स्वैर तर कधी स्वातंत्र्य घेऊन केलेल्या अशा प्रकारच्या लेखनाला भाषांतर म्हणावे.”^{२७}

मधुकर मोकाशी : “अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी संज्ञा समजली जाते. ‘भाषांतर’ म्हणजे एका भाषेतील मजकूर त्याच्या आशय आणि अभिव्यक्तिजन्य अनुभव यांसह उतरविण्याची प्रक्रिया होय ! शिवाय भाषांतराची सर्वसामान्य कल्पना म्हणजे एका भाषेतला आशय दुस-या भाषेत प्रती निर्माण करणे होय.”^{२८}

‘अनुवाद’ या शब्दाला भारतीय पातळीवर वेगवेगळ्या प्रदेशात किंवा प्रांतात निरनिराळे पर्यायवाची शब्द वापरले जातात. उदा. पंजाबी - उलथा, उर्दू - तर्जुमा, गुजराती - तरजुमो, बंगाली - तरजमा, तेलुगु - अनवादमू, तमिळ - मोळी इत्यादी. मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषेतील अनुवादासंबंधी सैद्धांतिक विचार मांडणा-या वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी ‘अनुवाद’, ‘भाषांतर’ आणि ‘रूपांतर’ या संकल्पनांचा अर्थ उलगडून दाखविला आहे. या ठिकाणी काही अभ्यासकांच्या व्याख्यांचा प्रातिनिधिक स्वरूपात परामर्शही घेतला आहे. त्यामध्ये मिचेल इलिस मायकेल फुलालव्ह, युजीन निडा, जे. सी. कॅटफोर्ड, सुरेश कुमार, भोलानाथ तिवारी, ओमप्रकाश गाबा, प्र. ना. परांजपे, निशिकांत ठकार, भालचंद्र नेमाडे, कल्याण काळे, चंद्रकांत पाटील, सदा क-हाडे, आशा कर्दळे, वसंत बापट, वीणा मुळे आणि मधुकर मोकाशी आदी अनुवादमीमांसकांचे विचार चिंतनीय आहेत. साधारणतः अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर या तिन्ही संकल्पना वेगवेगळ्या आहेत. अनुवादमीमांसेच्या चर्चेच्या अनुषंगाने या व्याख्यांचे अर्थ निश्चित करणे महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळे संकल्पना स्पष्ट करताना गोडधळ निर्माण होणार नाही, याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर या स्वतंत्र संकल्पनांचा विचार तपशीलवारपणे करणे येथे क्रमप्राप्त ठरते. अनुवाद करित असताना अनुवादमीमांसेचा अभ्यास हा त्या-त्या कारणांमुळे होत गेला. अनुवादशास्त्र हा तौलनिक साहित्याचाच एक भाग होता, यामधूनच अनुवादाचे एक शास्त्र आहे, हे ध्यानात येत गेले.

अनुवाद

‘अनुवाद’ हा शब्द ‘अनु + वद’ या संस्कृत धातूपासून बनला आहे. ‘अनुवाद’ या शब्दप्रयोगाचा मूळात साहित्यप्रकारांच्या आशयात्मक रूपाचे दुस-या तत्सम भाषेत अनुसरण करण्याकडे कल असतो. अनुवादामध्ये साहित्यविषयक रचनाप्रकार, आशयविषय, त्यामधील भाव आणि कलात्मक सौंदर्य जसेच्या तसे उतरले पाहिजे. म्हणूनच अनुवादकार्य कठीण, जटिल समजले जाते. ‘एखादी अवघड गोष्ट दुस-या भाषेत उतरविणे किंवा प्राप्त करून देणे म्हणजे अनुवाद होय,’ असेही म्हटले जाते. म्हणूनच ‘अनुवाद’ ही संकल्पना व्यापक समजली जाते. कलाकृतीतील भाषारूप आणि आशयरूप समजून घेणे, लेखकास अभिप्रेत असणारा अर्थ प्रथमच आकलन करणे, नंतर तिची दुस-या भाषेत प्रचीती घडविणे हे कार्य अनुवादकास करावे लागते. थोडक्यात, असे म्हणता येईल की,

स्रोतभाषा लक्ष्यभाषेत पोहोचविण्यासाठी योग्य आकलन आणि अर्थग्रहणाची पातळी अनुवादप्रक्रियेमध्ये महत्त्वाची मानली जाते. दोन भाषा आणि दोन संस्कृती केंद्रबिंदू मानून अनुवादकाने अनुवादकार्य केले, तर निश्चितच कलाकृतीला न्याय मिळतो. आत्मशोधाची जाणीव ठेवूनच अनुवाद करावा लागतो. यासंदर्भात ज्येष्ठ विचारवंत डॉ. जनार्दन वाघमारे यांचे विचार चिंतनीय वाटतात. ते म्हणतात, “अनुवादक हा खरेतर दोन भाषिक संस्कृतींवर सेतू बांधण्याचे काम करतो. त्याने केलेला अनुवाद हा दोन भाषांना, दोन संस्कृती व उपसंस्कृतींना आणि दोन वेगळ्या वैचारिक विश्वांना जोडणारा पूलच असतो. त्यामुळे एका संस्कृतीच्या काठावर उभी असलेली माणसे दुस-या संस्कृतीच्या किना-यावर उतरू शकतात. दोन संस्कृतींना व दोन भाषिक समाजांना जवळ येण्याची त्यामुळे संधी मिळते आणि म्हणून अनुवादक हा एक महत्त्वाचा दुवा ठरतो. एका संस्कृतीला भेदून दुस-या संस्कृतीच्या अंतरंगात शिरण्याचाच तो प्रकार असतो. दोन संस्कृती, दोन भाषा आणि दोन साहित्य यांच्या खोलात जाऊन तौलनिक अभ्यास केल्याशिवाय अनुवादाचे काम समर्थपणे करता येणे शक्य नाही. लेखन करणे ही एक सांस्कृतिक कृती असते; पण अनुवाद ही आंतरसांस्कृतिक कृती असते. It is a transcultural act असे म्हणावे लागेल.”^{२९}

साररूपाने असे म्हणता येईल की, ‘अनुवाद’ ही प्रक्रिया सर्जनात्मक आनंद देणारी ठरते. त्यामुळे या संकल्पनेस साहित्यविश्वात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भाषांतर

भाषांतरामध्ये एका भाषेतील मजकूर आणि आशय दुस-या भाषेत स्थानांतरित केला जातो. ‘अनुवाद’ ही अतिव्याप्त संकल्पना आहे. तर ‘भाषांतर’ ही तिच्या पोट्यात सामावणारी उपव्यवस्था आहे. आशयतत्त्व, परसंस्कृती आणि परकीय जीवनशैली भाषांतराच्या माध्यमातून कळते. भाषांतरामुळे मानवी जीवनातील सांस्कृतिक वातावरण लक्ष्यभाषेत वहन करता येते. त्यामुळे मूळ मजकुराशी तटस्थ, प्रामाणिक व सत्याचा अपलाप न करता, मूळ लेखकाला जे अपेक्षित आहे, ते दुस-या भाषेत अर्थात् लक्ष्यभाषेत मांडणे म्हणजे ‘भाषांतर’ होय. भाषांतरासंबंधीची संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी काही महत्त्वपूर्ण व्याख्या केल्या आहेत. त्याचा येथे परामर्श घेणे आवश्यक ठरते. ‘भाषांतर’ या संकल्पनेच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

सदा क-हाडे : “एका भाषेतील शब्दाला दुस-या भाषेतील पर्यायी शब्द योजून एका भाषेतील रचनेप्रमाणे दुस-या भाषेत वाक्यरचना करणे म्हणजे भाषांतर नव्हे; ती एका प्रकारची कारागिरी असते. भाषांतरप्रक्रियेतही कलाकौशल्याचा भाग असतो. उत्तम भाषांतर करता येणे हे उत्तम साहित्यकृती तयार करण्याइतकेच महत्त्वाचे असते. भाषेचे वैभव भाषांतरकाराला समजले पाहिजे आणि भाषांतरात ते टिकले पाहिजे.”^{३०}

डॉ. लीला गोविलकर : “भाषांतर या पारिभाषिक शब्दामध्येच एक गोष्ट गृहीत धरलेली आहे. ती म्हणजे मूळ लेखनातील आशय, अर्थ तोच असावा. त्यामध्ये बदल होऊ नये. ते आशयानंतर नसावे तर केवळ भाषांतर असावे.”^{३१}

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भाषांतरामध्ये मूळ कृती व तिचा असणारा आकृतिबंध यामध्ये कुठल्याही प्रकारे बदल करणे शक्य नसते. भाषा ही कोणतीही असो; त्या भाषेतील मूळ विचाराला अधिक समृद्ध आणि सकस करण्यासाठी भाषांतरकार सृजनशील पातळीवर विचार मांडत असतो.

अनुवाद आणि भाषांतरातील वेगळेपण

अनुवाद आणि भाषांतर या दोन संकल्पनांमध्ये असणारा सारखेपणा आणि वेगळेपणा या गोष्टींचा शोध घेणे महत्त्वाचे आहे. अनुवाद आणि भाषांतर हे शब्द काहीअंशी समान वाटत असले, तरी त्या भिन्न प्रकारच्या संकल्पना आहेत. अनुवादक हा मूळ आशय जसाच्या तसा अनुवादित कृतीत आणत असतो. भाषांतरामध्ये भाषांतरकार मूळ कलाकृतीमधील आशयात थोडाफार बदल करतो. अनुवाद आणि भाषांतर यामध्ये असणारा फरक डॉ. सदा क-हाडे आणि प्र. ना. परांजपे यांनी पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केला आहे.

सदा क-हाडे : “भाषांतरात मूळ भाषेऐवजी अन्य भाषेच्या संरचनेला (Language Structure) महत्त्व असते. आणि अनुवादात भाषेच्या संरचनेपेक्षा भाषेतून व्यक्त होणा-या आशयाला (Content) महत्त्व असते.”^{३२}

क-हाडे हे अनुवाद आणि भाषांतर यामध्ये मूलभूत स्वरूपाचा फरक करतात.

प्र. ना. परांजपे : “अनुवाद व भाषांतर यांच्या अभ्यासातील एक मुख्य समस्या म्हणजे मूळ अभिव्यक्ती व पुनराभिव्यक्ती यांच्या आशयातील समरूपतेचे प्रमाण किती असावे आणि ते कसे मोजावे हे आहे. मूळ अभिव्यक्तीमधील भाषेच्या उपयोजनाचे स्वरूप सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक संदर्भ, लेखनप्रकार, अनुवादाचा, भाषांतराचा हेतू, अनुवादाचा, भाषांतराचा लक्ष्य वाचकवर्ग

इत्यादी अनेक घटकांवर समरूपतेचा प्रकार व प्रमाण हे अवलंबून असतात. या बाबतीत महत्त्वाची गोष्ट अशी की, मूळ अभिव्यक्ती आणि पुनराभिव्यक्ती यांच्यातील समरूपतेबाबत आहे.^{१३३}

अनुवाद आणि भाषांतर या दोन्ही शब्दांतील सारखेपणा आणि वेगळेपणा लक्षात घेता, असे म्हणता येईल की, वरील दोन्ही संकल्पना Translation या मूळ इंग्रजी शब्दप्रक्रियेचा भाग आहेत. या दृष्टिकोनातूनच अनुवाद आणि भाषांतर या शब्दसंकल्पनांकडे पाहता येईल. तरच आपल्याला या दोन्ही संकल्पनांचे विवरण आणि विश्लेषण देऊन त्यामध्ये असणारा फरक स्पष्ट करता येईल.

रूपांतर

‘रूपांतर’ या प्रक्रियेमध्ये मूळ कलाकृती जेव्हा लक्ष्यभाषेत प्रवाहित होते, तेव्हा शब्दाचा अर्थ अन्य रूपात बदल करणे असा होतो. मूळ कथानक लक्ष्यभाषेत मांडताना रूपांतरकार स्वातंत्र्य घेत असतो. त्याला त्याशिवाय मूळ आशय अन्य भाषेत प्रभावीपणे मांडता येत नाही. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, रूपांतरामध्ये कलाकृतीतील मूळ विचाराची पुनरावृत्ती होत असते. यासंदर्भात डॉ. नंदकुमार मोरे लिहितात, “रूपांतराच्या प्रक्रियेमध्ये पुनराभिव्यक्ती होत असते. एखाद्या कलाकृतीतील आशयाची दुस-या रूपामध्ये पुनराभिव्यक्ती होण्याच्या प्रक्रियेलाच रूपांतर म्हणतात.”^{१३४}

रूपांतर हे मुक्त छंदातील कवितेसारखे असते. रूपांतरामध्ये भाषारूप जरी एकच असले तरी त्याचे साहित्यस्वरूप बदललेले दिसते. उदा. : आदिवासींच्या रूढी, परंपरा व जीवनशैलीवर आधारलेली कविता ही त्या समाजाचे जगणे आधारेखित करते. ही कविता जेव्हा लक्ष्यभाषेत रूपांतरित होईल, तेव्हा त्यातील रूप बदलले जाते.

रूपांतरप्रक्रिये संदर्भात डॉ. रमेश धोंगडे लिहितात, “परभाषेतील साहित्यकृतीचा आकृतिबंध साधारणपणे तसाच ठेवून बाकीचे अर्थाचे आणि रूपाचे बारकावे वगळणे, बदलणे, नव्याने आणणे म्हणजे रूपांतर होय.”^{१३५}

रूपांतराचा अर्थ ‘दुसरे’ असा असतो. यात अनुवाद आणि भाषांतरापेक्षा रूपांतरकारास ब-याच अंशी स्वातंत्र्य घेता येते. मूळ कृतीतून कथाबीज घेऊन तिच्या स्वरूपाशी एकसंधता निर्माण करून नवीन कलाकृतीस जन्म देण्याचे कार्य अनेक रूपांतरकारांनी केले आहे. उदा : ओमर खय्यामच्या ‘रूबया’ चा अनुवाद, गोगोलकृत ‘इन्स्पेक्टर जनरल’ या नाटकाचा पु. ल. देशपांडे यांनी केलेला मराठी अनुवाद ‘अंमलदार’, गो. ग. आगरकरकृत ‘विकारविलसित’ हे ‘हॅम्लेट’ या शेक्सपीअरच्या नाटकाचे रूपांतर, ‘झुझारराव’ हे शेक्सपीअरच्या ‘ऑथेल्लो’ या नाटकाचे गो. ब. देवलांनी केलेले रूपांतर इत्यादी. वानगीदाखल नमुने जरी आपण पाहिले, तर असे लक्षात येते की, रूपांतरित संहितेमध्ये स्थलनामे, व्यक्तिनामे बदलली जातात. काहीअंशी त्याच्या रूपामध्येदेखील बदल केला जातो.

अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर या तीन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. प्रत्येक संकल्पनेस वेगळा अर्थ प्राप्त झाला आहे. संकल्पना या वैज्ञानिक, निरीक्षण, चिंतन आणि अनुभव या प्रमेयांवर आधारलेल्या असतात. संकल्पनेस विशिष्ट अर्थ असतो. तो एका विशिष्ट समूहामध्ये किंवा गटामध्ये आढळतो. एखाद्या विशिष्ट शब्दामागे असणारा अर्थ सांगणारी संज्ञा म्हणजे संकल्पना होय. त्यामुळे अनुवाद, भाषांतर, रूपांतराचे निकष, त्यामागची वैशिष्ट्ये पाहिल्यानंतर असे लक्षात येते की, ही तीनही शब्दरूपे स्वतंत्र आहेत. अनुवादामध्ये भाषेच्या आकृतिबंधापेक्षा त्यातील आशयास महत्त्व असते. अनुवादित कलाकृतीमध्ये मूळ भाषेतील आशय लक्ष्यभाषेत उतरला पाहिजे. अनुवादकास मूळ कलाकृती समजून घेऊन त्याचे लक्ष्यभाषेत विश्लेषण द्यावे लागते. म्हणून मूळ कलाकृती सृजन असते, तर अनुवाद पुनःसृजन असतो. भाषांतरामध्ये कलाकृतीचा आकृतिबंध कसा तयार होतो, त्याची संरचना (Structure) कशी बदलत जाते, याचे सूक्ष्म ज्ञान आणि सखोल आकलन भाषांतरकारास असलेच पाहिजे. तरच त्याने मांडलेला विचार नवसृजन (Transcreation) ठरेल. रूपांतरात भाषिक प्रक्रिया करत असताना केवळ कथा सांगून चालत नाही, तर त्यामध्ये बदल अपेक्षित असतो. थोडक्यात, रूपांतरकाराजवळ नवनिर्मितीची क्षमता असणे आवश्यक असते.

अनुवादमीमांसकांची मत-मतांतरे :

सहाशे वर्षांपासून पाश्चात्य देशांमध्ये ‘अनुवाद’ विषयाच्या चर्चेस प्रारंभ झाला. सोळाव्या शतकामध्ये ‘वास्को दी गामा’ हा पोर्तुगीज पर्यटक युरोपातून आफ्रिका खंडास वळसा घालून इ. स. १४९८ मध्ये पहिल्यांदा भारतात आला. जगभरातील लोक व्यापारउद्दीमाच्या निमित्ताने भ्रमंती करू लागले. त्यामुळे विचारांची देवाणघेवाण सुरू झाली. जगभरात हजारो भाषा बोलणारे लोक राहतात. त्यांची संस्कृती, आचार, विचारपद्धती यांचा परिचय नव्याने भारतीय माणसाला होऊ लागला. वैचारिक देवाणघेवाण वाढू

लागली. आपल्या भाषेतील विचार दुस-यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी अनुवाद वा भाषांतराची निकड जाणवू लागली. त्यामुळे अनुवादाची चर्चा सुरू झाली. एका भाषेतील साहित्य दुस-या भाषेत अनुवादित होऊ लागले. जगभरातील अनेक अनुवादमीमांसक आणि समीक्षक अनुवादासंबंधी विचार मांडू लागले. यासंदर्भात विविध अनुवादमीमांसकांनी मांडलेल्या विचारांचा परामर्श घेणे महत्त्वाचे ठरते. सोळाव्या शतकात मुद्रणयंत्राचा शोध लागला. येशू ख्रिस्ताच्या 'बायबल' ग्रंथाची भाषांतरे होऊ लागली. 'बायबल' ग्रंथातील भाषेपेक्षा त्यातील विचार आशयरूपाने आपल्या भाषेत आले पाहिजे या गोष्टीला अधिक महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. अनुवाद वा भाषांतराचा सैद्धांतिक पातळीवर अभ्यास करणे, त्याला संकल्पनात्मक रूप देणे या गोष्टीला मूळात रोमन काळापासून सुरुवात झालेली दिसते. सिसरो आणि होरेंस या दोन विचारवंतांनी अनुवाद वा भाषांतरासंबंधी मूलभूत विचार मांडले. ते असे म्हणतात की, परभाषेत आलेले ज्ञान ग्रहण करणे आणि आपल्या भाषेत मांडणे, असे केल्याने काव्याचे रूपबंध विकसित होतात. त्यामुळे ज्ञान अन्य भाषेत अनुवादित होण्याची प्रक्रिया अंग धरू लागली. ते पुढे असेही म्हणतात, शब्द आणि अर्थ यातील अंतर अचूक हवे. मूळ भाषा आणि त्यातील जीवनजाणिवांशी भाषांतरकारांनी एकनिष्ठ राहणे या गोष्टीला महत्त्व प्राप्त झाले. मूळ विचार अनुवादित होताना त्यामध्ये फारसा बदल होऊ नये.

रशियन अनुवादमीमांसक रोमान याकोब्सन यांनी 'ट्रान्स्लेशन : ए ट्रेडिशनल क्राफ्ट' आणि 'ट्रान्स्लेशन स्टडीज' या ग्रंथांमध्ये 'अनुवाद' आणि 'भाषांतर' संकल्पनेचा विचार सविस्तर मांडला आहे. हा विसाव्या शतकातील भाषाशास्त्र या विषयात गती असणारा महत्त्वाचा अभ्यासक म्हणून ओळखला जातो. वैज्ञानिकदृष्ट्या भाषेचा अभ्यास करणारा विचारवंत म्हणून याकोब्सन याची ओळख आहे. अनुवाद आणि भाषांतर हे एका अर्थाने चिन्हांतरणच असते. तो पुढे जाऊन असे म्हणतो की, "कोणत्याही चिन्हाचा अर्थ समजून घेताना पुन्हा अपरिहार्यपणे चिन्हेच वापरावी लागतात."^{१३६} हे भाषिक चिन्हमीमांसेतील महत्त्वाचे आणि तितकेच मूलभूत तत्त्व रोमान याकोब्सनने मांडले आहे, असे याकोब्सनच्या साहित्याचा अभ्यासक अमेरिकन तर्कशास्त्रज्ञ सी. एस. पायरिस स्पष्टपणे मांडतो. पायरिस पुढे असे म्हणतो की, भाषांतरगत भाषांतर, आंतरभाषीय भाषांतर आणि आंतरचिन्ह व्यवस्थानिष्ठ भाषांतरामुळे भाषांतराचा अभ्यास चिन्हव्यवस्थेतून केल्यामुळे त्यामध्ये विरोधाभास निर्माण होत नाही. 'एका भाषेतून दुस-या भाषेत केलेले भाषांतर त्यामुळेच तंतोतंत उतरते.' हे महत्त्वाचे सूत्र त्याने मांडले आहे.

फ्रेंच मानवतावादी विचारवंत डोलेट याने सोळाव्या शतकात भाषांतरमीमांसा करताना काही मूलभूत आणि सूत्रबद्ध विचार मांडले आहेत. तो असे म्हणतो की, भाषांतरकारांनी मूळ अर्थ आणि आशय नीटपणे समजून घ्यावे. स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा यांचे ज्ञान बारकाईने करून घ्यावे. भाषांतरप्रसंगी भाषांतरकारांनी चोखंदळपणे शब्दांची निवड करावी. त्यामुळे मूळ भाषेतील विचार अन्य भाषेत मांडताना आशयाला धक्का पोहोचणार नाही. असे केल्यास भाषांतर तंतोतंत उतरेल. जॉन ड्रायडन या भाषांतरमीमांसकाने 'भाषांतर' संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास करून काही मूलतत्त्वे मांडताना शब्दानुवाद आणि अर्थानुवाद या घटकांचा समतोल विचार भाषांतर करताना होणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. भाषांतर करतेवेळी भाषांतरकारास मूळ ग्रंथाची भाषा, शैली आणि धाटणी याची पूर्णपणे कल्पना असावी. तरच ते भाषांतर तंतोतंत उतरेल, असे मत नोंदवून त्याने एकप्रकारे भाषांतर कार्याला चालना दिली आहे. युजीन निडा या भाषांतरमीमांसकाने 'ए लँग्वेज स्ट्रक्चर अँड ट्रान्स्लेशन' नामक ग्रंथ लिहून 'अनुवादा'संबंधी मत मांडले. ती असे म्हणते की, "दोन भाषांमधील समानता अर्थाच्या पातळीवर जाते, तेव्हा ते भाषांतर केवळ अर्थामुळे उत्कृष्ट ठरते. भाषेच्या अंतःस्तरापासून बहिःस्तरापर्यंत जाण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत होते. कलाकृतीचा आत्मा हा आशय असतो. तो नेमकेपणाने लक्ष्यभाषेत उतरला की, भाषांतर उत्तम झाले, असे समजावे."^{१३७}

रोमान याकोब्सन, डोलेट, जॉन ड्रायडन, युजीन निडा या भाषांतरमीमांसकांबरोबर बोलोशिनॉव्ह, मुक्रोव्हस्की आणि लेव्ही या रशियन भाषाशास्त्रज्ञांनीदेखील भाषांतरविषयक विचार मांडले आहेत. इ.स. १७८९ मध्ये झालेल्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने 'व्यक्तिस्वातंत्र्या'चा पुरस्कार केला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांना महत्त्व प्राप्त झाले. समाज आणि साहित्याकडे पाहण्याची लोकांची दृष्टी बदलली. 'कल्पनाशक्ती' हा घटक साहित्यासंदर्भात महत्त्वाचा मानला जाऊ लागला. कारण कल्पनाशक्ती ही ज्ञानापेक्षा जास्त महत्त्वाची आहे. ज्ञानाचा जन्मही तिच्यातूनच होत असतो. हाच विचार इंग्लंडमध्ये आय. ए. रिचर्ड्स आणि कोलरीज मांडू लागले. या सर्वांचा परिणाम साहित्यावर होणे अपरिहार्य होते. त्यामुळे जगभरातील उत्तमोत्तम साहित्य अनुवादावरूपाने व्यापक पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न होऊ लागला. अनुवादांमुळे इंग्रजी आणि अन्य भाषेतील साहित्य जगातील अनेक भाषांत अनुवादित होऊ लागले. परिणामी, आपली संस्कृती आणि साहित्य संपन्न होते, असे लोकांना वाटल्याने अनुवादसंस्कृती रुजू लागली. अनुवाद हे भाषाशास्त्राचेच एक अंग असल्याचे मानले जात होते. यासंदर्भात मिलिंद मालशे म्हणतात, "भाषांतर ही संकल्पना भाषावैज्ञानिकांना अनेक कारणासाठी महत्त्वाची वाटणे साहजिक आहे. एक म्हणजे भाषाविज्ञानाने 'भाषा' या संकल्पनेविषयी जी सैद्धांतिक भूमिका

मांडलेली असते, ती 'भाषांतर' या संकल्पनेच्या संदर्भात कितपत टिकाव धरू शकते, हे पडताळण्यासाठी भाषांतरप्रक्रियेचा उपयोग करता येतो. दुसरे म्हणजे विविध भाषांचा अभ्यास करताना भाषांतराचा उपयोग नैसर्गिकपणेच होत असतो व त्यातूनच भाषा-भाषांमधील साम्यभेदाचा मागोवा घेऊन काही मूलभूत भाषावैज्ञानिक मर्मदृष्टी हाती लागू शकते. तिसरे म्हणजे भाषावैज्ञानिक विश्लेषणाच्या आधारे भाषांतराच्या प्रक्रियेवर अधिक चांगला प्रकाश भाषावैज्ञानिक सिद्धांत टाकू शकतात.¹³⁶

अनुवाद किंवा भाषांतराचा अभ्यास करण्यासाठी भाषाशास्त्रीय विचारांचा आधार महत्त्वाचा आहे. भाषेशिवाय अनुवाद ही संकल्पना अमान्य आहे. अभ्यासकांनी भाषेच्या अभ्यासाबरोबर अनुवाद आणि भाषांतरासंबंधी मांडलेल्या संकल्पनांवरून अनुवादाची काठिण्यपातळी लक्षात येते.

अनुवाद ही अत्यंत गंभीर आणि व्यामिश्र प्रक्रिया आहे. तिचे स्वरूप आणि व्याप्ती ठरविणे त्यामुळे अवघड कार्य बनते. अनुवाद हे शास्त्र आहे, असे सांगितले, तरी ती एका व्यक्तिमनाची निर्मिती असते. यासंदर्भात अंजली सोमण लिहितात, "भाषांतरकाराने लक्ष्यभाषेतील वाचक डोळ्यासमोर ठेवून, त्याला केंद्रवर्ती मानून भाषांतर करायचे की स्वतःच्या संवेदनशीलतेला ती कलाकृती जशी भावेल तसे त्याला महत्त्व देऊन त्या कलाकृतीचे लक्ष्यभाषेत पुन्हा नवसर्जन करायचे? असे कितीतरी प्रश्न भाषांतर संकल्पनेचा विचार करताना समोर उभे राहतात. त्याची ठामपणे उत्तरे देणे शक्य होत नाही. ललितेतर साहित्याच्या भाषांतरात विचार करताना ते अतिशय गुंतागुंतीचे होत जातात. भाषांतराचे जे सिद्धांतन झाले ते मुख्यत्वे ललित साहित्याच्या भाषांतराच्या संदर्भातच."¹³⁷

'अनुवाद' वा 'भाषांतर' संकल्पनेचा विचार केल्यानंतर असे म्हणता येते की, ही प्रक्रिया ललितेतर साहित्यापेक्षा ललित साहित्य आणि नवसृजनाच्या पातळीवर सिद्धांताचे अंदाज बांधताना गृहीत धरणे अपेक्षित असते.

अनुवाद सिद्धांताचे दोन भाग पडतात. पहिल्या भागात व्याख्या आणि स्वरूपाचा अभ्यास अपेक्षित असतो. त्याला 'सिद्धांतपक्ष' असे म्हणतात तर दुस-या भागात भाषाशास्त्र, मानसशास्त्र आणि सामाजिकशास्त्रांचा अभ्यास अपेक्षित असतो, त्याला 'प्रयोगपक्ष' असे म्हणतात.

अ) सिद्धांतपक्ष :

अनुवादाचा सिद्धांतपक्ष खालीलप्रमाणे मांडता येईल. अनुवादमीमांसा म्हणजे काय? हे समजून घेताना अनुवादाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी समजून घेणे आवश्यक आहे. अनुवाद कशाचा आणि कशासाठी करावा, यासाठी सिद्धांतन करताना समतुल्यता, संप्रेषण, प्रभावसमता, सांस्कृतिक एकात्मता, पुनःसृजन, वैश्विक भाषिकता, सहजपणा, जवळिकता आणि विश्वासार्हता या बाबी महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

१) समतुल्यता :

या सिद्धांतामध्ये स्रोत किंवा मूळ भाषा आणि लक्ष्यभाषा यांना महत्त्व असते. स्रोतभाषेतील विचार त्याच्या सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणाप्रमाणे लक्ष्यभाषेत उतरला पाहिजे. अनुवाद करताना अनुवादकाने मूळ कलाकृतीतील आशय लक्ष्यभाषेत थोडाही कमी-जास्त न होऊ देता, योग्य त्या भावात्मक आशयासह मांडला, तरच तो अनुवाद सरस ठरेल. भाषाशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून विचार केला, तर समानता ही पहिल्यांदा अर्थविन्यास, दुस-यांदा शैलीच्या अंगाने पाहिली जाते. मूळात अर्थ आणि शैलीचा विचार कलाकृतीतील कथानकाच्या अंगाने पाहावा लागतो. 'समतुल्यते'चा अर्थ हा 'यथासंभव' असा घ्यावा लागतो. 'जराही कमी आणि जराही जास्त नाही' हे तत्त्व सांभाळावे लागते.

यासंदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे मूलगामी भाष्य करताना म्हणतात, "दोन भाषांच्या संरचनांमध्ये अंतःस्तरावर ब-याच मोठ्या प्रमाणावर साम्य असते. ह्या शब्दार्थविचारातील (Simantic) सिद्धांतावरून आणि तौलनिक भाषाशास्त्रातील साम्यदर्शक अभ्यासावरून असे सिद्ध करता येते की, एका भाषेतील संहितेच्या शब्दार्थाचे स्थानांतरण दुस-या भाषेतील संहितेत करता येणे शक्य असते. हे स्थानांतर अर्थदृष्ट्या समनिर्देशक अशा भाषिक घटनांमधून शक्य होते. या प्रक्रियेत 'समनिर्देशक' अर्थ ही संकल्पना विवाद्य ठरली आहे. एखाद्या वाक्प्रचाराचे म्हणजे भाषिक घटकाचे मूळ भाषेत अर्थदृष्ट्या जे स्थान असेल, तेच स्थान यथाशक्य दुस-या भाषेत त्याऐवजी वापरलेल्या वाक्प्रचाराचे असले पाहिजे. असा व्यावहारिक उपयोग या संकल्पनेत आहे. म्हणजे दोन भाषांमध्ये व्यावहारिक अर्थाच्या दृष्टीने समानके असतात व ती भाषांतरात योजलेली असतात. जितक्या या भाषा रक्ताच्या नात्याने अधिक जवळ किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या अधिक जोडलेल्या असतील, तितकी त्यांच्यामध्ये जास्त समानके असतील व त्यांच्यात अर्थाचे स्थानांतरण सोपे जाईल. उदा. : उडिया-मराठी, मराठी-कानडी, मराठी-गुजराथी इत्यादी. भाषांतरकाराला मातृभाषेचे ज्ञान परभाषेपेक्षा साहजिकच जास्त असल्याने भाषांतर मातृभाषेत सर्जनशील ठरतात."¹³⁸

डॉ. नेमाडे समतुल्य सिद्धांताच्या बाबतीत मान्यता देत असले, तरी भाषेअंतर्गत केलेल्या अनुवादास अधिक महत्त्व देतात. कारण अशी भाषांतरे स्वभाषेतल्या ज्ञानामुळे सरस ठरतात.

यासंदर्भात डॉ. प्रकाश मेदककर लिहितात, “सर्व प्रकारचा ज्ञानात्मक अनुभव अस्तित्वात असणा-या कोणत्याही भाषेत व्यक्त करता येऊ शकतो. जर लक्ष्यभाषेत मूळ भाषेतील शब्दाचा अर्थ नसेल, तर नवे शब्द घडवता येऊ शकतात. संज्ञा विकसित करता येऊ शकतात. आडवळणाची शब्दयोजना करून अर्थसूचन करता येते. अर्थाला समरूपत्व व जास्तीत जास्त उठावदारपणा प्राप्त करून देता येऊ शकतो. उदा. : घोड्याशिवाय चालणा-या ट्रॅमसाठी रशियन भाषेत ‘विजेची घोडागाडी’ असा शब्दप्रयोग केला जाईल किंवा विमानासाठी उर्दू - हिंदी भाषेत ‘हवाई जहाज’ असा शब्दप्रयोग केला जातो. या वाक्यप्रयोगातून ‘घोडागाडी’ला समतुल्य असणारा ‘विजेचे चालणारा पर्याय’ आणि समुद्रात चालणा-या जहाजाला समतुल्य असणारा हवेत उडणारा पर्याय. अशी समानके (Synonyms) समतुल्यतेच्या अर्थाद्वारे घडवली जातात. शास्त्रभाषेतील अर्थाच्या स्थिरत्वामुळे अशी समानके घडवली जाऊ शकतात. वस्तुतः दोन भाषांमध्ये भाषाशास्त्रदृष्ट्या क्वचितच समानके आढळतात. तेव्हा भाषांतरकाराला सममूल्यकांच्या आधारे किंवा त्याच्याशी सादृश्य साधणा-या शब्दांच्या आधारे आशयाची समानता प्रस्थापित करावी लागते.”^{१४९}

मेदककर यांनी स्रोतभाषेतील कलाकृती व लक्ष्यभाषेतील कलाकृतीमध्ये अनुवाद होत असताना काही अडचणी निर्माण झाल्यातर वाचकांच्या सोयीसाठी समान अर्थाचे शब्द अनुवादकांनी वापरले, तर फारसा बिघाड होत नसल्याचे निर्देश केले आहेत. असे केल्याने अनुवाद कार्य सफल होईल तसेच अनुवादकार्य प्रयोजनाचा भागही साधता येईल. हे कार्य कठीण असले तरी निश्चितच यशस्वी ठरणारे आहे, असे म्हणता येते.

‘समतुल्यता’ या सिद्धांतात एकवंशीय भाषागट असेल, तर अनुवादकास समानके प्रस्थापित करणे अवघड जात नाही; पण भिन्नवंशीय भाषा असतील, तर अशा ठिकाणी समानके मांडण्यास कठीण जाते. यासंदर्भात अनंत तोरो लिहितात, “एक भाषा : एक संस्कृती’ हा पाश्चात्य विचार आहे. तर ‘अनेक भाषा एक संस्कृती’ हा भारतीय विचार आहे.”^{१५०} तोरो यांच्या या प्रतिपादनावरून भाषा, साहित्य आणि संस्कृती या घटकांचे विश्लेषण मिळते. अनुवादाचा विचार रुजण्यासाठी वरील घटकाचे साहाय्य पूरक ठरते. ‘समतुल्यता’ हा अनुवाद विषयास न्याय देणारा सिद्धांत मानला जातो.

२) संप्रेषण :

भाषेची प्रामुख्याने ‘संदेशप्रेषण’ आणि ‘संदेशग्रहण’ ही दोन क्षेत्रे मानली जातात. बोलणे आणि लिहिणे म्हणजे ‘संदेशप्रेषण’ होय, तर ऐकणे आणि वाचणे म्हणजे ‘संदेशग्रहण’ होय. संप्रेषण सिद्धांतामध्ये विचारांची देवाणघेवाण महत्त्वाची मानली जाते. अनुवादामध्ये विचाराच्या पाठीमागे असणा-या अर्थाला केंद्रबिंदू मानले जाते. विचार हा स्रोतभाषेतून लक्ष्यभाषेत अर्थवहन झाला पाहिजे. अर्थ म्हणजे शब्दार्थ नव्हे. सिद्धांतामध्ये मूळ साहित्यकृतीमधील अर्थ शोधून तो लक्ष्यभाषेत मांडला जातो. ‘समानता’ या तत्त्वाला महत्त्व देणारा, अनुवादप्रक्रियेत ‘अर्था’वर एकप्रकारे नियंत्रण ठेवले जाते. शब्द जेव्हा स्वतंत्रपणे वाक्यात वापरला जातो, तेव्हा त्याला अर्थपूर्णता लाभत असते. अनुवादामध्ये शब्दाचा अर्थ दुस-या भाषेत संक्रमित होणे या प्रक्रियेस महत्त्व असते. ती प्रक्रिया अत्यंत जटिल आणि गुंतागुंतीची समजली जाते. संप्रेषणप्रक्रिया अनुवादामध्ये कशी कार्यरत राहते, यासंदर्भात सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ डॉ. अशोक केळकर लिहितात, “मूल प्रथम समजून ऐकू लागते आणि मग समजून बोलू लागते. काही दिवसांनी त्याच्याकडून आणखी एक वाढीव अपेक्षा केली जाते. आई लहानग्याला म्हणते, ‘बाबांना जाऊन सांग, जेवायला चला म्हणून.’ मूल बाबांकडे जाऊन ऐकलेला मजकूर पुन्हा सांगते. हे त्याने आयुष्यात केलेले संदेशानुप्रेषण.”^{१५१}

वरील सूत्रबद्ध विधानातून केवळ भाषा म्हणून व्यक्त करणे महत्त्वाचे नसून आईने बाळाला सांगितलेला विचार पलीकडे अर्थात वडिलांपर्यंत पोहोचला का? हे अर्थाच्या पातळीवर अनुवादामध्ये ग्राह्य धरले जाते येथे केवळ पोकळ विधान करणे अपेक्षित नसते.

३) प्रभावसमता :

या सिद्धांतामध्ये मूळ कलाकृतीमध्ये लेखकाचे अंतर्भूत झालेले विचार अनुवादकाने लक्ष्यभाषेत पोहोचवले पाहिजेत. मूळ विचाराचा प्रभाव, त्याची गुणवैशिष्ट्ये अन्य भाषेत उतरली की, ‘अनुवाद उत्तम झाला’ असे समजावे. हेच अनुवादकाचे खरे कार्य आहे; पण बहुदा अनुवाद, भाषिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक व्यवहाराची अनभिज्ञता यामुळे तो फसतो. या सिद्धांतामध्ये सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ सत्य हे आहे की, केवळ मूळ कलाकृतीतील अर्थ अन्य भाषेत प्रस्थापित झाला म्हणजे अनुवादकार्य यशस्वी झाले, असे

समजण्याचे कारण नाही. स्रोतभाषेतील शैलीविचार आणि अभिव्यक्तिसौंदर्य जेव्हा अनुवादित भाषेत प्रकट होते, तेव्हा त्याचा मूळ परिणाम लक्ष्यभाषेतील वाचकावर झाला, असे समजावे. हा सिद्धांत लक्ष्यभाषेतील वाचकांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मानला जातो.

४) सांस्कृतिक एकात्मता :

प्रत्येक भाषेची स्वतःची पृथगात्मक ओळख निर्माण झालेली असते. त्या भाषेत एक सांस्कृतिक पोशाख तयार झालेला असतो. अनेक वर्षांची परंपरा आणि भौगोलिक पार्श्वभूमी हेही सांस्कृतिक एकात्मतेचे कारण ठरू शकते. धर्म, अर्थकारण, राजकारण, सामाजिक परिस्थिती, खाण्या-पिण्याच्या सवयी इत्यादी घटकांचा परिणाम भाषेवर होत असतो. कोणतीही भाषा ही सहजासहजी निर्माण होत नाही, तर तिच्यामागे सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा वारसा लाभलेला असतो. दोन भाषा आणि दोन संस्कृती यांना जोडण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य अनुवाद करत असतो. अनुवाद हा केवळ भाषांना जोडण्याचे कार्य करत नाही, तर त्याहीपलीकडे तो समाज आणि संस्कृतीशी नाते निर्माण करतो. साहित्याचे आदानप्रदान ही एक सांस्कृतिक प्रक्रिया असल्याने ती जबरदस्तीने घडवता येत नाही. कारण संस्कृती आणि भाषा यांचे नाते अनुवादरूपाने लक्ष्यभाषेत वहन झाल्याने विचारांची देवाणघेवाण व्हायला मदत होते. त्यामुळे सांस्कृतिक एकात्मता हा अनुवादाचा आत्मा समजला जातो.

५) पुनःसृजन :

भाषेमधून वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारांची मांडणी केली जाते. प्रतिभा, नावीन्य, सत्य, शिव आणि सौंदर्य इत्यादी घटक साहित्यप्रकारात आलेले असतात. लेखक आपले विचार मांडत असताना वरील घटकांची पूजा करीत असतो. तेव्हा ती प्रक्रिया नवनिर्मिती ठरत असते. स्रोतभाषेतील सृजन हे लक्ष्यभाषेत जेव्हा अनुवादित होते, तेव्हा ते पुनःसृजन झालेले असते. कारण स्रोतभाषेतील विचार जेव्हा लक्ष्यभाषेत अनुवादक स्थानांतरित करतो, तेव्हा तो त्यात सोयीनुसार बदल करत असतो. साहित्यविषयक दृष्टिकोन, संवेदनशीलता, प्रतिभा आणि सर्जनशीलता या घटकांचा खुबीने वापर करावा लागतो, तरच ते पुनःसृजन ठरते. जो स्रोतभाषेतील विचारांना किंवा आशयास धक्का न लागू देता, सुव्यवस्थितपणे विचार मांडू शकतो, त्यालाच 'श्रेष्ठ अनुवादक' म्हटले जाते. भाषेच्या आदानप्रदानाचे सशक्त माध्यम म्हणून अनुवादाकडे पाहिले जाते. म्हणूनच अनुवादकार्य हे ख-या अर्थाने पुनःसृजनच ठरते.

६) वैश्विक भाषिकता :

अनुवादप्रक्रिया ही वैश्विक भाषिकतेचा परिणाम साधत असते. अनुवादामध्ये स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा महत्त्वाच्या मानल्या जातात. एखाद्या कलाकृतीचा अनुवाद जागतिक पातळीवरील कोणत्याही भाषेत करण्यासाठी अनुवादकास त्या-त्या भाषांचे ज्ञान आवश्यक असते. साहित्य, समाज, धर्म, विज्ञान, विविध कला, जीवनवादी सौंदर्य, मानवतावादी दृष्टिकोन इत्यादी घटकांचा परिचय असणारा अनुवादकच अनुवादाच्या रूपाने विचारांची देवाणघेवाण जागतिक पातळीवर करू शकतो. यासंदर्भात वसंत आबाजी डहाके लिहितात, "भाषांतरकाराचे काम या दृष्टीने महत्त्वाचे असते की, भाषांतरकाराच्या बाजूने पाहायचे तर तिथे मूळ साहित्यकृती असते. ती ज्या भाषेत लिहिली गेली असेल, ती भाषा, त्या भाषेची जडणघडण, त्या भाषेतील वाङ्मयीन परंपरा, ती भाषा बोलणा-या आणि वाङ्मय लिहिणा-या लोकांची राजकीय, आर्थिक, सामाजिक स्थिती, भाषांतरकारांसमोर हे सगळे विश्व असते. 'दि अॅलकेमिस्ट'च्या संदर्भात ब्राझिल आणि पोर्तुगीज अंमल, पोर्तुगीज वाङ्मयीन परंपरा, फ्रेंच प्रभाव, पोर्तुगीज वाङ्मयीन परंपरेविरुद्ध विद्रोह, बोलीभाषा आणि मुख्य सांस्कृतिक प्रवाहापलीकडच्या संस्कृती, वांशिक मिश्रण, आधुनिकीकरण अशा प्रकारच्या विविध गोष्टींशी भाषांतरकाराचा परिचय असणे स्वाभाविक ठरते. भाषांतराच्या कामामुळे भाषांतरकाराचा अन्य साहित्यविश्वाशीच नव्हे, तर संस्कृती विश्वाशी परिचय होतो. एक प्रकारे भाषांतरकार भाषांतरित कृतीच्या रूपाने दुसरा मानव समाज, दुसरी मानवी संस्कृती आपल्यासमोर ठेवतो."*

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादक वा भाषांतरकार आपली वैश्विक भाषिकता साधत असतो. भाषेच्या सहाय्याने तो जागतिक पातळीवर संवाद साधतो. संवाद हा माणसाच्या मनातील भावविश्व, भावना आणि विचारांना चालना देत असतो. अनुवाद सिद्धांतामध्ये 'वैश्विक भाषिकता सिद्धांत' महत्त्वाचा मानला जातो. कारण अनुवादक हा विश्वमनाची निर्मिती साधत असतो. कोणतेही विचार अनुवादामुळे वैश्विक पातळीवर जाऊन पोहोचतात.

७) सहजपणा :

एखाद्या भाषेतील लोकप्रिय आणि मान्यताप्राप्त कलाकृती जेव्हा अनुवादकाला भावते, तेव्हा तो आपल्या भाषेत घेऊन जाण्यासाठी 'अनुवाद' करतो. अनुवादाच्या नादात अनुवादक स्रोतभाषेतील विचार लक्ष्यभाषेतील वाचकांसाठी खुले करतो. मूळ कलाकृती जेव्हा लक्ष्यभाषेत अनुवादित होते, तेव्हा त्यातील विचाराला धक्का लागू नये इतका सहजपणा त्यात असावा, हा अनुवादातील

पहिला महत्त्वपूर्ण संकेत आहे. अनुवाद हा मूळ कलाकृतीतील भाव, भाषा, शैली, कथानक आणि सांस्कृतिकता हे घटक अबाधित ठेवून झाला पाहिजे. असे केल्याने तो 'सहजपणा' या तत्वाला धरून झाला, असे समजावे. अशा प्रकारचा अनुवाद करताना अनुवादकास दोन भाषा, संस्कृती, परंपरा, सामाजिक वातावरण आणि प्रादेशिकतेच्या घटकांचे बारकाईने ज्ञान असणे आवश्यक आहे. भाषेच्या अडचणीमुळे कानडी वाचक मराठी भाषेतील कलाकृती वाचू शकत नाही. तेव्हा कानडी भाषेतील शिवराम कारंत यांच्या कादंब-या मराठी भाषेत अनुवादित होणे आवश्यक आहे, तर मराठीतील वि. स. खांडेकरांच्या कादंब-या कानडीमध्ये अनुवादित होणे आवश्यक आहे. असे झाले तर प्रदेश, संस्कृती आणि विचार वाचकाला समजतील; पण अनुवादकांनी अनुवाद करताना सहजपणा हरवू देता कामा नये. म्हणून 'सहजपणा' हा अनुवादातील महत्त्वाचा आधारभूत सिद्धांत मानावा लागेल.

८) जवळिकता :

अनुवादामध्ये स्रोतभाषेतील जवळिकता ही लक्ष्यभाषेत महत्त्वाची मानली जाते. तेव्हा तो अनुवाद योग्य आणि आशयदृष्ट्या परिपूर्ण झाला, असे म्हणता येईल. असा अनुवाद मूलनिष्ठ समजला जातो. हा अनुवाद आदर्शतेच्या कसोटीस उतरतो. स्रोतभाषेतील विचार लक्ष्यभाषेत उतरताना कथानक, आकृतिबंध, शैली आणि सांस्कृतिकता या संरचनात्मक तथ्यांवर अनुवाद हा जवळिकता साधतो. यासाठी अनुवादक हा सजग आणि प्रामाणिक असला पाहिजे. अन्यथा अनुवादित साहित्याच्या समीक्षकास किंवा चिंतकास अनुवाद बरोबर झाला का, याचा बारकाईने विचार करावा लागतो. अनुवादकार्य साधताना अनुवादकाने 'जवळिकता' या तत्त्वास हरताळ फासला की, 'अनुवाद फसला आहे', असे समजावे.

९) विश्वासार्हता :

अनुवादकार्यामध्ये स्रोतभाषेतून लक्ष्यभाषेत विचार मांडताना अनुवादकाने कलाकृतीतील विचारांशी प्रामाणिक राहायला हवे. यासंदर्भात प्रसिद्ध अनुवादमीमांसक डॉ. अर्जुन चव्हाण लिहितात, "अनुवादाच्या नावावर स्वैराचार करणे म्हणजे मूळ विचारांवर केलेला तो बलात्कारच असतो. अनुवादकाला अनुवाद करताना भाषेमध्ये परिवर्तन करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो; परंतु मूळ विचारांतील भाव बदलता येत नाही. अनुवाद हा लक्ष्यभाषेत संपन्न होतो. परंतु ते भाव मूळ भाषेतील असायला हवेत. अनुवादकार्य हे विश्वासयुक्त मार्गाने केलेले प्रेम असते तर, अनुवादकाला एक विश्वासयुक्त प्रेयसी म्हटले जाते. जो विश्वास, निष्ठा ही प्रेमात अपेक्षित असते. त्याप्रमाणे अनुवादामध्येदेखील हीच अपेक्षा व्यक्त केली जाते."*

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादामध्ये 'विश्वास' ही बाब महत्त्वपूर्ण मानली जाते. विश्वासपूर्वक केलेले अनुवादकार्य उच्च कोटीपर्यंत पोहचते. कारण अनुवादामध्ये मूळ लेखकाच्या विचाराचा पुनर्जन्मच होत असतो. भाव, विचार आणि मूळ कल्पनाविश्व हे जसेच्या तसे स्रोतभाषेतून लक्ष्यभाषेत गेल्याशिवाय मूळ विचाराचा प्रत्यय येत नाही. ही जाणीव ठेवून अनुवादकाने कार्य केले तर ते उत्तम ठरते. म्हणूनच अनुवाद हा संस्कृतीच्या क्षितिजाचा विस्तार असतो, असे म्हटले जाते.

अनुवादाच्या सिद्धांतपक्षाचे स्वरूप पाहिल्यानंतर प्रयोगपक्षाचे स्वरूप पाहणे सयुक्तिक ठरते. सिद्धांत आणि स्वरूपामुळे अनुवादाचे विस्तारित रूप काय आहे, याची कल्पना येते.

ब) प्रयोगपक्ष :

प्रस्तुत प्रयोगपक्षामध्ये अनुवादाचा अन्य शास्त्रांशी कसा संबंध प्रस्थापित होतो, याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. भाषाशास्त्र, तौलनिक साहित्य, अनुवादशास्त्र किंवा कला, अनुवाद, व्यवहार आणि शासनप्रणाली या घटकांची चर्चा करणे येथे क्रमप्राप्त ठरते.

१) अनुवाद आणि भाषाशास्त्र :

अनुवाद आणि भाषाशास्त्राचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. अनुवाद करताना भाषा ही महत्त्वाचे कार्य करत असते. अनुवाद ही भाषेशिवाय अशक्यप्राय बाब आहे. 'भाषाविज्ञान'ला मराठी भाषेत 'भाषाशास्त्र' असे म्हटले जाते. ब्लूमफील्ड यांनी 'भाषा' हा भाषाशास्त्रावर आधारित ग्रंथ लिहिला. त्याने या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, 'भाषा ही यादृच्छिक ध्वनिप्रतीकांची संरचना असते.' भाषा ही मानवी जीवनातील विचारांची देवाणघेवाण करणारे साधन मानले जाते. भाषेशिवाय माणूस जगू शकत नाही. भाषा ही मानवी जीवनातून वगळली, तर मानवाचे जगणे शिल्लक राहत नाही. अनुवादकार्य दोन भाषांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यासाठी स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा एकत्र आल्या की, अनुवादक विचारांची देवाणघेवाण करू लागतो. तौलनिक भाषाशास्त्राच्या आधारावर आणि

त्यातील सिद्धांतानांवर स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा यांच्यामध्ये जेवढ्या मोठ्या प्रमाणात भाषासामग्री उपलब्ध होईल, तेवढा अनुवाद चांगला होऊ शकतो.

यासंदर्भात डॉ. भालचंद्र नेमाडे चिंतनीय विचार मांडताना लिहितात, “एका भाषेत चिन्हांकित झालेला अर्थ दुस-या भाषेत कसा जातो, ही चर्चा एकाचवेळी तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषाशास्त्र आणि मानसशास्त्र ह्या भिन्न भिन्न शास्त्रातील विशिष्ट शाखांनी मांडलेल्या सिद्धांतांवर अवलंबून राहून करावी लागते. कारण अर्थाचा अर्थ काय? अर्थाचे मूळ स्वरूप काय? भाषानिरपेक्ष अर्थ असतो काय? निर्गुण, निराकार असा चिन्हनिरपेक्ष अर्थ मानवी आकलनात येऊ शकतो काय? हे प्रश्न नेहमीच विवाद्य ठरतात. तथापि, भाषेवर नीट पकड असणा-या कोणाही वाचकाला हे ठामपणे सांगता येईल की, लिखित संहितेत भाषिक रचनांमधला अर्थ निखळ नसतो. विशेषतः ठरलेल्या रूपाप्रमाणे म्हणजे रूपापेक्ष असतो, त्याची मोड करता येते; परंतु थोडीफार अर्थहानी होणे संभवनीय असते. रूपापेक्षता किती अर्थवाही आहे, ह्यावर ही हानी अवलंबून असते.”^{१४६} म्हणजे भाषाशास्त्रातील रूपविचार अनुवादास पूरक ठरतो, तेव्हा अनुवाद हा योग्य पद्धतीने होतो.

अनुवादामध्ये स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा महत्त्वाची असते. अनुवाद एका भाषेतून दुस-या भाषेत केला जातो. दोन्ही भाषांमध्ये भाव, विचार, ध्वनी आणि प्रतीके वेगवेगळी असतात. उदा. : इंग्रजीमध्ये ‘खुर्ची’ या शब्दाला ‘Chair’ म्हटले जाते, तर हिंदीमध्ये ‘कुर्सी’ हा शब्दप्रयोग केला जातो, तर संस्कृत भाषेत याच शब्दाला ‘कथ’ हा शब्द वापरला जातो. संस्कृतप्रमाणेच मराठी भाषेतही तीन लिंगे आहेत. हिंदी भाषेत पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी या वचनाद्वारे भाषेचे रूप बदलते. अर्थात ते क्रिया लिंगानुसार बदलते. ‘राम जाता है।’, ‘नीता जाती है।’ हिंदी भाषेत दोन लिंग आहेत. इंग्रजी भाषेत कर्त्याच्या लिंगानुसार क्रिया बदलत नाही, तर ती कर्मानुसार बदलते. उदा. ‘Ram is eating a mango.’ इंग्रजीमध्ये ‘Horse’, ‘Horse ran’ अशी दोन भाषारूपे ‘घोडा’ या प्राण्याबद्दल वापरता येतील.

अनुवादामध्ये एका भाषेत जे सांगितले आहे, ते अन्य भाषेत आणले जाते. स्रोतभाषेतील शब्द लक्ष्यभाषेत आणले जातात. एका भाषेतील भाषिक शब्दप्रयोग अन्य भाषेत केला जातो, तेव्हा त्या भाषेतील तुलनेस महत्त्व प्राप्त होते. अशाप्रकारे अनुवादाचा थेट संबंध हा भाषाशास्त्रातील रूपावर आधारित असतो.

अ) अनुवाद आणि ध्वनिशास्त्र :

भाषिक परिवर्तन घडवून आणणा-या अर्थ आणि ध्वनी या दोन घटकांना भाषाशास्त्रामध्ये महत्त्व असते. भाषा दोन प्रकारे बदलते. एक ध्वनिपातळीवर आणि दुसरी म्हणजे अर्थाच्या पातळीवर. ध्वनी अर्थाला प्रकट रूप देण्याचे काम करतात, तर शब्द हा ध्वनीचा मूलाधार असतो. स्रोतभाषा आणि लक्ष्यभाषा यामधील ध्वनींचे वर्गीकरण समान ध्वनी, ध्वनीतील जवळपास निर्माण होणारी समानता, वेगवेगळ्या प्रकारचे ध्वनी असे करता येते. एक किंवा अनेक ध्वनींपासून बनणा-या सार्थक ध्वनींचा शब्द तयार होतो, एवढी शक्ती ध्वनिविचारात आढळते. भाषेचा अनुवाद करताना स्रोतभाषेतील ध्वनी लक्ष्यभाषेत स्थानांतरित करताना अनुवादकास कोणतीही अडचण येत नाही. वेगवेगळ्या भाषांतील समान ध्वनींचे रूप खालीलप्रमाणे -

उदा. :	संस्कृत	:	क् ख् ग् घ्
	हिंदी	:	क् ख् ग् घ्
	इंग्रजी	:	K Kh G Gh

ब) अनुवाद आणि रूपशास्त्र :

भाषाशास्त्रात नियमांचे विश्लेषण करण्यासाठी रूपाचा अभ्यास केला जातो. ध्वनीमुळे शब्द तयार होतो, तर शब्दामुळे वाक्य तयार होते. प्रत्येक भाषेतील शब्दांची रूपे भिन्न-भिन्न असतात. अनुवादाच्या परिभाषेत बोलायचे झाले, तर स्रोतभाषेतील विचार लक्ष्यभाषेत मांडताना रूपशास्त्राचा अनुवादाशी निकटचा संबंध निर्माण होतो. प्रत्येक भाषेची रूपरचना भिन्न-भिन्न असल्यामुळे अनुवाद करतवेळी शब्दाचे रूप आणि शब्दाचा वर्ग अशा दोन समस्या निर्माण होतात.

उदा. :	मराठी	:	शाळा
	हिंदी	:	प्रशाला
	इंग्रजी	:	School

क) अनुवाद आणि शब्दशास्त्र :

भाषाशास्त्रामध्ये शब्दार्थ विचाराला (Semantic) महत्त्व असते. भाषेमध्ये अर्थपातळीवर शब्दाला 'सर्वात लघुतम घटक' म्हणून अर्थ प्राप्त होतो. अनुवाद आणि शब्दविचार यांचे निकटचे नाते आहे. कारण कोणत्याही मूळ रूपामध्ये शब्द हा नाम, सर्वनाम आणि विशेषणाचे कार्य करीत असतो. हेच कार्य अनुवाद करताना दोन भाषांमध्ये घडून येते. त्यामुळे अनुवाद आणि शब्दशास्त्राचे निकटचे नाते आहे.

ड) अनुवाद आणि वाक्यशास्त्र :

भाषाशास्त्रामध्ये प्रामुख्याने वाक्यांचा शास्त्रीय अभ्यास केला जातो. भाषेत शब्द हा लघुतम रूपाने वावरत असतो, तर शब्दाशब्दाने वाक्य तयार होते. प्रत्येक भाषेत वाक्यक्रम हा ठरलेला असतो. त्यामध्ये जरादेखील बदल झाला, तर अर्थाचा अनर्थ होतो. त्यामुळे अनुवाद करताना स्रोतभाषेतील वाक्यरचना लक्ष्यभाषेत वहन करताना आपोआप बाधा निर्माण होते. म्हणून प्रत्येक भाषेची वाक्यरचना वेगवेगळी असते. त्या रचनांचा अभ्यास करणारी महत्त्वपूर्ण शाखा म्हणून वाक्यशास्त्राचा उल्लेख करावा लागतो.

उदा. : मराठी : मी शाळेला जात आहे.
हिंदी : मै स्कूल को जा रहा हूँ।
इंग्रजी : I am going to school.

वरील तिन्ही विधानांत भाषारूपानुसार फरक पडतो. त्यामुळे अनुवादकाने वाक्यरूपे पूर्णपणे लक्षात घेऊन लक्ष्यभाषेत अनुवाद करावा अन्यथा आशयाबाबत घोटाळे निर्माण होऊ शकतात.

अशा प्रकारे अनुवादाचा अभ्यास भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केला जाऊ शकतो. हे भाषा, चिन्हव्यवस्था, ध्वनिशास्त्र, रूपशास्त्र, वाक्यशास्त्र, अर्थविचार आणि शैली या अंगाने समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याचा अभ्यास सूक्ष्मलक्ष्यी आणि स्थूललक्ष्यी पद्धतीने करूनदेखील अनुवादमीमांसा करताना काही अंगे ध्यानात येत नाहीत. अनुवादमीमांसेचा अभ्यास करताना भाषाशास्त्राशिवाय अन्य शास्त्रांचीही मदत होते. त्यांचाही परामर्श घेणे महत्त्वाचे ठरते. यासंदर्भात अनुवाद आणि तौलनिक साहित्य, अनुवादशास्त्र एक ज्ञानशाखा, अनुवाद एक कला, अनुवादव्यवहाराचे शासनप्रणालीशी असणारे नाते लक्षात घ्यावे लागते. तरच सिद्धांतपक्ष आणि प्रयोगपक्ष यांचे एकजीव रसायन तयार होईल. परिणामी, अनुवादमीमांसा ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून गणण्यास मदत होईल. साहित्यपरंपरा, संप्रदाय, भाषिक आणि सांस्कृतिक परंपरा, अनुवाद एक विचारप्रणाली म्हणून या शाखेकडे जाणीवपूर्वक आणि डोळसपणे पाहिले पाहिजे. जेव्हा ही सर्व घटकद्रव्ये एकत्र येतात, तेव्हा अनुवादमीमांसा जन्म पावते.

अनुवाद आणि तौलनिक साहित्य :

भारत हा बहुभाषक देश असल्याने येथे अनेक भाषांचे साहित्य समृद्ध झालेले पाहावयास मिळते. 'अनेकतेत एकता' हे तत्त्व स्वीकारून विविध भाषा हातात हात घालून सांस्कृतिक परंपरा समृद्ध करण्याचे कार्य करीत आहेत. 'सांस्कृतिक परंपरा लाभलेला आणि ती समृद्ध करणारा देश' अशी भारताची जगात ओळख निर्माण झाली आहे. धर्म, संप्रदाय, सभ्यता, विविध विचारधारा, भाषा प्राचीन काळापासून आपले अस्तित्व टिकवून उभ्या आहेत. दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक भाषांचा अभ्यास तौलनिक साहित्यास अभिप्रेत असतो. त्याकडे आपण 'तौलनिक साहित्याभ्यास' ही स्वतंत्र विद्याशाखा म्हणून पाहू लागलो आहोत. एकविसाव्या शतकात तौलनिक विद्याशाखेचा विकासही खूप मोठ्या प्रमाणात झालेला पाहावयास मिळतो. अवतीभवतीची परिस्थिती आणि वैचारिक दृष्टिकोन या घटकांमुळे माणूस विचार समजून घेण्याचा बारकाईने प्रयत्न करतो. वेगवेगळ्या साहित्याचा आणि भाषांचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासकाला केवळ एकाच भाषेचे ज्ञान असून चालत नाही, तर वेगवेगळ्या परंपरा, सांस्कृतिक संकेत यांचेही ज्ञान आणि भान असावे लागते. अशावेळी अनुवाद आणि तौलनिक साहित्य एक अनुबंध निर्माण करते. तौलनिक साहित्यात तुलना अपेक्षित असते, तर अनुवादामध्येही एका भाषेतील विचार दुस-या भाषेत पोहोचविणे याला महत्त्व असते. अशावेळी अनुवादित साहित्याचा उपयोग ती भाषा न कळणा-या व्यक्तीला होतो. म्हणून त्या-त्या भाषेतील अनुवादित साहित्य जरी वाचले, तरी तो तौलनिक अभ्यास करू शकतो. यासंदर्भात प्रा. मनोहर व डॉ. विजया लिहितात, "एक गोष्ट मात्र खरी की, भारतीय भाषा साहित्याचा तौलनिक अभ्यास अर्थपूर्ण व्हायचा असेल, तर या भाषांतील अभिजात साहित्याचा आणि आधुनिक साहित्याचा अनुवाद होणे अत्यंत गरजेचे बनले आहे. तो एखाद्या भारतीय भाषेत, हिंदीत किंवा इंग्रजीत झाला तरी चालेल. संकल्पनात्मक पातळीवर जरी त्याचा परिचय भारतीय वाचकांना झाला, तरी तो आवश्यक आहे. तौलनिक साहित्याभ्यासात जरी अनुवादाला गौण स्थान दिले गेले असले, तरी या अभ्यासाची मदत बरीचशी अनुवादावरच अवलंबून आहे. थोडक्यात, अनुवाद हा तौलनिक साहित्याभ्यासाचा एक महत्त्वाचा आधार आहे."¹⁰ म्हणून तौलनिक साहित्य आणि अनुवादाचे निकटचे नाते आहे. तौलनिक साहित्याचा अभ्यास करताना अनुवादाची गरज भासते. अनुवाद हे

लक्षपूर्वक, विचारपूर्वक करायचे काम आहे, याचे भान अनुवादकाने आणि तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासकाने ठेवले तरच तो अभ्यास परिपूर्ण ठरू शकतो. साहित्याचा तुलनात्मक अभ्यास करताना अनुवाद मुख्यत्वे मध्यस्थाची भूमिका वठवीत असतो. वाङ्मयीन मूल्यांचे जागतिकीकरण होण्यासाठी अनुवाद एक भूमिका घेऊन साहित्याचा विचार दुस-यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी कार्य करीत असतो. अनुवादामुळे इतिहास, भूगोल, समाज, संस्कृती आणि लोकांची जीवनशैली प्रवाहित होत असते.

अनुवादशास्त्र आणि ज्ञानशाखा :

अनुवादकाला भाषा आणि व्यवहार यांचे काटेकोर ज्ञान असावे लागते. त्यास साहित्यिक भाषा आणि व्यवहारभाषा यामध्ये फरक करता आला पाहिजे. कृषी, वैद्यक, वास्तुविद्या, विद्युत आणि अभियांत्रिकी संकल्पनांचे ज्ञान झाले पाहिजे. प्रसंगी त्याला अनुवाद करतवेळेस स्वतंत्र पारिभाषिक शब्द (Terminology) तयार करता आला पाहिजे. शास्त्रीय ग्रंथाचे अनुवादकार्य वस्तुनिष्ठ स्वरूपात करता आले पाहिजे. अशा ग्रंथामध्ये माहितवजा मजकूर असतो. अनुवादकास कायदा, परिभाषा कोश आणि तंत्रज्ञान यासारख्या गोष्टींचे अनुवाद करताना पदरमोड करावी लागत नाही. शास्त्रीय ग्रंथांचे अनुवाद करताना त्यामध्ये बदल करता येत नाही. यासंदर्भात अशोक केळकर लिहितात, “अनुवादक्रिया म्हणजे मुख्यतः अनुवादकाच्या मनातील निर्णयप्रक्रिया मानताना जेव्हा ही निर्णयक्रिया स्पष्टपणे टप्प्याटप्प्याने विशिष्ट सूत्रांना अनुसरून पुढे सरकते, तेव्हा अनुवादक्रिया शास्त्रानुसार चालते; पण जेव्हा ही क्रिया निर्णयक्रिया अस्फुटपणे तारतम्य बुद्धीनुसार घडून जाते, तेव्हा अनुवाद क्रिया कलेनुसार चालते. मात्र अनुवादप्रक्रिया पूर्णतः शास्त्रानुसार चालणे ज्यावेळी शक्य असते, त्याप्रसंगी किंवा त्या टप्प्यावर ती संगणकाच्या हवाली करता येते.”^{४६} म्हणजे अनुवाद हे शास्त्र मानत असताना केळकरांनी पारिभाषिक अंगाने त्याकडे पाहिले आहे.

सदा क-हाडे लिहितात, “भाषेचे सामान्य भाषा आणि परिभाषा असे दोन प्रकार मानले जातात. कारण भाषेत सामान्य आणि पारिभाषिक असे दोन प्रकारचे शब्द असतात. सामान्य शब्द हे रोजच्या व्यवहारात वापरले जातात. सामान्य शब्दांच्या आधारावरच कोणीही मनुष्य भाषा शिकू लागतो आणि नित्याच्या व्यवहारात त्याचा उपयोग करू लागतो. पारिभाषिक शब्द ज्ञान-विज्ञानाच्या, उद्योग-व्यवसायाच्या क्षेत्रात वापरले जातात. ‘परिभाषा’ या शब्दाचा अर्थच ‘शास्त्रीय ग्रंथातल्या अर्थ असलेल्या शब्दांची सूची’ असा आहे.”^{४७}

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, अनुवादप्रक्रियेमध्ये शास्त्रीय संकल्पनांचा विचार एक शास्त्र या अंगाने करता येईल का? तर वैज्ञानिक भाषेत प्रमेयाला महत्त्व असते. ही प्रमेय जेव्हा सैद्धांतिक पातळीवर उतरतात, तेव्हा ती ‘शास्त्र’ या चौकटीत बंदिस्त होतात. म्हणून अनुवाद हे शास्त्र आहे.

‘अनुवाद’ एक कला :

शास्त्रीय भाषेत वस्तुनिष्ठपणा महत्त्वाचा असतो. शास्त्रीय भाषेतील ग्रंथांचा अनुवाद करताना भाव आणि विचार यांना महत्त्व नसते. उलट ललित साहित्याचा अनुवाद करताना अनुवादकास मूळ कलाकृतीच्या गाभ्याशी तादात्म्य पावावे लागते. त्यातील विचार, भावना आणि कल्पना समजून घ्यावा लागतात. मूळ कलाकृतीमध्ये लेखक अनुभवाचे प्रगटीकरण करतो, तर अनुवादक हा मूळ कलाकृतीशी एकरूप होऊन वाचकाला अन्य भाषेत कलाकृती वहन करताना प्रतिभेच्या साहाय्याने मूळ गाभ्याला हळुवार धक्का देऊन किंवा जसेच्या तसे मांडण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे कलाकृती ही सृजन असते, तर अनुवाद हा नवसृजनाच्या पातळीवर जाऊन पोहोचतो. हा सर्व खटाटोप करताना अनुवादकाजवळ अनुवादकौशल्यच असावे लागते. म्हणून ‘अनुवाद’ ही एक कला मानताना अनुवादकांनी मूळ कलाकृतीतील रूपबंधाचे बारकावे लक्षात घ्यावे लागतात. मूळ कलाकृती अनुवादित करतवेळी अनुवादकास सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन गोष्टींचे बारकाईने भान असणे गरजेचे असते. यावेळी अनुवादक हा पूर्णपणे कौशल्य पणास लावतो. अनुवाद ही एकप्रकारे पुनर्निर्मितीच असते. कारण लालित्य खुलवून सांगणे, सौंदर्याविष्कार घडविणे हे काम म्हणजे निर्मितीचाच एक भाग बनतो. म्हणून अनुवाद जसे शास्त्र आहे, तसे ती एक कलादेखील आहे. म्हणून ‘अनुवादाच्या अंतरंगात कलाही दडलेली असते,’ असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

सारांश :

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये मराठी भाषेतील अनुवादपरंपरेचा आढावा घेऊन इंग्रजी, हिंदी आणि मराठी भाषांतील वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी अनुवाद, रूपांतर वा भाषांतरासंबंधी केलेल्या व्याख्यांची चर्चा केली आहे. अनुवादाच्या सिद्धांताची मांडणी त्याचे स्वरूप ठरवीत असते. अनुवादमीमांसेचा पाया ख-या अर्थाने पाश्चात्य संस्कृतीने घातला. भारतावर ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल प्रस्थापित झाल्याने साहित्य, कला, संस्कृती आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन भारतात रुजू लागले. विचारांची देवाणघेवाण होऊ लागली. इ. स. १८०० ते १८७४ हा कालखंड महाराष्ट्रात ‘भाषांतरयुग’ म्हणून ओळखला जाऊ लागला. याच काळात वैदिक धर्मग्रंथ आणि पाश्चात्य

देशातील उत्तमोत्तम कलाकृतीची भाषांतरे वा अनुवाद होऊ लागले. त्यामुळे भाषांतरसंस्कृती रुजण्यास मदत झाली. पाश्चात्य विचारवंतांनी अनुवादमीमांसा केली; परंतु देशाभिमानी लोकांनी त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. आधुनिक काळात भाषाशास्त्र, चिन्हशास्त्र आणि संरचनावाद यासारखे नवनवे वाद भाषेची चिकित्सा करू लागले. अशा वादाने भाषेची चिरफाड होऊन नवा अर्थ शोधून काढला जाऊ लागला. त्याचे साद-पडसाद अनुवादमीमांसेत उमटू लागले, तर नवल ते कसले? ही मीमांसा भाषेपुरती मर्यादित न राहता, ती मानवी जीवन आणि संस्कृतीशी आपले नाते जोडू लागली. भूमिनिष्ठ जाणवा देशीवादास मान्य आहेत; पण हा संकुचित मानवी दृष्टिकोन न ठेवता, अनुवादमीमांसेस व्यापक पातळीवर अनुसरले, तरच या विचाराचे मूल्यमापन योग्य पद्धतीने होईल. मानवी चिंतन आणि मननाच्या दिशा व्यापक व्हाव्यात, त्याला आधुनिक दृष्टिकोनाची बैठक प्राप्त व्हावी. अनुवाद हा अनेक प्रकारे केला जातो. त्यामुळे त्याच्या व्याख्याही भिन्न असू शकतात. मूळ लेखकाचे विचार अनुवादप्रक्रियेत मूळावरहुकूम पोहोचू शकत नाहीत. त्यामुळे कलाकृतीचे अनुवाद होऊ नयेत, असाही एक वर्ग ज्ञानाच्या क्षेत्रात कार्यरत असतो. एवढी टोकदार भूमिका अनुवादप्रक्रियेत चालत नाही. मराठी भाषेत अनुवादकार्य मोठ्या प्रमाणात सुरू आहेत. अनुवाद सिद्धांतासंबंधी आपण नवनव्या पद्धतीने चिंतन केले पाहिजे. सृजनशील आणि उत्तम अनुवादाची व्याख्या समजून घेत सिद्धांताचा उलगडा करावा लागेल. अन्यथा महानुभाव पंथातील 'रुंभणेयाचा दृष्टान्त' सारखी अनुवाद क्षेत्रात अवस्था निर्माण होईल. अनुवादित कलाकृतीचा वाचनानंद घेणा-या वाचक आणि समीक्षक यांच्या मतांचा विचार करून अनुवादाची संकल्पना आणि सैद्धांतिक विश्लेषण करणे अपेक्षित असते.

संदर्भ

- १) वाघमारे, जनार्दन (२००६): 'अनुवाद, वर्णव्यवस्था आणि मी' (ले. डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे, भूमी प्रकाशन लातूर, आवृत्ती पहिली, पृ.क्र. ७ (प्रस्तावना)
- २) वरखेडे, रमेश (२०११) : 'भाषांतर विज्ञान : एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा', अंतर्भूत : 'शब्दसृष्टी', (हिंदी-मराठी आदानप्रदान दिवाळी विशेषांक), संपा. प्रा. मनोहर व डॉ. विजया, भारतीय साहित्य, कला व सांस्कृतिक प्रतिष्ठान, नवी मुंबई, पृ.क्र. ९४
- ३) कानिटकर, यशवंत (२००३): 'मराठी भाषा : स्वरूप आणि उपयोजन', फडके प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती पहिली, पृ.क्र. २
- ४) वरखेडे, रमेश : उनि, पृ. ९४
- ५) तत्रैव : उनि, पृ.क्र. ९४
- ६) भगत, दत्ता (२००७) : 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी', चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, पृ.क्र. १३८-१३९
- ७) पंडित, माया (१९९४) : 'एकोणिसाव्या शतकातील भाषांतर संस्कृती : वासाहतिक व्यूहातील रणनीती', अंतर्भूत : 'श्रीवाणी', (संपा. रमेश वरखेडे, वसंत आबाजी डहाके), का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, पृ.क्र. १४
- ८) Michael, Ellis & Fullalove (2011) : 'DK Illustrated', Oxford Dictionary, Oxford University Press, London, Pp. 721.

- ९) Ibid : Pp. 721.
- १०) Ibid : Pp. 721.
- ११) Nida, Eugene : 'A Language Structure and Translation',
(1975) Ed. A. S. Dil Stanford Cal : Standford
University Press
- १२) Catford, J. C. : 'A Linguistic Theory of Translation',
(1965) Oxford University Press, London
- १३) कुमार, सुरेश (१९९६) : 'अनुवाद सिद्धांत की रूपरेखा', वाणी प्रकाशन
नवी दिल्ली, आवृत्ती तिसरी, पृ. क्र. ३१
- १४) तिवारी, भोलानाथ, : 'अनुवाद की व्यावहारिक समस्याएँ', शब्दकार
गाबा, ओमप्रकाश (१९९०) प्रकाशन, नवी दिल्ली, आवृत्ती पाचवी, पृ. क्र. ११
- १५) चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री : 'भाषांतर', अंतर्भूत : 'निबंधमाला' (संपा. वा. वि. साठे),
(१९२६) पुणे, पृ.क्र. १६२
- १६) माटे, श्री. म. (१९५६) : 'विवेकमंडन', पुणे, पृ. क्र. १३२
- १७) केतकर, श्री. व्यं. : 'भाषांतरकार आणि त्यांचे मूळ परीक्षण', अंतर्भूत :
(१९६४) 'महाराष्ट्रीयाने काव्यपरीक्षण', आवृत्ती दुसरी,
पुणे, पृ. क्र. १३०
- १८) चित्रे, दि.पु. (१९८३) : 'कवितेचे भाषांतर', अंतर्भूत : 'नवभारत', पृ.क्र. २७
- १९) परांजपे, प्र.ना. : 'अनुवाद टिपण', अंतर्भूत : 'मराठी वाङ्मयकोश' खंड
(२००२) चौथा, (संपा. विजया राजाध्यक्ष), महाराष्ट्र
राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली
पृ. क्र. ९
- २०) ठकार, निशिकांत : 'भाषांतर प्रसंग', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती (२००९)
पहिली, पृ. क्र. ९,१०
- २१) नेमाडे, भालचंद्र : 'भाषांतरमीमांसेचे स्वरूप', अंतर्भूत : 'साहित्याची भाषा',
(२०११) साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती चौथी, पृ. क्र. ८४
- २२) काळे, कल्याण : 'भाषांतरमीमांसा', प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती
सोमण, अंजली (संपा.) पहिली, पृ. क्र. ७
(१९९६)
- २३) पाटील, चंद्रकांत : 'अनुवादमीमांसा' (संपा. केशव तुपे),
(२०१२) साक्षात प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ६
(प्रास्ताविक)
- २४) क-हाडे, सदा : 'भाषांतर', लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती
(२००७) तिसरी, पृ. क्र. २
- २५) कर्दळे, आशा : 'अनुवाद', अंतर्भूत : 'स्त्री साहित्याचा मागोवा' (२००२)
(इ.स.१९५१-२०००) खंड-२ (संपा. मंदा खांडगे व इतर),
प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ६२६

- २६) बापट, वसंत : 'तौलनिक साहित्याभ्यास', मौज प्रकाशन गृह मुंबई, (२०१४) आवृत्ती दुसरी, पृ. क्र. ५०
- २७) मुळे, वीणा : 'मराठी अनुवाद ग्रंथ सूची', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. २ (१९९८)
- २८) मोकाशी, मधुकर : 'भाषांतरचिकित्सा', स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ६ (२०१३)
- २९) वाघमारे, जनार्दन : 'अनुवाद, वर्णव्यवस्था आणि मी', उनि, पृ. क्र. ६ (प्रस्तावना)
- ३०) क-हाडे, सदा : उनि, पृ. क्र. ११६
- ३१) गोविलकर, लीला / : 'व्यावहारिक मराठी', स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, पाटणकर, जयश्री आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. १६१ (२००४)
- ३२) क-हाडे, सदा : उनि, पृ. क्र. ४
- ३३) परांजपे, प्र. ना. : उनि, पृ. क्र. १०
- ३४) मोरे, नंदकुमार : 'भाषासंवाद', सायन पब्लिकेशन्स पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. २१४ (२०१३)
- ३५) धोंगडे, रमेश : 'मराठी विश्वकोश' (संपा. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री (१९८९) जोशी), खंड १२ वा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ११४३-४४
- ३६) Pierce, C. S. : 'Theory of linguistic and thoughts and (1964) meaning', The Journal of Philosophy XL 111 Pp.91
- ३७) Nida, Eugene : 'A Language Structure and Translation', (1975) (ed AS Dil. Stanford, Cal) Stanford University Press
- ३८) मालशे, मिलिंद : 'रोमान याकोब्सनची भाषांतर संकल्पना', (२०१४) अंतर्भूत : 'भाषांतरमीमांसा' (संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली पृ. क्र. ८९-९०)
- ३९) सोमण, अंजली : 'भाषांतर संकल्पनेचा विकास', अंतर्भूत : 'भाषांतरमीमांसा' (२०१४) (संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण), चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली पृ. क्र. ३९
- ४०) नेमाडे, भालचंद्र : 'साहित्याची भाषा', साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, (२०११) आवृत्ती चौथी, पृ. क्र. ८४-८५
- ४१) मेदककर, प्रकाश : 'साहित्यविचार : प्रदेश आणि परिसर' (२००९) प्रतिमा प्रकाशन पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ. क्र. ११६
- ४२) तोरो, अनंत : 'अनुवादित साहित्य आणि समरसता' (२००२) समरसता साहित्य परिषद, मुलुंड, पृ. क्र. १५
- ४३) केळकर, अशोक : 'अनुवाद : शास्त्र की कला?' अंतर्भूत :

- ४४) डहाके, वसंत आबाजी : (२०१४) 'भाषांतरमीमांसा', (संपा. डॉ. कल्याण काळे, डॉ. अंजली सोमण), चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली पृ. क्र. ५२
'मराठी समीक्षेची सद्यःस्थिती',
(२०११) पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, आवृत्ती पहिली,
पृ. क्र. २८१-२८२
- ४५) चव्हाण, अर्जुन : 'अनुवाद मूल्यांकन के मानदण्ड' अंतर्भूत :
(२००७) 'प्रयोजनमूलक हिंदी और अनुवाद',
(संपा. शंकर बुंदेले), संत गाडगेबाबा विश्वविद्यालय
अमरावती, प्रथम संस्करण, पृ. क्र. ५७
- ४६) नेमाडे, भालचंद्र : 'साहित्याची भाषा', उ.नि. पृ. क्र. ८६
- ४७) प्रा. मनोहर, : 'तौलनिक साहित्याभ्यास : एक स्वतंत्र विद्याशाखा'
डॉ. विजया (संपा.) अंतर्भूत : 'शब्दसृष्टी' (हिंदी-मराठी आदान-प्रदान दिवाळी
(२०११) विशेषांक), पृ. क्र. ७३
- ४८) केळकर, अशोक : 'मध्यमा' अंतर्भूत : 'भाषा आणि भाषाव्यवहार',
(१९९६) मॅजेस्टिक बुक स्टॉल मुंबई, पृ. क्र. १५०-१५१
- ४९) क-हाडे, सदा : उनि, पृ. क्र. १११

29.

समकालीन वास्तवाचे समाजदर्शन - चन्हाट

प्रा.डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे
मराठी विभागप्रमुख,
श्री हावजीस्वामी महा. उदगीर.

जालानुसार समाजजीवन बदलते. समाज नवनवीन समस्या आणि प्रश्नांशी संघर्ष करीत जीवन जगतो. त्या काळाचे अपत्य म्हणजे साहित्य असते. त्या काळाचे विविधांगी संदर्भ घेऊन साहित्य उजागर होते. संवेदनशील कलावंताला समाजातील समस्या, प्रश्न अस्वस्थ करतात. या अस्वस्थतेचा उत्कट आविष्कार म्हणजे अंबादास केदार यांचा 'चन्हाट' हा ज्थासंग्रह होय.

अंबादास केदार हे संवेदनशील मनाचे लेखक आहेत. अवतीभोवतीच्या समाजातील माणसाचे सुख-दुःख, त्यांचे जगणे आणि मरणे याकडे ते डोळसपणे पाहतात. त्यामुळेच त्यांना ग्रामजीवनातील माणूस नीट समजून घेतला आला हे विशेष होय. अंबादास केदार यांनी येस्कर, चिपाड आणि तिसरा कथासंग्रह 'चन्हाट' लिहून आपली एक स्वतःची ओळख कथा वाङ्मयाच्या क्षेत्रात निर्माण केली आहे.

साहित्याचा शिवार डवरून, फुलून, बहरून आणण्यासाठी कलावंताला अनुभवाची आणि अनुभूतीची आवश्यकता असते. विचाराला चिंतनाची गरज असते. शब्दाची बांधणी साहित्यात करताना संयम आणि कौशल्य, शहाणपण असावे लागते तरच कसदार आणि दमदार साहित्य जन्माला येते, याची पक्की जाणीव अंबादास केदारांना आहे. अनुभव मुरवणं, चिंतन ज रजं, संयमानी आणि कौशल्यानं नीटनेटकी शब्दात बांधणी करणं त्यातून सूचकपणे मानवी जीवन शब्दातून सांगणे हे प्रतिभावंताचे काम असते, याची जाणीव केदारांची कथा अभ्यासताना येते.

ग्रामजीवन दिवसेंदिवस गुंतागुंतीचे होते आहे. शेतीविषयीची निष्ठा कमी होऊ लागली आहे. शहराविषयीचे आकर्षण, त्यातील चंगळवादी, भोगवादी आणि भौतिकवादी संस्कृतीला आपलंसं केल्याचं ग्रामसंस्कृती दिसते आहे. पाश्चिमात्य आणि शहरी संस्कृतीचे अनुकरण आणि प्रभावामुळे ग्रामीण जीवनमान झपाट्याने बदलून गेले आहे. या बदलत्या वर्तमानकाळाचे विविध संदर्भ, ग्रामजीवनातील दिवसेंदिवस निर्माण होणारी गुंतागुंत यांचा दस्तऐवज म्हणजे अंबादास केदार यांचा 'चन्हाट' ज्थासंग्रह आहे.

'चन्हाट' ह्या ज्थासंग्रहाला दिलेले नाव अर्थसूचक आणि ग्रामजीवनाचे नाते सांगणारे आहे. चन्हाट आणि शेतकरी यांचा संबंध जवळचा असतो. शेती व्यवसायातील हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. चन्हाट वळल्यासारखे, बोलणे याला चन्हाट लावजे असा शब्दप्रयोग ग्रामबोली भाषेमध्ये आहे. कथासंग्रहाच्या शीर्षकावरूनच ग्रामीणत्वाची चटकन जाणीव ज्थरून देजारा हा जीवंत कथासंग्रह आहे.

'चन्हाट' ज्थासंग्रहातील कथा अनेकविध संदर्भावर प्रकाश टाकतात. ग्रामजीवनातील राजकारण, समाजकारण, स्त्री-भ्रूण हत्या, हुंडा पद्धत, सततचा दुष्काळ, निसर्गाची अवकृपा, शिक्षणावरचा नाहीसा होणारा विश्वास, शेतीसाठीचा संघर्ष, ग्रामीण माणसाची जातीय मानसिकता, त्यामुळे वाढत जाणारा अहंकार, स्वार्थीपणा आणि अप्पलपोटीपणा, एकमेकांबद्दल वाढत जाणारा मत्सर आणि द्वेष त्यातून निर्माण होणारी कुरघोडी या एक ना अनेक प्रश्नावर चिंता आणि चिंतन करणारा लजवेधी ज्थासंग्रह म्हणजे 'चन्हाट' होय.

‘चन्हाट’ ज्थासंग्रहात एकूण बारा कथा असून वेगवेगळ्या आशय आणि अभिव्यक्तीने आविष्कृत झाल्या आहेत. ग्रामसंस्कृतीतील होत असलेला मूल्यांचा न्हास, हरवत चाललेले माणूसपण, वाढत असलेले दारिद्र्य, ग्रामजीवनातील होणारे आर्थिक शोषण, याचे कलात्मक दर्शन केदारांच्या ‘चन्हाट’ मध्ये घडताना दिसते. या संग्रहातील पहिलीच कथा ‘चन्हाट’ ही सामाजिक जीवनदर्शन घडणारी आशय आणि अभिव्यक्तीनी नटलेली लक्षणीय स्वरूपाची कथा आहे. कथेचा नायक इटुबा त्याची पत्नी रेवती याचे भावविश्व लेखकांनी अतिशय सामर्थ्याने आणि ताकदीने घडविले आहे. मुलीचे लग्न ही एक सामाजिक समस्या समाजात निर्माण झाली आहे. सौंदर्य, हुंडा आणि शिक्षण असेल तरच मुलीचे लग्न जमते अन्यथा अनेकांच्या घरी जाता-जाता बापाच्या पायातील खेटरं झिजून जातात. याचे विदारक दर्शन या कथेत घडविले आहे. मुलींच्या लग्नाची चिंता असणारा इटुबा अधिकाचीच चिंता करायला लागतो. मुलीच्या लग्नाची ही चिंता एकाच पिढीची नाही, ती प्राचीन काळापासून आहे. भीमक राजाची मुलगी रुक्मिणी तिच्या लग्नासाठी चिंताग्रस्त झालेल्या भीमज राजाची भावोवस्था महदंबेच्या धवळ्यात महदंबेने कथन केली आहे. मुलीच्या लग्नासाठी पित्याची चिंता प्राचीन काळापासून चालू आहे आणि ती आजही वास्तवात आहे, याचे सत्य दर्शन या कथासंग्रहात घडते.

इटुबाच्या मुलीचे लग्न सिताण्णाच्या मदतीने जमते. इटुबा मुलीच्या लग्नासाठी वामन सावकाराकडून व्याजाने पैसे घेतो. मुलीचे लग्न होते. तिला लेकरुही होते. इटुबा गावातील काशीनाथकडून पेरणीसाठी बैल घेऊन पेरणी करतो. सोयाबीनचे पीक चांगले येते. परंतु पाऊस वेळेवर न पडल्याने पीक वाळून जाते. इटुबा सावकाराचे कर्ज कशाने फेडावे म्हणून विचार करतो आणि हतबल होतो. चन्हाट घेवून शेताकडे फाशी घेण्यासाठी जातो. वाटेत मुसळ्याचा बारकुदा भेटतो. इटुबा त्याला सर्व हकीकत सांगतो. बारकुदा इटुबाला घरी घेऊन येतो. इटुबा फाशी घेण्यासाठी शेताकडे जात होता, बारकुदा याची माहिती इटुबाच्या पत्नीला देतो. इटुबाची बायको रेवती सांदीत ठेवलेले चन्हाट तुम्हाला कसे सापडले असे विचारते. इटुबा धरून आणल्यासारखा बसून राहतो आणि बारकुदा त्याच्या घरी निघून जातो. असा कथाभाग ‘चन्हाट’ या कथेत आलेला आहे. कथेचा विषय चांगला असूनही तो कथेत कथाकाराला नीट बांधता आली नाही. सरळधोपट कथा लिहिणे म्हणजे कथा नसते. कमीत कमी पात्राच्या आणि कमीत कमी प्रसंगाचे कलात्मक दर्शन कथेत घडविले पाहिजे. कथेतील काळ, भूतकाळ असतो. तिला एक रचनातंत्र असते. कथा निवेदनातून साकार होते. कथेतील आशय जितका परिणामकारक व अपरिहार्यपणे मांडता आला तरच कथा हृदयाला जाऊन भिडते, याची जाणीव निवेदित कथाकाराला असावी परंतु अनुभवाला खोल चिंतनाची बैठक नसल्याने ही ज्था लेजजाला यशस्वीरित्या साकारता आली नाही, असे म्हणावे लागेल.

या संग्रहातील ‘बटई’ ही ज्था महत्त्वाची आहे. या कथेचा नायक व्यंकटराव बायकोनी संभा नानाचं शेत करू नको म्हटली तरी करतो. शेतात सूर्यफूल पेरले जाते. पीक चांगले येते. परंतु धुवारी पडून सात आठ पोतेच सूर्यफूल होते. बटईने शेती करणे म्हणजे घडईपेक्षा मडई जास्त असते. हे सूचकतेने लेखकांनी मांडले आहे. व्यंकटरावाला बटईने शेती कधीच करू नये असे वाटते. नैसर्गिक संतुलन बिघडल्याने वेळेवर पाऊस पडत नाही. पाऊस पडला की, पिकांवर धुवारी पडते आणि हातातोडाला आलेले पीक रोग पडून नाहीसे होते. शेतीमध्ये घातलेला खर्चही शेतकरी काढू शकत नाही, ही खंत लेखकांनी कथेत व्यक्त केली आहे. निसर्ग, शासन, पशुप्राणी, भांडवलदार, सावकार या सर्वांकडून शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण होते. त्यामुळे शेतकरी हतबल आणि निराश होतो, याचे विदारक दर्शन या कथेत घडते.

‘माणुसकीचा घाव’ ही या ज्थासंग्रहातील अभ्यासनीय कथा आहे. ग्रामीण कथाकार फक्त शेतकरी, शेतमजुरांच्या सुखदुःखानाच साहित्यातून वाचा फोडत नाहीत तर भटक्या विमुक्तांच्या व्यथा-वेदनांना मुखरीत करतात, याचे साक्ष म्हणजे अंबादास केदारांची ही कथा होय. ‘घिसाडी’ ही जमात कृषीसंस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे. त्यांच्या सुखदुःखाना ही आपले सुखदुःख मानून ती व्यक्त करण्याची विशाल दृष्टी अंबादास केदारांच्या ठिकाणी आहे ही स्वागतार्ह बाब आहे.

ज् चरू घिसाडी पोट भरण्यासाठी गावात येतो. पाऊस पडल्यामुळे त्याची राहोटी भिजून जाते. त्याच्या बायकोचे पोट दुखायला लागते. तेव्हा कचरू बायकोला चावडीवर घेऊन जातो. ग्यानबा पाटलाची बायको घिसाड्याच्या बायकोचे बाळंतपण

ज रते. तेव्हा तिचे आभार कचरु मानतो. यंकुचा इस्या घिसाड्याची बायको चावडीवर काय तमाशा लावलेला आहे म्हणून रागावतो. रात्रीच्या पावसामुळे घिसाड्याची बायको चावडी बाळंत झाली आहे, हे जेव्हा इश्याला समजते तेव्हा तो खाली मान घालून बाहेर जातो. ग्रामजीवनातील जातीय मानसकता इस्या व्यक्तिरेखेतून लक्षात येते. तर माणूसपणाची जाणीव ग्या-नबा पाटील आणि त्यांची पत्नी झोटींगा या व्यक्तिरेखेच्या स्वभावातून पहावयास मिळते. चांगल्या आणि वाईट प्रवृत्तीच्या माणसाचे दर्शन खेडेगावात पहावयास मिळते. आजही भटक्या-विमुक्त घिसाडी जमातीकडे शुद्रपणाने पाहण्याचा दृष्टिकोन आजही बदललेला नाही. घिसाडी समाज आजही बेघर आहे. पोटासाठी गावोगाव भटकंती स्वातंत्र्यानंतरही थांबली नाही ही खंत केदारांनी व्यक्त केली आहे.

‘परक्याचं धन’ ही सामाजिक समस्याप्रधान कथा आहे. स्त्री-भ्रूण हत्याचे लोन खेड्यापाड्यापर्यंत गेले आहे. मुलगा वंशाचा दिवा असतो. संबाला पाच पोरी झाल्या. सहाव्या वेळेस मुलगा की मुलगी म्हणून तपासण्यासाठी डॉक्टरकडे जातात. डॉक्टर मुलगीच असल्याचे सांगतो तेव्हा ऑपरेशन करण्याचे ठरते, ही बातमी गावभर पसरते. केरबानाना घरी येतो. संबा व त्याची बायकोचे परिवर्तन करतो. परळीच्या डॉक्टराचे प्रकरण त्याला सांगतो. तेव्हा संबा बायकोला म्हणतो, ‘हे बघ, आता आपण सगळं देवाच्या नावावर सोडूत अन् एक जीव मारण्यापरीस त्या एका जीवाला वाचवूत. तस तुझ्याबी मनाची तयारी ठेव. सहावी पोरगी नसून पोरगं समज. अन् पुढं जगण्याची हिम्मत ठेव. आता हत्येच्या पुढं हा इषय काढायचा न्हाई.’ परक्याचं धन ही परिवर्तनवादी कथा आहे. ही कथा समाजाचे प्रबोधन करणारी आहे. एक जीव मरण्यापेक्षा त्याला वाचवू या. सहावी पोरगी नसून पोरगं समज अशा प्रकारचा धीर संबा बायकोला देतो. ही एक विचार कथा आहे. स्त्री-पुरुष समतेचा विचार करणारी परिवर्तनवादी कथा आहे. वाईट मार्गाला लागलेल्या समाजाला माणूसपणाच्या मार्जावर ‘परक्याचं धन’ ही स्त्री जातीचा सन्मान करणारी परिवर्तनाचा विचार देणारी लक्षणीय स्वरूपाची, समाजप्रबोधन करणारी विचार कथा आहे.

ग्रामजीवन म्हणजे बारा बलुतेदार आणि अठरा आलुतेदार यांचे जगणे ढोंबारी समाजाच्या दुःखाचे चित्रण, त्याचे भावविश्व अतिशय आस्थेवाईकपणे अंबादास केदार यांनी ‘पाटीचा खेळ’ या कथेत घडविले आहे. या कथेचा नायक पक्क्या ढोंबारी आपल्या आयुष्यात आपणाला जो भोगवाटा आलेला आहे तो मुलांना येऊ नये म्हणून ढोंबाऱ्याचा खेळ करित गावोगाव जातो परंतु मुलांना शिक्षण देण्यासाठी बहिणीच्या सासूजवळ ठेवतो. पक्क्याची बहीण दुर्गा हिला पोट भरण्यासाठी सोबत घेऊन जातो. दुर्गाची सासूला फेफरे येतात. त्यात तिचा मृत्यू होतो. सर्व गावातील लोक तिच्यावर अंत्यसंस्कार करतात. काही दिवसांनी दुर्गाला तिची सासू वारली आहे ही बातमी कळते तेव्हा पक्क्या व दुर्गा येतात. दुर्गा रडते. परंतु दुर्गाच्या सासूजवळ ठेवलेले मुलं कुठे असतील ही चिंता करित पक्क्या बसलेला असतो. तेवढ्यात वारकाचा इट्टा मुलांना घेऊन येतो. तेव्हा पक्क्याला बरं वाटते. म्हातारी वारल्यानंतर इट्टाने मुलांचा सांभाळ केल्याने पक्क्या त्याचे पाय धरतो. पोरांचा राहण्यासाठी आधार नसल्याने पक्क्या दोन मुलांना शाळा सोडून घेऊन जाऊ लागतो. तेव्हा मारुतीच्या वड्यावर पोरांचा गुरुजी बसलेला असतो. पोरांना कुठे घेऊन चाललो असे गुरुजी पक्क्याला विचारले तेव्हा इथं आमचं कोणीही रहात नाही असे म्हणताच गुरुजी थोडे गंभीर होतात. त्यांच्या चेहऱ्यावर निराशेचा काळोख पसरला तेव्हा गुरुजी तुमची पाल कुठं आहे असे विचारला तेव्हा बीडच्या पलीकडे आहे असे पक्क्या ढोंबारी सांगतो. गुरुजी मनातल्या मनात विचार करुन पोरांच्या पाठीवर हात फिरवीत म्हणाले, ‘पोरांना माझ्याजवळ ठेवा’ म्हणताच पक्क्याचे हृदय भरुन आलं आणि पक्क्याच्या अंगात बळ वाढल्यावानी खाली वाकून त्याने गुरुजीचे पाय धरले. तुमचे उपकार होतील, पोरं वाऱ्यावर निघाले होते पोरांची शाळा बंद होऊ लागली होती असे म्हणतात. गुरुजी दोन्ही पोरांना घरी आणले. पोटभर जेवू घातले. त्या दोन्ही पोरांची समजूत काढून त्यांना गुरुजीजवळ ठेवून पक्क्या आणि दुर्गा आपल्या पालीकडे निघाले. ही कथा मानवतावादी ज था आहे. एकमेकांना समजून घेण्याचे आणि सहकार्याची वृत्ती आजही ग्रामीण भागात आहे याचे सत्यदर्शन लेखकांनी ताकदीने घडविले आहे.

अंबादास केदार यांनी भटक्या-विमुक्तांचे भावविश्व ही तितकेच ताकदीने उभे केले आहे. ग्रामीण भागात आजही माणूसकी शिल्लक आहे. दुर्गाची सासू वारल्यानंतर इट्टा वारीक मुलांना त्याचे वडील येईपर्यंत सांभाळतो. मुलांचे शिक्षण बंद होऊ नये म्हणून गुरुजी पक्क्याच्या मुलांना घरी घेवून येतो. पक्क्या गरीब असून पोटासाठी भटकंती करतो. परंतु मुलांना शिक्षण देतो. ही ढोंबारी जातीमध्येही शिक्षणाविषयी आत्मभान आले आहे. याचे वास्तवदर्शन अतिशय सूक्ष्मपणे बोलीभाषेत अंबादास जे दारांनी घडविले आहे. संघर्ष हा मानवी जीवनाचा आत्मा असतो. संघर्षाशिवाय जीवनाला अर्थच नसतो. अंबादास केदारांच्या कथेत सर्व

जही सहजासहजी घडते. पक्याचे सर्वच कथेमध्ये मनासारखे होते. मानवी जीवन खरच इतकं सहज असता का? कथेचा विषय चांगला असूनही परिणामकारकपणे कथा उभी करता न आल्याने कथा वाचकांच्या मनाचा ठाव होवू शकत नाही. हे खरे असले तरी ग्रामजीवन, संस्कृती वातावरण अतिशय नाट्यात्मकपणे उभे करण्यात लेखक कमालीचे यशस्वी झाले आहेत. अस्सल आणि जातीवंत ग्रामीण बोलीभाषेतील शब्द कथेची परिणामकारकता वाढविण्यास बरीच भर घालताना दिसते, याचा मात्र आवर्जून उल्लेख करावा लागतो.

बदलत्या काळाचे वेगवेगळे प्रश्न आणि समस्यांनी ग्रामीण माणूस चिंताग्रस्त झाला आहे. भोंगळी शिक्षण व्यवस्था समाजालाही भोंगळ करून त्यांचे जगणेच मुश्किल करून सोडले आहे. याचे वास्तवदर्शन 'घालमेल' जथेत घडते. वसंतरावाची कमल नावाची मुलगी एकदम हुशार असते. डी.एड. करावे, नोकरी लागली की स्वतःच्या पायावर उभे रहावे हे तिचे स्वप्नही व्यवस्था पूर्ण करू शकत नाही. डी.एड. करण्यासाठी तिचे वडील पैसे भरत नाहीत तेव्हा कमल शिक्षणासाठी आईच्या गळ्यातील मंगळसूत्र चोरते. पुण्यात मामाच्या मुलाकडे जाऊन डी.एड. करण्यासाठी मंगळसूत्र त्याच्या हातात देते. हे तिचे वाजणे त्याला आवडत नाही. तिच्या वडीलांना पुण्याला बोलवून घेऊन तिला तो गावाकडे पाठवितो. कमलचे डी.एड. होते. तिचे वडील सी.ई.टी. च्या क्लाससाठी सावकाराकडून व्याजाने १५ हजार रुपये काढतात. सी.ई.टी. चे क्लास लावतात. कमल सी.ई.टी. परीक्षा पास होते पण मार्क कमी मिळाल्यामुळे नोकरी लागत नाही. डी.एड. चं झालेलं बाजारीकरण याची जाणीव वसंतराव मुलीला करून देतो. तेव्हा कमल वडीलांना म्हणते, सी.ई.टी. साठी काढलेले पैसे परत करण्यासाठी मी मदत करते असे आश्वासन देते. कमलाच्या बरोबरीच्या मुलींना लेकरं झालेले असतात. शिक्षणाच्या, नोकरीच्या नावाखाली मुलींचे वय वाढत आहेत. त्यामुळे लग्नही होत नाहीत आणि नोकरीही लागत नाही. या चक्रात सापडलेल्या सुशिक्षित तरुण मुलीची करुण कहाणी अतिशय जीवंतपणे अंबादास केदार यांनी घडविले आहे. शिक्षणामुळे मुलींचे वय वाढले जाते. त्यामुळे त्यांच्या लग्नाची समस्या निर्माण होऊ लागली आहे. या समस्येवर 'घालमेल' जथा प्रकाश टाकताना दिसते.

'छळ' ही कथा स्त्री जीवनाची व्यथा, वेदना, तिच्यावर होणारे अन्याय-अत्याचार चित्रित करणारी कहाणी आहे. या कथेची नायिका तुळसा लग्न होऊन नऊ-दहा वर्षे झाले तरी लेकरु होत नाही, त्यामुळे तिचा सासरा किशनराव, तुळसाच्या नवऱ्याकडून तिचा छळ होतो. ही बातमी तुळसाच्या आईवडीलांना कळते. तेव्हा कोंडीबा आपल्या मुलीला घेऊन येण्यासाठी तिच्या गावी जातो. तिचा सासरा किशनराव, तिचे वडील कोंडीबा यांच्यात तुळसाला माहेरी घेऊन जाण्याबद्दल चकमक उडते. तुळसाला तिची आई कमळबाई आजारी पडली आहे. म्हणून माहेरी जाऊन जाण्यास आलो आहे असे कोंडीबा सांगतो. तरीही तुळसाला पाठविण्यास तयार होत नाहीत. तुळसा मात्र काहीही करून मला माहेरी घेऊन चला अशी विणवणी करतो. तुळसा कोंडीबाला अंथरुन टाकून देते आणि कोंडीबा तसाच झोपी जातो, हा कथाभाग या कथेत आला आहे. समाजात 'लेजरु' न होणाऱ्या स्त्रियांना वांझ म्हणून तिच्यावर अन्याय-अत्याचार केला जातो, याचे सत्यदर्शन अंबादास केदारांनी घडविले आहे.

'ईरस' या कथेतील नायक बाजीराव याच्या मुलीच्या लग्नाच्या वेळेस सोपान पैशाची मदत करतो. बाजीरावचा भाऊ परबतराव लग्नासाठी पैशाची मदत करत नाही. सोपानने मुलींच्या लग्नासाठी दिलेल्या पैशाच्या कर्जात त्याला बाजीराव शेत विकतो. तेव्हा त्याचा भाऊ परबत विरोध करतो. भावाला सोडून मांग जातीच्या सोपानला बाजीरावाने शेत विकले. ही जातीय मानसिकता असलेल्या परबतला सहन होत नाही तेव्हा बाजीराव, परबतला एक महिन्यात पैसे जमा करण्याचे आणि शेती घेण्यास सांगतो. परबतला एक महिन्यात पैसे जमा करणे होत नाही. त्यामुळे मांगाचा सोपान्या आणि परबतराव यांच्यात शाब्दिक चकमक होते. तेव्हा बाजीराव डोक्याला हात लावून बसतो तेथून सोपान्या बाजीरावाला उठवितो तेव्हा बाजीराव, सोपान्याला म्हणतो, आमच्या भावाचं कायबी मनावर घेऊ नगस म्या हाय की, तुला असा धीर बाजीराव सोपानला देतो. तो घरी निघून जातो. बाजीराव मात्र डोक्याला हात घालून बसतो. हा या कथेचा विषय आहे. आपल्या शेतीच्या कडेला दुसऱ्या जातीचा माणूस येणे म्हणजे अडचण असते म्हणून जवळच्याच भावकीतल्या लोकांना खेडेगावात शेती विकले जाते, ग्रामीण भागातील जातीय मानसिकता, शूद्र जातीकडेकडे पाहण्याचा शूद्र दृष्टिकोन दिवसेंदिवस जागतिकीकरणाच्या काळातची वाढतो आहे, याचे जीवंत दर्शन नाट्यात्मकपणे लेखकांनी ग्रामीण बोलीभाषेत चित्रित केले आहे.

ग्रामीण भागातील सरपंच पदाच्या सत्तेसाठी चाललेला संघर्ष एकमेकांचे पाय ओढण्याची खेकड्याच्या प्रवृत्तीचे दर्शन लेखकांनी घडविले आहे. 'वचपा' या ज थेत सरपंच पदासाठी जागा एस.सी. प्रवर्गासाठी असते. गावाचा जुना सरपंच श्यामरावला पॅनेल उभा करण्यास सांगतो. श्यामरावाने निवडणूकीला उभे राहू नये, ही त्यांच्या बायकोची इच्छा असते. तरीही श्यामराव निवडणूक लढवितो. निवडणूकीत विजयी होतो. गावाचा सरपंचही श्यामराव होतो. निवडणूकीचा खर्च जुन्या सरपंचानी केल्यामुळे श्यामराव फक्त सहीचा धनी असतो कारभार मात्र जुन्या सरपंच करतो. महाराष्ट्रात एस.सी. च्या सरपंचाची मानहानी कशी केली जात आहे याचे वास्तव दर्शन लेखकाने या कथेत घडविले आहे. निवडणूकीचे पैसे दुसऱ्याने खर्च केल्याने त्यांना पदाचा उपभोग घेता येत नाही. दलित सरपंच म्हणून सन्मान प्रतिष्ठा ही कोणी देत नाही. दारिद्र्य, अज्ञान, जत याचा फायदा घेऊन राजकारणातील दलितांचे कसे शोषण केले जाते, भारतीय राज्यघटनेने दिलेले हक्क आणि अधिकार, स्वातंत्र्याचाही त्यांना पुरेपूर फायदा जातीयवादी आणि भांडवलदार लोक घेऊ देत नाहीत याचा बोलका जीवनपट म्हणजे प्रस्तुत कथा आहे.

विरोधी पार्टीचा सखुनाना सरपंच श्यामराव आणि कारभार जुना सरपंच करतो आहे. निवडणूकीत खर्च केला तरी सरपंचकीचा फायदा घेतला आहे. तू इथून सरपंचाचा पदभार सांभाळण्याचे सखुनाना सांगतो. श्यामराव सरपंचाचा कारभार स्वतः करण्याचा निर्णय घेतो. तेव्हा जुन्या सरपंचाला आवडत नाही. जुन्या सरपंचानेच सगळा खेळ केलेला आहे. याची जाणीव श्यामरावची बायको सेवंता त्याला करून देते. तेव्हा जुन्या सरपंच तणतण करीत घरच्या बाहेर पडतो. असा कथाभाग या कथेत मांडला आहे. एकमेकांची 'वचपा' ज ढण्याची मानवी प्रवृत्ती खेडेगावात फार असते, याची जाणीव अंबादास केदार 'वचपा' या कथेतून करून देतात. ग्रामीण भागातील राजकारण कुठल्या स्तराला गेलेले आहे, याचा सूक्ष्म वेध कथाकाराने घेतला आहे.

'ऑपरेशन' ही ज थ्या स्त्री-भ्रूण हत्यावर प्रकाश टाकते. मुलीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन हीनतेचा कसा झाला आहे याची जाणीव करून लेखक देतो. या कथेची नायिका सुमाला चार-पाच मुली असल्यामुळे कंटाळून तिचे ऑपरेशन करण्यासाठी तिचा नवरा, सासू सासरे घेऊन जात आहेत. हा निरोप तिच्या वडीलांना लागतो. ऑपरेशन करू नकोस. मुलाची वाट पहा, असा सल्ला तिचा वडील देतो. ह्यानंतर होणारे मुल मुलगी का मुलगा हे तपासून मुलगा असेल तर ठेवावे, मुलगी असेल तर स्त्री-भ्रूण हत्या करावी असे ठरते. हा वाईट विचार सुमाचा नवरा, सासू, सासरे हाणून पाडतात आणि शेवटी सुमा ऑपरेशनला तयार होते. मुलगा-मुलगी असा भेद न करता मुलींवर सुमाचं ऑपरेशन केले जाते. ही एक विचारकथा असून ती समाजाचे प्रबोधन करते. मुलगा, मुलगी असा भेद न करता चार-पाच मुलींवर ऑपरेशन केले जाते हे वास्तवदर्शन घडविणारी परिवर्तनवादी विचाराची स्त्री जातीचा सन्मान करणारी ही कथा आहे.

'अतिक्रमण' या कथेत कथाकारांनी ग्रामीण भागातील राजकारण, हेवेदावे, द्वेष, मत्सर यातून घडणारा संघर्ष यांचे दर्शन घडविले आहे. गावचा नवीन सरपंच गावातील अतिक्रमण नाहीसे करून गावात मोठमोठे रस्ते निर्माण करण्याचा मनोदय व्यक्त करतो. त्याला संतोबा नावाचा व्यतीविरोध करतो. त्याला गणपतरावाचाही पाठिंबा असतो. या दोघालाही सरपंच समजूतदारपणे सांगून विरोध करणे थांबवितो आणि गावात अतिक्रमणाला सुरुवात होते. धनाजी पाटलाच्या घराजवळ अतिक्रमण येते तेव्हा तो विरोध करतो. अतिक्रमण हे सरपंचाच्या गल्लीकडून अगोदर व्हावे नंतर आमच्याकडून अतिक्रमण करावे असा आग्रह धरतो. तेव्हा सरपंच संयमानी खालच्या गल्लीकडून अतिक्रमण चालू करतो. पण मुसळ्याचा मारोती अतिक्रमणाला विरोध करतो. कितीही समजावून सांगितलं तरी मारोती ऐकत नाही हे लक्षात येतेच. अतिक्रमण थांबवून सरपंच ग्रामसभा घेतो. अतिक्रमणाला विरोध ज रजाऱ्यांवर पोलीस कार्यवाही केली जाईल असे म्हणताच ग्रामसभेत बाचाबाची होते. गावभर अतिक्रमण हटविले जाते. जिकडे-तिकडे सरपंचाच्या कामाची चर्चा होते. त्याची लोकप्रियता वाढते. विरोधक मात्र कानात बोट घालून सरपंचाचे गुणगान ऐकतात. पुढच्या निवडणूकीत सरपंचाला पाडू असा डावपेच आखू लागतात. पण शेवटपर्यंत त्याला ते जमत नाही. शेवटी तोंड वाईट करून गावात फिरू लागतात. हा कथाभाग कथेत आला आहे. अतिक्रमणाचा गवगवा जिकडे-तिकडे वाढला आहे, याचा परिणाम ग्रामीण भाजावर झाला. त्यातून ग्रामीण भागात अतिक्रमणाला सुरुवात झाली आहे. या समकालीन वास्तवाचे 'चन्हाट' ज थ्यासंग्रहातून अतिशय सहज आणि सोप्या पद्धतीने लेखकांनी दर्शन घडविले आहे.

‘चारा’ ही दुष्काळाची चित्रण करणारी कथा आहे. गावात दुष्काळ पडतो. गावात जनावरासाठी चान्याची छावणी उभारली जाते. गावात काम सुरू होतात. फक्त अधिकारी पुढारी येईपर्यंतच. नंतर गावातील काम बंद पडते. छावणी बंद पडते. दुष्काळामुळे हतबल झाल्यामुळे पोट भरण्यासाठी भिवा आणि सोपान गाव सोडतात. दुष्काळामुळे जनावरे, पशुपक्षी आणि गरिबीमुळे जगणे मुश्किल होते, याचे वास्तवदर्शन बोलीभाषेत मांडल्यामुळे कथा हृदयाचा ठाव घेते.

अंबादास केदार यांचा ‘चन्हाट’ ज्थासंग्रह ग्रामीण खेडं, त्याच्यातील संस्कृती, हेवेदावे, मत्सर, संघर्ष, एकमेकांत चालू असलेली कुरघोडी तरी एकमेकांबद्दल असलेले प्रेम व्यक्त केले आहे. ग्रामीण बोलीभाषेतील अस्सल ग्रामीण शब्द त्यामुळे केदारांच्या कथेत नाट्यात्मकता आली आहे. संवाद, वर्णनकौशल्य, प्रसंगाचे चित्तवेधक दर्शन, आशय आणि अभिव्यक्ती यातील अभिन्नत्वामुळे ही कथा अभ्यासनीय ठरली आहे.

संदर्भ

- १) अदवंत म. ना. - संपादक पेंजण - साहित्य प्रसार, केंद्र सीताबर्डी, नागपूर १२, चौथी आवृत्ती २०००.
- २) टिळक विद्या गौरी (संपादक) वाङ्मय इतिहास लेखन : स्वरूप आणि समस्या (डॉ. अ. वा. कुलकर्णी यांचा लेख) प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९९.
- ३) डॉ. पुंडे दत्तात्रय, डॉ. तावरे स्नेहल - संपादक - साहित्य विचार स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे- २००१ तृतीयावृत्ती.
- ४) देशपांडे मा. का. - साहित्य साधना, कॉन्टिनेटल प्रकाशन, पुणे, २ मार्च १९६१, प्रथमावृत्ती.
- ५) प्रा. हातकणंगलेकर म. द. - मराठी कथा : रूप आणि परिसर, संपूर्ण प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, प्रथमावृत्ती, मार्च १९८६.

30.

महिला स्व-सहायता समूह से ग्रामीण विकास (सागर जिले के विशेष संदर्भ में)

डॉ. राजकुमार ठाकुर

वाणिज्य विभाग

सर्वे महेन्द्र शासकीय स्नाकोत्तर महाविद्यालय टीकमगढ़ (म.प्र.)

मोबा. – 9301662407

सारांश:

स्वतंत्रता के बाद भारतीय अर्थव्यवस्था को सुदृढ़ बनाने और उसे तीव्र गति से विकास के पथ पर आगे ले जाने के लिये तत्कालीन समय में प्रचलित विकास की पूंजीवादी और समाजवादी अवधारणा के मिश्रण का प्रयोग कर विकास के लक्ष्य हासिल करने का प्रयत्न किया गया था। इसके अन्तर्गत पंचवर्षीय योजनाओं के माध्यम से कृषि, उद्योग, व्यापार तथा सेवा क्षेत्र के साथ-साथ विकास के लिए बुनियादी सुविधाओं का विस्तार किया गया एवं इन सभी क्षेत्रों में उल्लेखनीय उपलब्धियां प्राप्त की गईं। आर्थिक एवं सामाजिक क्षेत्र की इन उपलब्धियों के बाद आज भी ऐसी अनेक चुनौतियां हैं जिनसे उबरना सहज नहीं है। गरीबी तथा बेरोजगारी इनमें सर्वप्रमुख हैं। गरीबी उन्मूलन जैसी गम्भीर चुनौती का सामना करने के लिये एक अभिनव प्रयोग पड़ोसी राष्ट्र बांग्लादेश में किया गया जिसे "स्व-सहायता समूह" जैसा विशिष्ट नाम दिया गया। भारत में भी इस योजना को लागू कर गरीबी के विरुद्ध संघर्ष का एक नवप्रयोग किया गया है। "इस योजना के माध्यम से स्वरोजगार के साथ ही इससे हमारी महिलाओं में उद्यमशीलता, कर्मठता एवं सामूहिकता की भावना जागृत होगी। उनमें व्याप्त समस्याओं, निरक्षता, रुढ़िवादिता, परम्परावादिता आदि को दूर करने में सहयोग प्राप्त होगा। अतः स्व-सहायता समूहों की सफलता के द्वारा गाँवों में आत्मनिर्भरता का गांधी जी का सपना साकार हो सकता है तथा देश के विकास में महिलाओं की सक्रिय भागीदारी सुनिश्चित होकर टिकाऊ विकास का मार्ग प्रशस्त हो सकेगा। यह योजना विभिन्न आयामों के लिए प्रसिद्धि पा रही है। बचत एवं लघु वित्त के साथ रोजगार सृजन जहाँ योजना का ध्येय है वही वे महिला सशक्तिकरण का भी एक माध्यम है। महिला स्व-सहायता समूह प्रजातांत्रिक, आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन में महिलाओं में समानता, सहभागिता तथा निर्णय प्रक्रिया में भागीदारी को बढ़ाकर महिला सशक्तिकरण का कार्य कर रही है। मध्यप्रदेश सरकार द्वारा शासकीय शालाओं में मध्याह्न भोजन व्यवस्था महिला स्व-सहायता समूहों को दिया जाना एवं सहकारिता की उचित मूल्य की दुकान का समूह द्वारा संचालित होना इस बात का द्योतक है, कि महिला स्व-सहायता समूह योजना गरीबी उन्मूलन एवं ग्रामीण विकास की दिशा में एक सफल योजना के रूप में प्रतिष्ठित हो रही है।

Keywords: महिला सशक्तिकरण, सामाजिक उत्थान, आत्मनिर्भरता, सहभागिता, आजीविका, उद्यम, समानता, ग्रामीण विकास, गरीबी, बेरोजगारी।

परिचय

किसी भी राष्ट्र की आर्थिक तथा सामाजिक संवृद्धि के लिये एक सुदीर्घ, समविन्त एवं नियोजित प्रयत्न आवश्यक होते हैं। भारत जैसे विशाल तथा भौगोलिक और सांस्कृतिक विविधता वाले देश में आर्थिक विकास की चुनौती और भी जटिल हो जाती है। अपने ग्रामिण परिवेश कर विशिष्टता के कारण भारत में विकास की अवधारणा के कियान्वयन की व्यूह रचना सामान्य से भिन्न होना स्वाभाविक है। इसके अतिरिक्त प्रत्येक राष्ट्र

की ऐतिहासिक परिस्थितियाँ, राजनैतिक घटना क्रम और सामाजिक वातावरण भी विकास को प्रभावित करता है। ये तत्व विकास की विविध बाधाओं को उत्पन्न भी करते हैं तथा उन बाधाओं को पार करने की शक्ति का संचार भी करते हैं। आधुनिक समय में हो रहे ज्ञान-विज्ञान के विस्तार ने विकास के नए प्रतिमान स्थापित किए हैं। विकास प्रक्रिया के द्वारा जहाँ व्यक्ति के जीवन स्तर को उन्नत करने में सहायता मिलती है वहीं विकास जनित समस्याओं का सामना भी करना पड़ता है स्वतंत्रता के बाद भारतीय अर्थव्यवस्था को सुदृढ़ बनाने और उसे तीव्र गति से विकास के पथ पर आगे ले जाने के लिये तत्कालीन समय में प्रचलित विकास की पूंजीवादी और समाजवादी अवधारणा के मिश्रण का प्रयोग कर विकास के लक्ष्य हासिल करने का प्रयत्न किया गया था। इसके अन्तर्गत पंचवर्षीय योजनाओं के माध्यम से कृषि, उद्योग, व्यापार तथा सेवा क्षेत्र के साथ-साथ विकास के लिए बुनियादी सुविधाओं का विस्तार किया गया एवं इन सभी क्षेत्रों में उल्लेखनीय उपलब्धियाँ प्राप्त की गईं। आर्थिक एवं सामाजिक क्षेत्र की इन उपलब्धियों के बाद आज भी ऐसी अनेक चुनौतियाँ हैं जिनसे उबरना सहज नहीं है। गरीबी तथा बेरोजगारी इनमें सर्वप्रमुख हैं। भारत जैसे विकासशील देश में जब विकास के अनेक प्रतिमान हासिल कर गरीबी और बेकारी का संकट कम नहीं हुआ तब इनके विरुद्ध संघर्ष के लिए अनेक योजना और कार्यक्रम चलाये और इनके माध्यम से इन समस्या की तीव्रता को नियंत्रित करने में सफलता अवश्य मिली परन्तु इनसे मुक्ति का मार्ग प्रशस्त नहीं हो सका, तब 20 वीं सदी के अंतिम दशक में तेजी से बदलती हुई वैश्विक परिस्थिति के अनुकूल नई आर्थिक नीति अपनाई गई और लगभग पाँच दशकों की विकास प्रक्रिया में व्यापक बदलाव आरम्भ किये गए। यह विडम्बना ही है कि इन नीतियों को अपनाने पर भी भारत सहित विश्व के सभी विकासशील राष्ट्र कमोवेश विकास के साथ-साथ गरीबी और बेकारी के निरन्तर नये स्वरूप का सामना कर रहे हैं। अब विश्व के विभिन्न भागों में इन्हे सामाजिक और आर्थिक दृष्टि से एक गम्भीर समस्या के रूप में पहचाना गया है। इन दोनों महत्वपूर्ण समस्याओं के सम्बन्ध में जो भी प्रयोग हो रहे हैं उनकी समीक्षा मूल्यांकन कर उन्हें गुणवत्ता के आधार पर अपनाने का कार्य किया जा रहा है। गरीबी उन्मूलन जैसी गम्भीर चुनौती का सामना करने के लिये एक अभिनव प्रयोग पड़ोसी राष्ट्र बांग्लादेश में किया गया जिसे "स्व-सहायता समूह" जैसा विशिष्ट नाम दिया गया। भारत में भी इस योजना को लागू कर गरीबी के विरुद्ध संघर्ष का एक नवप्रयोग किया गया है। शोध आलेख में सागर जिले के महिला स्व-सहायता समूह से ग्रामिण विकास का व्यापक विश्लेषण और मूल्यांकन करना आज समय की मांग है।

स्व-सहायता समूह योजना का परिचय:

स्व-सहायता समूह स्थानीय स्तर पर समान प्रकार के 10 से 20 लोगों का ऐसा समूह होता है जो सामान्यतः एक ही स्थान के रहने वाले होते हैं तथा उनकी आर्थिक सामाजिक एवं सांस्कृतिक भावनाओं में समानता होती है। "ये समूह समान प्रकार के लोगों विशेषकर महिलाओं के वे समूह हैं जिसके सदस्य स्वेच्छा से इनकी सदस्यता प्राप्त कर पारस्परिक सहयोग व एकता जैसे सिद्धांतों के आधार पर बचत व साख जैसी आर्थिक गतिविधियों की शुरुआत करते हैं।" स्थानीय समुदाय की विविध आवश्यकताओं जैसे दैनिक जीवन की आवश्यकताएँ, छोटे-छोटे ऋणों की व्यवस्था, शिक्षा, स्वास्थ्य, महिला सशक्तीकरण, आय वृद्धि, पारम्परिक पेशे को समृद्ध करना, पर्यावरण एवं समाज से जुड़े अन्य मानवीय पहलुओं को इन स्व-सहायता समूहों के माध्यम से पूरा करने की अवधारणा है।

समूह को संस्थागत रूप देने के लिए समूह के सभी सदस्य नियमित रूप से अपनी आय का कुछ भाग देकर समूह की बचत का निर्माण करते हैं। यह बचत आगे चलकर समूह की शक्ति बन जाती है। समूह द्वारा सदस्यों को समय-समय पर उनकी वित्तीय आवश्यकता की पूर्ति के लिए ऋण दिया जाता है। समूह की आय बढ़ाने के लिए सदस्यों को दिये गये ऋण पर एक निश्चित दर से ब्याज लेने की व्यवस्था भी होती है। ऋण वापसी का स्वरूप समूह निश्चित करता है। यह ऋण एक मुश्त या किस्तों में हो सकता है। समूह गतिविधियों का पूर्ण लेखा-जोखा रखा जाता है और उसे स्व-सहायता समूह अपनी नियमावली बनाकर पूर्ण पारदर्शिता के साथ संचालित करता है। पुरुषों की अपेक्षा महिलाओं की संख्या अधिक हो तो समूह अधिक सफल और निरन्तर कार्यशील होंगे। ऐसा इसलिए क्योंकि एक तो महिलाओं की पुरुषों की अपेक्षा बचत करने की प्रवृत्ति अधिक होती है तथा दूसरा उनमें आपसी समन्वय की अधिक संभावना होती है। महिलाएँ चूँकि परिवारिक एवं सामाजिक उत्थान में भी महत्वपूर्ण जिम्मेदारी निभाती हैं इसलिए समूह में महिलाओं की भागीदारी बहुत आवश्यक अंग माना गया है। इस मान्यता के आधार पर ही इन समूहों के माध्यम से गरीबी उन्मूलन के साथ-साथ महिला सशक्तीकरण के साथ उन्हें बराबर का दर्जा देने के लक्ष्य का संधान भी करने का संकल्प है।

विशय का महत्व:

भारत में अब तक चलाए जा रहे गरीबी उन्मूलन कार्यक्रमों की सीमित सफलता तथा बंगलादेश के अनुभवों से अभिप्रेरित होकर प्रारंभ किए गए स्व-सहायता समूह योजना की संकल्पना अभिनव है तथा यह गरीबी उन्मूलन के लिए कारगर उपाय हो सकती है। स्व-सहायता समूह योजना का यह विचार मूलतः पड़ोसी बांग्लादेश से आया। “बांग्लादेश विश्व के सबसे गरीब और अल्पविकसित देशों में गिना जाता है और इसकी प्रति व्यक्ति वार्षिक औसत आय करीब 254 अमेरिकी डालर के बराबर है। ग्रामिण क्षेत्रों में आधी से अधिक आबादी गरीबी में जीवन यापन कर रही है। ऐसी हालत में बांग्लादेश सरकार ने गरीबी की समस्या दूर करने के लिए बहुआयामी रणनीति और कार्यक्रमों की शुरुआत की।” गरीबी और बेकारी की समस्या को नियंत्रित करने के लिए स्व-सहायता समूह के विचार को सर्वप्रथम यही प्रयोग में लाया गया। इस विचार के प्रणेता मो. यूनूस को वर्ष 2006 का नोबल शांति पुरस्कार भी मिला है। मूलतः यह अनुभव किया गया कि शासकीय योजनाओं से मिलने वाली सहायता का स्वरूप छोटा होने के साथ-साथ यह व्यक्तियों विशेषकर गरीब जनता में न तो समन्वय पैदा करता है और न विश्वास। “इस योजना के माध्यम से स्वरोजगार के साथ ही इससे हमारी महिलाओं में उद्यमशीलता, कर्मठता एवं सामूहिकता की भावना जागृत होगी। उनमें व्याप्त समस्याओं, निरक्षता, रूढ़िवादिता, परम्परावादिता आदि को दूर करने में सहयोग प्राप्त होगा। वे जागरूक होंगी और इसके फलस्वरूप विकास की मुख्यधारा में सम्मिलित होकर सम्पूर्ण समाज का कायाकल्प करने की स्थिति में होंगी। यह सत्य है कि जब महिलाएँ आत्मनिर्भर होंगी तो वे स्वयं अपने परिवार को एवं भावी पीढ़ी की दशा में सुधार लाएंगी और अपने सामाजिक, आर्थिक स्तर में परिवर्तन लाने में पूर्ण सहयोगी बनेंगी।”

स्व-सहायता समूह बचत के साथ आवश्यकता पड़ने पर ऋण भी देता है और समूह के माध्यम से अपने परिवार के बारे में ही नहीं वरन् पूरे गांव में सुधार का प्रयास होता है। अतः स्व-सहायता समूहों की सफलता के द्वारा गाँवों में आत्मनिर्भरता का गांधी जी का सपना साकार हो सकता है तथा देश के विकास में महिलाओं की सक्रिय भागीदारी सुनिश्चित होकर टिकाऊ विकास का मार्ग प्रशस्त हो सकेगा। “आठवीं पंचवर्षीय योजना के दस्तावेज के अनुसार लगभग 30 प्रतिशत ग्रामीण परिवारों की मुखिया महिलाएँ हैं, अतः

राजनैतिक सशक्तिकरण के साथ-साथ महिलाओं को आर्थिक रूप से सशक्त बनाने में स्व-सहायता समूह की महती भूमिका है।”

सागर जिले का सामान्य परिचय:

सागर जिले में 9 तहसीले, 11 विकास खण्ड और 17 नगर है जिले में कुल 2076 ग्राम है जिनमें से 1901 आबाद ओर 2059 राजस्व ग्राम है। यहाँ 11 जनपद पंचायतें और 760 ग्राम पंचायतें है। ग्राम बाहुल्य एवं औद्योगिक दृष्टि से पिछड़े इस जिले में कृषि और उसकी सहायक गतिविधियां ही रोजगार का प्रमुख स्रोत है। जिले में बड़े और माध्यम उद्योगों का अभाव है। बीड़ी तथा अगरबत्ती जैसे कुटीर उद्योगों में ही जिले के श्रमिकों को अधिकांश रोजगार मिलता है। जिले में बेकारी, निर्धनता, ऋण ग्रस्तता, अस्पृश्यता, जनसंख्या वृद्धि के साथ अन्य सामाजिक एवं राजनैतिक समस्याएँ भी है। जिले के गाँवों की विभिन्न समस्याओं में निर्धनता की समस्या का स्वरूप सबसे जटिल है। अतः इस दिशा में स्व-सहायता समूह योजना एक कारगर पहल हो सकती है।

भाोध प्रविधि एवं समग्र:

आर्थिक विषयों के अनुसंधान में वैज्ञानिक पद्धतियों का प्रयोग कर निष्कर्षों में क्रमबद्धता, वास्तविकता व पारदर्शिता बनी रहे। शोध पत्र में सागर जिले के 11 विकासखण्डों में 2021 महिला स्व-सहायता समूहों को समग्र मानकर विश्लेषणात्मक अध्ययन किया है। यह द्वितीयक समंक जिला पंचायत सागर द्वारा प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदन के आधार पर है जिसमें योजना प्रारम्भ वर्ष 1999 से वर्ष 2013 तक है। जिला पंचायत द्वारा प्राप्त समंको का विश्लेषण कर सामान्य सांख्यिकीय विधियों का प्रयोग कर किया गया है।

तालिका: समग्र का स्वरूप

क्र	वर्ष	वर्ष में निर्मित महिला समूह	कुल महिला समूह
1	1999-2000	48	48
2	2000-2001	332	380
3	2001-2002	300	680
4	2002-2003	20	700
5.	2003-2004	65	765
6	2004-2005	16	781
7.	2005-2006	53	834
8.	2006-2007	33	867
9.	2007-2008	124	991
10.	2008-2009	514	1505
11.	2009-2010	147	1652
12.	2010-2011	155	1817
13.	2011-2012	204	2021
14.	2012-2013	0	2021

स्रोत: जिला पंचायत सागर द्वारा प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदन (फार्मेट-2) के आधार पर

उपरोक्त तालिका से स्पष्ट है योजना का प्रारम्भ वर्ष 1999-2000 में 48 महिला स्व-सहायता समूह का गठन किया गया। वर्ष 2000-01 में यह संख्या 332 हो गयी जो कि पिछले वर्ष की अपेक्षा लगभग 7 गुना वृद्धि हुई। योजना प्रारम्भ के दूसरे ही वर्ष से जिले की महिला में समूह निर्माण में काफी उत्साह व आत्म विश्वास दिखा। वर्ष 2001-02 में 300 समूह निर्माण के साथ स्थिति सामान्य रही लेकिन वर्ष 2002-03, 2003-04, 2004-05, 2005-06, 2006-07 में महिला स्व-सहायता समूह निर्माण दर संक्रमण काल में गुजरा इन वर्षों से क्रमश 20,65,16,53 व 33 समूह ही निर्माण हुये जो कि यह योजना का नकारात्मक संकेत देते है। इन वर्षों में निर्माण की दर कम होने का यह भी कारण रहा है क्योंकि योजना प्रारम्भ से लक्ष्यों की पूर्ति प्रेरकों द्वारा समूह के सदस्यों में मार्गदर्शन की कमी, समूह निर्माण में बहुत सी विसंगतियों के कारण यह काल संक्रमण काल से गुजरा फिर एक नई ऊर्जा के साथ वर्ष 2007-08 में 124 समूह जो 2006-07 तक कुल समूहो 867 का 14.3 प्रतिषत रहा। वर्ष 2008-09 में योजना नई ऊर्जा के साथ उत्साह का संचार दिखा तथा 514 महिला समूहो का निर्माण कर योजना प्रारम्भ से आज तक के वर्षों में सबसे अधिक संख्या दर्ज की गई। वर्ष 2008-09 की यह संख्या योजना की सफलता का संकेत देते हैं कि महिलाओ में जागरूकता व महिला सशक्तिकरण जैसी भावना का उदय हुआ है। वर्ष 2009-10, 2010-11, 2011-12 में फिर क्रमश 147,155,204 महिला स्व-सहायता समूह का निर्माण हुआ व निर्माण की संख्या में वर्ष 2008-09 की अपेक्षा काफी कम दर्ज हुई। जिले में गरीबी के विरुद्ध संघर्ष की इस लड़ाई में महिला पूर्व के वर्ष से सशक्त हो गयी और अपने आर्थिक एवं ग्रामीण विकास में योगदान दिया।

समस्याएँ—

सागर जिले में महिला स्व-सहायता समूह के मूल्यांकन पर शोध आलेख के दौरान अनेक ऐसी परिस्थितियों का अनुभव किया गया जो महिला स्व-सहायता समूह के क्रियान्वयन एवं संचालन में अवरोध बन रही है। अनुभव के आधार पर योजना के सम्बन्ध में अनेक समस्याएँ प्रकट हुई वे निम्न है।

- आपसी विश्वास की समस्या।
- सदस्यों में सहयोग व एकता का अभाव।
- शिक्षा का अभाव।
- वर्ण भेद व रुढ़िवादिता की समस्या।
- उत्पादित माल के विपणन की समस्या।
- विपणन के लिए विज्ञापन एवं मध्यस्थ एजेन्सी का अभाव।
- बैंक द्वारा ऋण प्राप्त करने की समस्या।
- बैंक द्वारा पर्याप्त मार्गदर्शन का अभाव।
- समूह की नियमित बैठकों व बचत जमा न होना।
- समूहों का प्रशिक्षणों का अभाव।
- आर्थिक गतिविधियों के चुनाव की समस्या।
- उद्यमी वर्ग की कमी।
- लघु एवं कुटीर उद्योगों का अभाव।
- स्थानीय प्रेरकों का अभाव।
- वित्तीय अभिलेखों के संधारण की समस्या।

निष्कर्ष:

गॉंधी जी ने महिलाओं में निहित शक्ति ओर उसकी महत्ता का जो मानवीयकरण किया वह अपने आप में एक पवित्र उदाहरण है। जब गॉंधी जी ने सार्वजनिक जीवन में प्रवेश किया तब भारतीय नारी वह वात्सल्यमयी माँ अथवा गृह लक्ष्मी के रूप में हमारे पारिवारिक जीवन का आधारस्तंभ थी, परन्तु उसकी लोकोपकारी शक्ति का उदय महात्मा गांधी के ही सद्प्रयासों से हुआ है। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद सरकार द्वारा महिलाओं की स्थिति को उन्नत बनाने के लिए अनेक योजनाएँ बनाई गईं। महिलाओं के लिये स्वरोजगार पर विचार करते समय उन महिलाओं की ओर ही अधिक ध्यान जाता है जो खदानों में काम करती हैं, गलियों में चाकू-छुरिया ओर सब्जियाँ बेचती हैं, भवन निर्माण और खेत-खलिहान में अपनी आजीविका के लिए कठोर श्रम करती हैं, ये सभी कार्य महिलाओं तथा उनके परिवार की आजीविका के लिए भले ही उपयोगी हो परन्तु वे आर्थिक तथा सामाजिक उत्थान का मार्ग प्रशस्त नहीं करते।

स्व-सहायता समूह योजना गरीबी के विरुद्ध अनूठा संघर्ष है। एक निश्चित समय सीमा के भीतर गरीबी रेखा को पार करने के उद्देश्य से उद्यम की सफलता के लिए उद्यमी में आवश्यक कार्य कौशल होना चाहिए। यह योजना विभिन्न आयामों के लिए प्रसिद्धि पा रही है। बचत एवं लघु वित्त के साथ रोजगार सृजन जहाँ योजना का ध्येय है वही वे महिला सशक्तिकरण का भी एक माध्यम है। महिला स्व-सहायता समूह प्रजातांत्रिक, आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन में महिलाओं में समानता, सहभागिता तथा निर्णय प्रक्रिया में भागीदारी को बढ़ाकर महिला सशक्तिकरण का कार्य कर रही है। सागर जिले में महिला स्व-सहायता समूह से ग्रामीण विकास हेतु जिले के कुल 2021 समूहों को द्वितीयक समंक के रूप में प्रयोग किया तथा इन में से कुछ समूहों के सदस्यों से व्यक्तिगत चर्चा भी की। समूहों में अपनी बचत और संचालन गतिविधियों नियमित सभाएँ होना, सभा में उपस्थिति विवादों के निपटारे आदि की दृष्टि से सफल कहे जा सकते हैं। मध्यप्रदेश सरकार द्वारा शासकीय शालाओ में मध्यान्ह भोजन व्यवस्था महिला स्व-सहायता समूहों को दिया जाना एवं सहकारिता की उचित मूल्य की दुकान का समूह द्वारा संचालित होना इस बात का द्योत्तक है, कि महिला स्व-सहायता समूह योजना गरीबी उन्मूलन एवं ग्रामीण विकास की दिशा में एक सफल योजना के रूप में प्रतिष्ठित हो रही है।

सुझाव:

सागर जिले में महिला स्व-सहायता समूह के क्रियान्वयन से संचालन और आर्थिक गतिविधियों तक जोड़ने हेतु प्रस्तुत शोध आलेख में चर्चा, सर्वेक्षण एवं द्वितीयक समंक के द्वारा विभिन्न पक्षों पर विचार विमर्श किया गया। स्व-सहायता समूह योजना की मूल भावना अपने नाम के अनुरूप समूह के बीच आपसी विश्वास ईमानदारी एवं पारदर्शिता के साथ संचालन किया जाना चाहिए। सदस्यों को नियमित बैठकों, बचत के लिए स्थानीय प्रेरकों के माध्यम से प्रेरित किया जाये तो समूह की दीर्घायु होगी। आर्थिक गतिविधियों से जोड़ें जाने वाले समूह को अपने क्षेत्र के अनुसार व्यवसाय का चुनाव करना चाहिए जिससे उसे कच्चा माल सुगमता व कम मूल्य में प्राप्त हो जाये। क्योंकि समूह द्वारा निर्मित वस्तु की लागत बाजार में उपलब्ध वस्तु से कम रहे तथा विक्रय करने में सुविधा हो, मध्यप्रदेश शासन स्व-सहायता समूहों को शासकीय योजनाओं से जोड़कर एक सराहनीय कदम उठाया है यदि और भी योजनाओं से समूहों को जोड़ते हैं, तो निसंदेह ही महिला स्व-सहायता समूह से ग्रामीण विकास का मार्ग प्रशस्त होगा।

संदर्भ:-

1. मध्यप्रदेश पंचायिका: पंचायतों की मासिक पत्रिका, 40 प्रशासनिक क्षेत्र, अरेरा हिल्स भोपाल 462011।
2. स्व-सहायता समूह: गठन प्रक्रिया एवं मार्गदर्शन, उद्यमिता विकास केन्द्र मध्यप्रदेश (सेडमैप) भोपाल 2000 पृ-1।
3. दिशा-निर्देश: स्वर्ण जयंती स्वरोजगार योजना (एस.जी.एस.वाई) ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार।
4. श्रीवास्तव रत्ना: "स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना एवं महिला विकास" योजना (पत्रिका) योजना भवन संसद मार्ग नई दिल्ली, अक्टूबर 2000 प्र. 36।
5. डॉ. महीपाल: "पंचायत में महिलाएँ अगला कदम" समाज कल्याण पत्रिका, अगस्त-सितम्बर 1997, पृ.- 40।
6. समाज कल्याण: समाज कल्याण भवन बी-12, तारा क्रिसेट इंस्टीट्यूशनल एरिया, नई दिल्ली 110016।
7. योजना: कमरा नं. 538 ए, योजना भवन, संसद मार्ग नई दिल्ली 110001।
8. शर्मा मधु: "नारी शक्ति के प्रथम प्रणेता" समाज कल्याण (पत्रिका) समाज कल्याण भवन, बी-तारा क्रिसेट इंस्टीट्यूशनल एरिया, नई दिल्ली, 110016 जुलाई 1997 पृ0-17।

31.

मराठी ग्रामीण कथेची वाटचाल**प्रा.डॉ.राजेंद्र वडमारे**

मराठी विभाग प्रमुख

लोकनेते डॉ.बाळासाहेब विखे पाटील (पद्मभूषण उपाधीने सन्मानित)

प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे

कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,कोल्हार, ता.राहाता जि.अहमदनगर

० १. प्रास्ताविक

प्रस्तुत लेखात मराठी ग्रामीण कथेची सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमीच्या प्रवाहात बदलत गेलेली रूपे अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत लेख म्हणजे मराठी ग्रामीण कथेचा इतिहास नाही, तर कालखंडानुसार बदलत गेलेल्या मराठी ग्रामीण कथेचा धावता आढावा आहे.

० २. ग्रामीण कथा: स्वरूप वैशिष्ट्ये

ग्रामीण हा शब्द “ग्राम” या शब्दापासून निर्माण झालेला असून त्याचा अर्थ खेडे असा आहे. खेड्यातील एकूण जीवन कृषीकेंद्रीत असते. अशा कृषीकेंद्रीत जीवनाचे चित्रण ग्रामीण कथेत येते. खेड्यातील किंवा ग्रामातील जीवनात ग्रामव्यवस्था महत्वाची असते.ग्रामव्यवस्था म्हणजेच गावगाडा. गावगाड्याच्या मध्यभागी शेतकरी आणि त्याच्या भोवताली त्याला साहाय्यभूत ठरणारे बलुतेदार, अलुतेदार,फिरस्ते, मागते-जोगते अशी ही रचना असते.ग्रामीण कथेत या गावगाड्याचे सर्वांगीण चित्रण येणे अपेक्षित असते.

नुसते निसर्गाचे चित्र रेखाटले, पानोपानी वर्णन केले म्हणजे ग्रामीण कथा होत नाही. ग्रामीण माणसाच्या मनाच्या अंतर्गाभ्याचे दर्शन, त्याच्या मनाचे नाना व्यापार, मनातील आंदोलने, ताणतणाव, जीवनविषयक दृष्टी, आचार, विचार यातून प्रकट होणारी संस्कृती आणि निसर्ग, वातावरण, परिस्थिती यातून प्रकट होणाऱ्या जाणिवा यांना ग्रामीण कथेत महत्वाचे स्थान असते, असे डॉ.वासुदेव मुलाटे म्हणतात. यातून ग्रामीण कथेची स्वरूप वैशिष्ट्ये ठळकपणे स्पष्ट होतात.

० ३. प्रारंभ ते १९२० या कालखंडातील ग्रामीण कथा

हरिभाऊ आपटे यांची १८९७ साली प्रकाशित झालेली “काळ तर मोठा कठीण आला” ही मराठीतील पहिली ग्रामीण कथा मानली जाते. ही कथा १८९७ साली महाराष्ट्रात पडलेल्या तत्कालीन दुष्काळावर आधारलेली आहे. स्वतः आपटे यांनीच ही कथा १८९७ च्या दुष्काळासंबंधीच्या शासकीय पाहणी अहवालावरून सुचली असल्याचे म्हटले आहे.

या कथेत दुष्काळामुळे एका शेतकऱ्याच्या कुटुंबाची व त्याच्या घरादाराची कशी वाताहात झाली याचे चित्रण येते. हे चित्रण हरिभाऊ आपटे यांनी अनुकंपेने रेखाटलेले असून ही कथा वास्तवदर्शी आहे. या कथेत ग्रामीण जीवनजाणिवांचे खरेखुरे दर्शन घडते. ही कथा ग्रामीण जीवनवास्तवाचे चित्र रेखाटणाऱ्या ग्रामीण कथेचा आरंभबिंदू मानली जाते.

हरिभाऊ आपटे यांच्यापूर्वी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारी कथा लिहिली जात नव्हती असे नाही, ती लिहिली जातच होती. मात्र ती ग्रामीण माणसाच्या जीवनजाणिवेतून लिहिली जात नव्हती. तिच्या प्रेरणा आणि उद्देश वेगवेगळे होते. या कथांचे लेखक (आणि वाचक देखील) प्रामुख्याने शहरी व पांढरपेशी होते. त्यांनी शहरी अभिरुचीला केंद्रस्थानी

ठेवूनच आपल्या कथांमधून ग्रामीण जीवनाचे वरवरचे चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न केला. त्यात खोली किंवा व्यापकता नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या कथेत प्रामुख्याने रुचिपालट म्हणून आणि तेही केवळ मनोरंजनाचा हेतू समोर ठेवूनच ग्रामीण जीवनाचे चित्रण आलेले आहे. जिला अस्सल ग्रामीण म्हणता येईल अशी कथा हरिभाऊंच्या कथेपूर्वी निदान मराठीत तरी लिहिली गेलेली आढळत नाही. त्यामुळे मराठी ग्रामीण कथेचा विचार हरिभाऊ आपटे यांच्या “काळ तर मोठा कठीण आला” या कथेपासूनच करावा लागतो.

हरिभाऊंची ही कथादेखील मराठी ग्रामीण कथेच्या प्रवाहातील एक अपवादात्मक म्हणूनच मानावी लागते. त्याकाळातील वि.स.खांडेकर, ना.सी.फडके यासारख्या इतर लेखकांप्रमाणे हरिभाऊसुद्धा प्रामुख्याने शहरी पांढरपेशा उच्चवर्णीय समाजाचे चित्रण करणारे लेखक होते. त्यांची ही कथा म्हणजे जाणीवपूर्वक निर्माण केलेली ग्रामीण कथा नाही. केवळ मानवतेच्या पातळीवरून वाटणारी ग्रामीण माणसांविषयीची सहानुभूती याच भावनेतून हरिभाऊंनी ही कथा लिहिली आहे. हरिभाऊंनी देखील पुढील काळात या तोडीची कथा लिहिण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे या कथेनंतरही ग्रामीण कथेचा परिघ मर्यादितच राहिला. पुढे २०-२५ पर्यंत तरी या परिघावर ग्रामीण माणसांच्या जीवनजाणिवांचे, त्यांच्या व्यथा-वेदनांचे पुरेसे चित्र उमटलेले दिसत नाही.

०४. १९२० ते १९४५ या कालखंडातील ग्रामीण कथा

“ग्रामीण जीवनाविषयीच्या जाणिवेतून साधारणतः १९२५ पासूनच ग्रामीण कथा लिहिल्या जाऊ लागल्या; परंतु १९३१ साली प्रकाशित झालेल्या वि.स.सुखठणकरांच्या “सहयात्रीच्या पायथ्याशी” किंवा “आजचे व कालचे गोमंतक” या कथासंग्रहापासून मराठी ग्रामीण कथेची सुरुवात समजावयास हरकत नाही” ०१ असे डॉ.वासुदेव मुलाटे म्हणतात.

डॉ.मुलाटे यांचे हे विधान महत्वपूर्ण आहे. १९२० पूर्व कालखंडात वि.स.खांडेकर, ना.सी.फडके यांच्या नागर कथा गाजत असतानाही सुखठणकरांनी ग्रामीण जाणिवांनी अभिव्यक्त अशी ग्रामीण कथा लिहिण्याचा प्रयत्न केला, तो कौतुकास्पद मानावा लागतो. सुखठणकरांची दृष्टी ही “अंतर्भेदी नसून ती बाह्य स्वरूपावर स्थिरावलेली” होती. ही मर्यादा सोडली तर सुखठणकरांनी आपल्या कथांमधून पहिल्यांदाच गोमंतकीय समाजजीवनाची वास्तव ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे त्यांची कथा समकालिनांच्या तुलनेत लक्षवेधी ठरते. मराठी ग्रामीण कथेचा मर्यादित परिघ अधिक विस्तारित करण्याचा प्रयत्न या कथेने केला.

सुखठणकरांच्या आगोमागेच लक्ष्मणराव देसाई (“कल्पवृक्षाच्या छायेत”, “सागराच्या लाटा”, “वादळातील नौका”, “ढासळलेले बुरुज”), मुकुंदराव पाटील (“मुहूर्ताने म्हैस मारली”, “भोलाजीची यात्रा”, “गोमटा साधू”, “मुहूर्ताचे फळ”), श्री.म.माटे (“उपेक्षितांचे अंतरंग”), र.वा.दिघे (“पूर्तता”), ग.ल.ठोकळ (“कडू साखर”, “ठोकळ गोष्ट”), बी.रघुनाथ (“साकी”), ग.दि.माडगुळकर (“बांधावरच्या बाभळी”), न.चि.केळकर, वि.स.खांडेकर, ना.सी.फडके, वि.वि.बोकील, साने गुरुजी, रघुवीर सामंत, बा.द. सातोस्कर, पं.महादेव शास्त्री जोशी, म.भा.भोसले, वामन चोरघडे, द.र.कवठेकर, य.गो.जोशी, यासारखे इतरही काही लेखक ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कथा लिहिताना दिसतात.

मात्र श्री.म.माटे, मुकुंदराव पाटील व बी.रघुनाथ या तीन लेखकांच्या कथांचा अपवाद वगळला तर लेखकांच्या कथा ग्रामीण कथा म्हणून नजरेत भरण्यासारख्या नाहीत. खांडेकर-फडके यांच्या नागर कथांचा प्रभाव, अदभूतता व रंजकतेचा सोस, ग्रामीण जीवनाचे सांकेतिक चित्रण, कल्पनारम्यता, भडकपणा, अनुभवविश्वातील पातळपणा, चमत्कृती व घटनाप्रधानता यामुळे या लेखकांच्या ग्रामीण कथांना मर्यादा पडलेल्या आहेत.

श्री.म.माटे यांनी ग्रामीण माणसाच्या अंतरंगाचा ठाव घेऊन लिहिलेल्या कथा मात्र ग्रामीण वास्तवाच्या जवळ जाणाऱ्या आहेत. माटे यांनी ग्रामीण, दलित, उपेक्षितांविषयी वाटणाऱ्या आत्मिक उमाळयातून त्यांनी या कथा लिहिलेल्या आहेत.

“माटे वर्णाधिष्ठित समाजव्यवस्थेविरुद्ध प्रखरपणे लिहू शकलेले नाहीत. तसेच या सामाजिक प्रश्नांना कथारूप देताना त्यांचे कथाबांधणीकडेही दुर्लक्ष झालेले आहे. कथा सांगता सांगताच ते मध्येच भाष्य करतात किंवा नको असलेला तपशील पुरवतात. हा तपशील कधी एवढा विस्तृत असतो की, हे विवेचन वैचारिक निबंधाच्या पातळीवर जावे. यामुळे कथा पसरत होऊन ती सैल होते.”०२

या माटे यांच्या कथेच्या मर्यादा मान्य करूनही ग्रामीण कथेच्या प्रवाहात त्यांचे महत्व नाकारता येत नाही. त्या ग्रामीण जीवनाची नस अधिक बारकाईने पकडतात. त्यांच्या कथांनीच ग्रामीण कथेला वास्तवाचे भान दिले. त्यांच्या कथेचे हे वेगळेपण लक्षात घेतल्यास माटयांना मराठी ग्रामीण कथेचे जनक म्हटले तर ते अतिशयोक्तीचे ठरत नाही.

मुकुंदराव पाटलांची कथादेखील मराठी ग्रामीण कथेची जातकुळी सांगणारी आहे. खेडयातील अडाणी शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे चित्रण हा मुकुंदराव पाटलांच्या कथेचा स्थायीभाव आहे. शेतकऱ्यांच्या समस्या, त्यांची सुखदुःखे यांचे वास्तवदर्शी चित्रण त्यांच्या कथेत येते.

बी.रघुनाथ यांची ग्रामीण कथा देखील लक्षवेधी आहे. “निजामी राजवटीच्या जोखंडाखाली दबून गेलेल्या मराठवाडयातील माणसांची मने आणि अविकसित भूप्रदेश यांचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यांच्या कथेतून येते”०३ बी.रघुनाथ यांनी ग्रामीण भावविश्वाला साजेशी मराठवाडयातील बोलीभाषा कथेच्या निवेदनासाठी वापरलेली आहे. त्यामुळे भाषेच्या दृष्टीनेही त्यांची कथा नावीन्य दर्शविते. डॉ.वासुदेव मुलाटे म्हणतात त्याप्रमाणे “नवकथेपूर्वीची ही कथा आहे. मात्र नवकथेची सर्व बलस्थाने बी.रघुनाथांच्या कथेत आढळतात”०४

“बी.रघुनाथांच्या कथेतून घटनांची रेलचेल असते. त्याचबरोबर ती मनोविश्लेषणात्मकही आहे. कथेला डागाळणारी भाष्ये कथेत असूनही ती महत्वाची कथा आहे.”०५ या कथेचे महत्व स्पष्ट करताना डॉ.गो.ग. कुलकर्णी म्हणतात, “त्यांच्या प्रादेशिकतेला अस्सलतेची, जिवंतपणाची जी एक उंची प्राप्त झाली ती मात्र त्यांच्या ठायीच्या वास्तविक साहित्यदृष्टीमुळेच होय. एवढ्या अविचल इमानाने, अव्यभिचारी निष्ठेने ते आपल्या भोवतीच्या जीवनाकडे पाहत होते की, त्या पाहिलेल्या जीवनावर काही काल्पनिक कथानक रचण्याची त्यांना गरजच भासली नाही.”०६

१९२० ते १९४५ या कालखंडातील ग्रामीण कथेवर ओझरती नजर टाकली तर लक्षात येते की, “खेडयाकडे चला” या महात्मा गांधीजींच्या त्यावेळेच्या घोषणामुळे तत्कालिन लेखकांचे लक्ष खेडयाकडे वळले व त्यांनी ग्रामीण जीवनावर कथालेखन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या लेखनात येणारे ग्रामीण जीवन हे वरवरचे आणि केवळ खेडयातील माणसांविषयी वाटणाऱ्या सहानुभूतीतून आलेले आहे. त्यांनी खेडयातील वास्तवाशी प्रामाणिक राहून सखोल जाणिवेतून हे लेखन केलेले नसल्यामुळे ते सांकेतिक स्वरूपाचे आहे. “खेडयातील गरिबी, त्यांची अगतिकता, लाचारी त्यांच्यावर असलेला सावकारी पाश, कलह, मारामान्या, प्रेम प्रकरणे, त्यासाठी त्याला अब्दूताची जोड देऊन निर्माण केलेले प्रसंग आणि घटनांची जुळवाजुळव असे कृत्रिम”०७ स्वरूपाचे हे चित्रण आहे.

ध्येयवाद आणि निव्वळ मनोरंजन हे या काळातील ग्रामीण कथेच्या निर्मितीमागील महत्वाचे कारण आहे. त्यामुळे या काळातील ग्रामीण कथेला मर्यादा पडलेल्या आहेत. या मर्यादा लक्षात घेऊनही या काळातील कथाकारांनी ग्रामीण कथेचा एक वाचकवर्ग नव्यानेच निर्माण केला, हे त्यांचे श्रेय नाकारता येत नाही.

०५. १९४५ ते १९६० या कालखंडातील ग्रामीण कथा

मराठी ग्रामीण कथेचे स्वरूप पालटताना दिसते ते १९४५ नंतरच्या कालखंडातच. या कालखंडातील कथेत ग्रामीण जाणीव अधिक विकसित झालेली दिसते. १९४५ नंतरचा कालखंड म्हणजे दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतरचा कालखंड आहे. या कालखंडात एकूणच मानवी जीवनातील सर्व प्रकारच्या निष्ठा, मूल्ये, श्रद्धा, नीतिकल्पना यांची जी पडझड

झाली, त्याचे प्रतिबिंब साहित्यातूनही उमटलेले दिसते. मराठी साहित्याच्या मध्यवर्ती प्रवाहाबरोबरच या काळातील ग्रामीण कथेतही लक्षणीय परिवर्तन घडून आले. त्याची सुरुवात व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथेपासून झाली.

व्यंकटेश माडगूळकर यांनी ग्रामीण कथेच्या संदर्भात पूर्वसंकेत नाकारले आणि अधिक आत्मनिष्ठ प्रेरणेतून ग्रामीण कथा लिहिली. ग्रामीण कथेला अधिक वास्तवाभिमुख करण्यासाठी त्यांनी कथेच्या भाषा आणि शैलीमध्ये लक्षणीय बदल घडवून आणला.

“व्यंकटेश माडगूळकर जी निवेदनासाठी मराठी भाषा म्हणून वापरतात, ती ग्रामीण भाषेचेच एक प्रमाण भाषेत घेतलेले संवादी रूप आहे. तिच्या अंतरंगाला ग्रामीणतेचा अंश जाणवतो.”^{०८} असा डॉ.आनंद यादव यांनी या कथेचा गौरव केला आहे. तर डॉ.वासुदेव मुलाटे यांनीही “ग्रामीण माणसाचे मन, त्याचे चालणे, बोलणे, वागणे, त्याच्या भोवतीचा परिसर, त्याची संस्कृती यांचे उत्तम आकलन असलेली कथा त्यांनी लिहिली”^{०९} असे माडगूळकरांच्या कथेचे उचित मूल्यमापन केले आहे. माडगूळकरांचे “माणदेशी माणसं”, “जांभळाचे दिवस”, “हस्ताचा पाऊस” हे कथासंग्रह यादृष्टीने अभ्यासनीय आहेत.

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या बरोबरच शंकर पाटील (“आभाळ”, “ऊन”, “धिंड”, “भेटीगाठी”), द.मा.मिरासदार (“माझ्या बापाची पेंड”, “हुबेहूब”), रणजित देसाई (“रूप महल”, “मधुमती”, “कणव”, “जोश”, “कातळ”, “वैशाख”, “आलेख”), अण्णाभाऊ साठे (“खुळवाडी”, “बरबाद्या कंजारी”, “लाडी”, “कृष्णाकाठच्या कथा”, “भानामती”, “फरारी”, “गजाआड”, “जीवंत काडतुस”), शंकरराव खरात (“बारा बलुतेदार”, “तडीपार”), चिं.य.मराठे (“गावरान गोष्टी”), बाबा पाटील (“एकूर”), उध्दव शेळके (“शिळान अधिक आठ कथा”, “घुसळण”), मधु मंगेश कर्णिक (“कोकणी ग वस्ती”) यांनीही ग्रामीण कथा लिहिल्या आहेत.

शंकर पाटलांची ग्रामीण कथा महत्वाची आणि लक्षवेधी आहे. शेतीत राहणारी, शेतीची काळजी करणारी व खऱ्या अर्थाने कृषक जीवन जगणारी माणसे पाटलांच्या कथेतून अवतरली आहेत. आषयाच्या दृष्टीनेही त्यांची कथा पूर्वीच्या कथेपेक्षा अधिक भान असलेली कथा आहे. शंकर पाटलांनी भाषेच्या संदर्भात काही नवीन प्रयोगदेखील केलेले आहेत. त्यांच्या कथेतील निवेदन नागरभाषा आणि बोली यांच्या संमिश्र मिश्रणातून परिणामकारक होत जाते. त्यात विलक्षण सहजता आहे. ग्रामीण कथेतील भाषेच्या विकासाच्या दृष्टीने शंकर पाटलांचे हे कार्य ऐतिहासिक मानावे लागते.

बाबा पाटील यांचा “एकूर” आणि चिं.य.मराठे यांचा “गावरान गोष्टी” (१९४६) हे दोन कथासंग्रह याच कालखंडात प्रकाशित झालेले आहेत. बाबा पाटलांच्या ग्रामीण कथेला निसर्गाचे आकर्षण आहे. हा निसर्ग त्यांच्या कथेतून तपशिलाने येतो. त्यांची कथा ग्रामीण वास्तवाचेही चांगले दर्शन घडविते. चिं.य.मराठे यांना तर प्र.के.अत्रे यांनी “कथाशाहीर” म्हणून गौरविले आहे. मात्र त्यांची कथा ग्रामीण जीवनाच्या आकलनाच्या दृष्टीने काहीशी थिटी वाटते. “ती काहीशी ठोकळ, दिघे यांच्याच वळणाने जाणारी आहे.”^{१०}

वि.श.पारगावकर आणि मधु मंगेश कर्णिक यांचे ग्रामीण कथालेखनही विचारात घेण्यासारखे आहे. पारगावकरांचे लेखन नागर अभिरुचीचे असले तरी त्यांनी “कूळ”, “खुळ”, “बीज”, “माळावरचा आंबा” अशा काही ग्रामीण वळणाच्याही कथा लिहिलेल्या आहेत. मात्र त्यांच्या ग्रामीण कथा नागर कथांच्या तुलनेत तितक्याशा परिणामकारक वाटत नाहीत. त्यांच्या ग्रामीण कथांचा विचार केला तर ग्रामीण जीवनाचे अस्सल चित्रण करण्यास त्या कमी पडतात.

मधु मंगेश कर्णिकांचा “कोकणी ग वस्ती” हा कथासंग्रह १९५८ साली प्रकाशित झाला. कर्णिकांच्या कथा प्रामुख्याने कोकणातील दरिद्री, दुःखमय जीवनाचा तसेच तेथील परिस्थितीने विशिष्ट स्वभावधर्म बनलेल्या माणसांचा वेध घेणाऱ्या

आहेत. मात्र त्यांच्याही कथा वाचतांना रा.रं.बोराडे म्हणतात त्याप्रमाणे आपण एक प्रादेशिक लेखक आहोत ही जाणीव त्यांच्या मनात विरघळल्यासारखी वाटत नाही. म्हणूनच त्यांच्या लेखनाला मर्यादा पडतात.

उद्धव शेळके यांना गावगाडा आणि या गावगाडयाशी बध्द असे ग्रामांतर्गत जीवन यांची चांगली जाण असल्याचे त्यांचा “शिळान अधिक आठ कथा”(१९५८) हा पहिलाच कथासंग्रह वाचतांना जाणवते. शेळके यांचे “वानगी” आणि “घुसळण” हे आणखी दोन ग्रामीण कथांचे संग्रह प्रकाशित झालेले आहेत. शेळके यांना ग्रामीण जीवनाचे, तेथील चालीरीती, वृत्तीप्रवृत्ती, गावगाडा आणि एकूणच समाजजीवन यांची चांगली जाण आहे. त्यांच्या कथेतून ग्रामीण जीवनातील सर्व स्तरांचे प्रभावी दर्शन घडते.

शेळके यांच्या कथांमधील जाणवा जशा ग्रामीण आहेत, तशीच त्यांची भाषाही ग्रामीण आहे. खास वराडी बोलीभाषा हे त्यांचे कथेचे ठळक वैशिष्ट्य असून निवेदन आणि संवादासाठी ते बोलीभाषेचाच प्रभावीपणे वापर करतात. त्यातूनही त्यांच्या कथेतील व्यक्तिरेखांची ग्रामीणता व्यक्त होते. शेळके यांची ग्रामीण कथा एकूणच आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने पृथगात्मकता दर्शविणारी आहे. समकालिनांच्या तुलनेत ती वेगळी ठरते.

रणजित देसाई यांची १९४७ मध्ये पहिली ग्रामीण कथा प्रकाशित झाली. ग्रामीण जीवनातील सर्वसामान्य माणसांची सुखदुःखे हा देसाई यांच्या ग्रामीण कथेचा आशय आहे. देसाई यांच्या कथेला रंजकतेचे आकर्षण दिसते. त्यामुळे ग्रामीण कथा म्हणून त्यांची कथा पकड घेत नाही. “शिवार, माळ, निसर्गाची ऋतुमानानुसार बदलणारी रूपे, गंभीर श्रुगारिक प्रणय प्रसंग असेही त्यांच्या कथांचे विषय असतात. परंतु कुठल्याही विषयावर त्यांनी कथा लिहिली तरी तिचा परिपोष होण्यापूर्वीच संपून जाते.” ११ ही देसाई यांच्या कथेची ठळक मर्यादा आहे.

द.मा.मिरासदारांनी विनोदाच्या अंगाने जाणाऱ्या ग्रामीण कथेची घडण केली. हे त्यांच्या कथेचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. “ग्रामीण कथेतील वेगळेपण, तिची लोकप्रियता वाढीस नेणे आणि केवळ शाब्दिक कोटया न करता प्रसंगानिष्ठ कथेद्वारे माणसांच्या स्वभावातील विसंगती, वैशिष्ट्ये दाखवली, हे त्यांचे मराठी ग्रामीण कथेतील महत्वाचे यश आहे. हसत हसत माणसाच्या वैगुण्यावर, दोषावर बोट ठेवून लिहिलेल्या विनोद कथांनी ग्रामीण कथेत वेगळेपण नोंदवले. हा ग्रामीण कथेच्या विकासातील एक टप्पाच आहे.” १२

विनोदामुळे मिरासदारांच्या कथेला वेगळेपण प्राप्त होते. मात्र आशय आणि शैलीच्या दृष्टीने त्यांची कथा नावीन्य दर्शवित नाही. भाषेच्या दृष्टीने तर त्यांची कथा व्यंकटेश माडगूळकर आणि शंकर पाटील यांच्या कथेपेक्षा मागे असल्याचे जाणवते. त्यांच्या ग्रामीण कथेची मर्यादा नोंदवताना डॉ.प्रभाकर मांडे म्हणतात, “हास्यकारक किंवा विनोदी कथालेखन करण्यात मिरासदार यशस्वी झाले असले तरी त्यांच्या कथांत ग्रामीण जीवनाचे चित्रण आणि बोलीचे अस्सल स्वरूप शोधणाराला निराशच व्हावे लागेल.” १३ मिरासदारांच्या कथेची ही मर्यादा मान्य करूनही त्यांनी खेडयातील चुटके व लोककथा यांना कथारूप देऊन ग्रामीण कथा लोकप्रिय केली हे त्यांचे महत्त्व नाकारता येत नाही.

अण्णाभाऊ साठे यांची कथा ग्रामीण भागातील दुःख, दैन्य, दास्य यांचा वेध घेणारी आहे. “भूक” हा अण्णाभाऊंच्या चिंतनाचा एक खास विशेष. या भूकेचे चित्रण त्यांच्या ग्रामीण कथेतून अनेकदा येते. त्यांची कथा ही मुख्यतः स्वानुभवाची आणि वास्तवर आधारलेली आहे. “मी जे जीवन जगतो, पाहतो, अनुभवतो तेच लिहितो. मला कल्पनेचे पंख लावून भरारी मारता येत नाही. त्याबाबतीत मी स्वतःला बेडूक समजतो.” असे ते म्हणतात. मात्र तरीही अण्णाभाऊंच्या कथेला अद्भूतरम्यता आणि कल्पनाविलास यांचा मोह सुटलेला नाही. ही त्यांच्या कथेची ठळक मर्यादाही नजरेआड करता येत नाही.

डॉ.वासुदेव मुलाटे यांनी अण्णाभाऊंच्या कथेतील मर्यादांवर नेमकेपणे बोट ठेवलेले आहे. ते म्हणतात, “ते स्वतःच्या कथेतील वास्तवाची कितीही ग्वाही देत असले तरी अद्भूतरम्यता आणि कल्पनाविलासामुळे त्यांची कथा पुन्हा ठोकळ दिघ्यांच्या लेखनाशीच जवळीक साधू पाहते, असाच निष्कर्ष निघतो. यामुळेच त्यांची कथा ही समाजाच्या तळातल्या सामान्य माणसाची कथा असूनही तिला रणजित देसायांप्रमाणेच माडगूळकर -पाटील -मिरासदार यांनी निर्माण केलेल्या कथेची उंची लाभू शकली नाही, असे नोंदवावे लागते.” १४

शंकरराव खरात यांच्या कथेतील माणसेही ग्रामीण भागातील शोशित, पिडित अशीच आहेत. त्यांची कथा ग्रामीण भागातील दलितांच्या व्यथा-वेदनांना मुखर करते. “खरातांचे अनुभवक्षेत्र अत्यंत व्यापक आहे. नुसत्या वेशीबाहेरील माणसांच्या दुःख,वेदना नव्हे तर ज्यांना गावच नाही अशा उपन्याच्या जीवनातीलही व्यथा वेदना आणि त्यांची जीवनपध्दती, त्यातील भयाण वास्तव, रखरख, दैना, परवड यांचे अत्यंत विस्तृत व व्यापक चित्रण त्यांच्या कथेतून येते. अनुभव व्याप्तीच्या दृष्टीने विचार करू जाता शंकरराव खरातांनी मराठी कथेचे क्षेत्र व्यापक बनवले असेच म्हणावे लागते. आणि हे त्यांचे मराठी कथेच्या दृष्टीने सर्वात मोठे योगदान होय” १५ असे डॉ.वासुदेव मुलाटे यांनी खरातांच्या कथेचे केलेले मूल्यमापन वस्तुस्थितीदर्शक आहे.

१९४५ ते १९६० या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कथा ही अशी परिवर्तनाचे पुढचे पाऊल टाकणारी आहे. १९४५ नंतरच्या कालखंडात मानवी मनाची गुंतागुंत आणि ताण यांना महत्व देणारी नवकथा मराठी कथेच्या मध्यवर्ती प्रवाहात उदयाला आली. तिचाच एक धागा पकडून व्यंकटेश माडगूळकरांनी ग्रामीण कथेलाही आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने वास्तवाच्या पातळीवर आणले. शंकर पाटलांनी कलात्मक जाणीव अधिक तीव्र करून ग्रामीण कथा अधिक समृद्ध केली. कलेच्या दिशेने तिला वेगळ्या वाटा दाखविल्या. शक्यता निर्माण करून ठेवल्या. उध्दव शेळके यांनी तिला बोलीभाषेची झालर चढवीत प्रादेशिकतेची डूब दिली. तर मिरासदारांनी खेडयातील चुटके व लोककथा यांना कथारूप देऊन ग्रामीण कथा लोकप्रिय केली. रणजित देसाई आणि अण्णाभाऊ साठे यांनी या ग्रामीण कथेला काव्यात्मकतेची जोड देत तिला अधिक वाचनीय बनवले. तर शंकरराव खरातांनी तिच्या अंतर्मनाच्या आणि बाह्य वास्तव चित्रणाच्या कक्षा विस्तृत केल्या. त्यामुळे पुढील कालखंडासाठी मराठी ग्रामीण कथेची एक समृद्ध पायवाट निर्माण झाली.

०६. १९६० ते १९७५ या कालखंडातील ग्रामीण कथा

१९६० ते १९७५ या कालखंडात प्रामुख्याने महादेव मोरे (“चिताक”), रा.रं.बोराडे (“पेरणी” १९६२), आनंद यादव (“खळाळ”, “उखडलेली झाडे”), बाबुराव बागूल (“जेव्हा मी जात चोरली होती” १९६२), चंद्रकुमार नलगे (“पंढरीची वाट”), रंगराव बापू पाटील (“ल्हावर”), चंद्रकांत भालेराव (“वहाटूळ”, “झमेला”), मुकुंद कृष्ण गायकवाड (“तिरकट” १९६५), चारुता सागर (“नागीण”, “मामाचा वाडा”), द.ता.भोसले (“पाऊस”), सखा कलाल (“ढग” १९७४), भास्कर चंदनशिव (“जांभळढक्क”, “मरणकळा”), योगीराज वाघमारे (“उद्रेक”, “बेगड”), गणेश घांडगे (“शिवणावळ”, “चकारी”), मोहन पाटील (“कोंडमारा”), शंकर खंडू पाटील, द.का.हसमननीस, बा.भ.पाटील, हमीद दलवाई, सरोजिनी बाबर, द.स.काकडे, बा.ग.केसकर, दे.शि.दुधलकर, वामन इंगळे, वामन होवाळ, अमिताभ, असे काही महत्वाचे कथाकार ग्रामीण कथा लिहिताना दिसतात. मराठी ग्रामीण कथेचा परिघ या काळात चांगलाच विस्तारलेला आहे.

१९६० ते १९७५ या कालखंडातील ग्रामीण कथेच्या विकासक्रमात प्रथम नाव घ्यावे लागते ते रा.रं.बोराडे यांचे. बोराडे यांच्या कथेतून प्रामुख्याने खेडयातील शेतकऱ्यांच्या जीवनातील अनुभव अभिव्यक्त झालेले आहेत. मराठवाडयातील ग्रामजीवन आणि तेथील परिसर हा बोराडयांच्या कथेचा मध्यवर्ती आशय आहे.

आनंद यादव यांचे कथालेखनही महत्वपूर्ण आहे. यादवांना ग्रामीण माणसांचे दुःख, त्यांची प्रश्ने, समस्या, स्वभावधर्म, भाषा, लकबी यांची चांगली जाण आहे. त्यांचे ग्रामीण जीवनाचे आकलन आणि कलात्मक अभिव्यक्तीही उच्च दर्जाची आहे.यादवांच्या कथेतून प्रामुख्याने कोल्हापूर-कागलचा परिसर अभिव्यक्त होतो. हा परिसर बागायती व सुपीक असला तरी शेतमजूर, श्रमजीवी माणसाला कष्ट आणि गरिबीचे दुःखभोग चुकत नाहीत. ते पदोपदी भोगावेच लागतात. याचा प्रत्यय यादवांच्या कथेतून येतो. ग्रामीण दुःखी माणसांच्या मनावरील ताणतणाव त्यांनी प्रभावीपणे आपल्या कथेतून चित्रित केलेले आहेत.

“ग्रामीण कथेसाठी ग्रामीण भाषा यशस्वीपणे वापरली तर सकृतदर्शनीच कथा ग्रामीणता धारण करते” १६ असे यादव म्हणतात. या धारणेपोटी यादवांनी संपूर्ण कथाच ग्रामीण बोलीत लिहिण्याचा प्रयोग केला आणि तो यशस्वीही झाला. याविषयी म.द. हातकणंगलेकर म्हणतात, “सुरावटीच्या रचनेसारखी कथेची रचना करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आणि चिंतनशील निवेदनाची एक वेगळी बंदिश निर्माण केली. दुःखाची मूळ आर्जता, ते भोगत असतानाच त्याच्या चिंतनात वृत्ती बुडवून टाकल्यामुळे या आर्ततेला प्राप्त होणारे नादमय सौंदर्य, याबरोबरच भाषेच्या, प्रतिमांच्या सुप्त लावण्यामयतेचा चाललेला शोध यामुळे यादव ग्रामीण कथेला आविष्काराचे एक अभिनव परिमाण देऊन या कथेचे एक नवे घराणे निर्माण करित आहेत असे लोभस दृष्य काही काळ दिसले” १७ हातकणंगलेकरांचे हे मत किती यथार्थ आहे, हे यादवांच्या कथेचे परिशीलन केल्यानंतर लक्षात येते. “मनोव्यापारांना प्रकट करतांना त्यांना आकार व वळण देण्याची शक्ती भाषेत आहे.” १८ असे डॉ.र.बा.मंचरकर यांनी भाषेचे महत्व विशद केलेले आहे. आनंद यादव यांच्या कथा याचा प्रत्यय देणाऱ्या आहेत.

१९६० ते १९७५ च्या कालखंडात योगीराज वाघमारे, बाबुराव बागूल, वामन इंगळे, वामन होवाळ, डॉ.अमिताभ यासारख्या काही दलित लेखकांनीही ग्रामीण जीवनाचे वास्तवदर्शी चित्रण करणारी कथा लिहिली आहे. हे सर्वच कथाकार तसे दलित लेखक म्हणून ओळखले जातात. कारण त्यांची कथा ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारी असली तरी ती प्रामुख्याने दलित संवेदना, जीवन जाणवा जपणारी आहे. त्यांच्या कथेतून दलित समूहजीवनाचे चित्रण अभिव्यक्त होत असले तरी अंतिमतः तो ग्रामीण जीवनाचाच आविष्कार आहे. त्यामुळे त्यांच्याही दलित कथेतील ग्रामीणत्वाची दखल घेणे उचित ठरते.

योगीराज वाघमारे यांची कथा ग्रामव्यवस्थेतील दलित माणसांच्या जीवनातील होरपळीचे व उद्रेकाचे चित्रण करणारी आहे. बाबुराव बागुलांची कथाही ग्रामीण भागातल्या गावकुसाबाहेरील माणसांच्या दाहक व्यथा-वेदना मुखर करणारी आहे. वामन इंगळे, वामन होवाळांची कथा लक्षवेधी असली तरी तिच्यावरील योगीराज वाघमारेंच्या कथेचा प्रभाव लपून राहत नाही. अमिताभ यांची कथा मात्र अधिक प्रभावी आहे. दलितांना पारंपरिक ग्रामव्यवस्थेत तुच्छतेचे जीवन कसे जगावे लागते याचे वास्तवदर्शी चित्रण त्यांच्या कथेत येते. दे.शि.दुधलकर यांच्या कथेचाही येथेच उल्लेख करता येण्यासारखा आहे. त्यांच्याही कथेतील ग्रामीण जीवन वास्तवाचा वेध घेणारे आहे.

०७. १९७५ ते १९९० या कालखंडातील ग्रामीण कथा

१९७५ ते १९९० च्या कालखंडात ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या प्रभावाखाली अनेक जुने नवे कथाकार ग्रामीण कथालेखन करताना दिसतात. त्यात बुजुर्ग लेखक म्हणून आनंद यादव, रा.रं.बोराडे, भास्कर चंदनशिव, द.ता.भोसले, चंद्रकुमार नलगे, महादेव मोरे यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. या लेखकांचे ग्रामीण कथालेखन याही काळात बहराला आलेले आहे. या लेखकांच्या प्रभावाखाली सोपान हाळमकर (“सपन”), गणेश आवटे (“कागूद”), प्रभाकर हरकळ (“घालमेल”), सुरेश जाधव (“माती”), जगदीश कदम (“लिहण”), राम निकम, शंकर खंडू पाटील, किसन

चोपडे, बा.भ.पाटील, शंकर सखाराम, द.स. काकडे अशा तरुण कथाकारांनीही लक्षवेधी ग्रामीण कथालेखन केलेले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठवाडयातील ग्रामीण भागात ज्या सुधारणा येत आहेत त्याच्या परिणामाची चित्रे हाळमकरांची कथा रेखाटते. “कागूद” कार गणेश आवटे यांच्या कथेतूनही सधन शेतकरी व बेकायदा सावकारी करणाऱ्याकडून पिळल्या जाणाऱ्या गरीब शेतकरी व शेतमजुरांचे प्रभावी दर्शन घडते. “जगदीश कदम, सुरेश जाधव, राम निकम, प्रभाकर हरकळ, किसन चोपडे, शंकर सखाराम, सदानंद देशमुख इत्यादी कथाकारांच्या कथांमधून ग्रामीण श्रमजीवी माणसांच्या व्यथा वेदना प्रकट होत असलेल्या दिसतात.’१९ तथापि प्रस्तुत कालखंडातील नव्यानेच लिहिलेले झालेले कथाकार कमी अधिक प्रमाणात आपल्या कथेतून विशिष्ट असा परिसर किंवा तेथील माणसांची विशिष्ट व्यक्तिमत्त्वे प्रभावीपणे रेखाटू शकलेले नाहीत. तसेच त्यांच्या कथालेखनाचा ओघ वाहता असल्यामुळेही त्यांच्या कथांविषयी निश्चित विधान करता येत नाही.

१९७५ नंतरच्या कालखंडात ग्रामीण साहित्याची चळवळ भरभराटीस असताना देखील आनंद यादव (“उखडलेली झाडे”), रा.रं.बोराडे (“कडबा आणि कणस”) आणि भास्कर चंदनशिव (“अंगारमाती”) यांचा अपवाद वगळता नाव घेता येईल असा एखादा प्रभावी ग्रामीण कथाकार निर्माण झालेला दिसत नाही. तसेच ज्यांनी या कालखंडात ग्रामीण कथालेखन केले त्यांनीही ग्रामीण कथेच्या विकासात नवीन भर टाकलेली आहे अशी कथा दिसत नाही.

०८. १९९० ते २००० या कालखंडातील ग्रामीण कथा

१९९० नंतरचा कालखंड हा ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या दृष्टीने चळवळीत शिथिलता येऊ पाहणारा आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण कथेच्या दालनात लक्षणीय भर घालणारा देखील आहे. प्रस्तुत कालखंडात वासुदेव मुलाटे (“अबोधन”), मनोहर तल्हार (“कॅन्सल”-१९९४), नागनाथ कोत्तापल्ले, (“रक्त आणि पाऊस”), रवींद्र शोभणे (“दाहीदिशा”-१९९४), श्रीराम गुंदेकर (“उचल”), सदानंद देशमुख (“लचांड”, “उठावण” १९९४), बाबाराव मुसळे (“मोहरलेला चंद्र”), बाबा भांड (“कायापालट”, “सावली”), केशव पाटील (“छप्पर”), बालमोहन आदलिंगे (“अस्वस्थ”), भास्कर बडे (“चिकाळा”), संजय ठोकळ (“आभाळाचे हात”), प्रकाश मोगले (“कावस”-१९९९), उत्तम बावस्कर (“इस्कोट”-२०००), ग.पी.मनुरकर (“मेण्यातील चंद्रकोर”), प्रतिमा इंगोले (“हजारी बेलपान”, “अक्षदीचे दाणे”), ललिता गादगे (“दुःख आणि अश्रू”) अशा महत्वाच्या कथाकारांनी ग्रामीण कथालेखन केलेले आहेत.यातील बहुसंख्य कथाकार हे ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीतूनच पुढे आलेले असून त्यांच्या कथेला ग्रामीण वास्तवाचे अधिक चांगले आकलन आहे. ग्रामीण कथेला आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अधिक बळ देऊ पाहणारा हा कालखंड आहे.

खेडयातील समाजजीवनाचे वेशीच्या आतला आणि वेशीच्या बाहेरचा असे दोन अंगभूत घटक आहेत. वेशीच्या आतला म्हणजे ‘सवर्ण’ आणि बाहेरचा म्हणजे ‘दलित’ अशी ही पारंपरिक वर्णविभागणी आहे. वेशीबाहेरचा दलित समाज हा देखील ग्रामीण जीवनाचाच एक अविभाज्य बनलेला भाग आहे. तेव्हा त्याच्या वाटयाला येणारे दुःखभोग हे दलित म्हणून त्याचे स्वतःचे, त्याच्या समाजाचे असले तरी अंतिमतः ते ग्रामीण माणसाचेच दुःखभोग आहेत, याकडे प्रकाश मोगले यांनी “कावस” मधून लक्ष वेधले आहे. मोगले यांची कथा प्रत्ययकारी आहे. दशरथ चैरे यांनीही “गावकुसातली माणस” मधून ग्रामीण भागातले राजकारणी सत्तेसाठी आपल्याच माणसांना कसे भरडतात यावर प्रकाश टाकलेला आहे.

१९९० च्या दशकात ग्रामपातळीवरच्या सामाजिक सांस्कृतिक जीवनात अत्यंत आमूलाग्र परिवर्तन घडून आलेले दिसते. या बदलत्या वास्तवात एकमेकांच्या सहकार्याने सहजीवनाची असलेली मूळ ग्राम संस्कृतीची श्रृंखला नष्ट होऊन आपुलकी, परस्पर सहकार्य ही जी ग्रामीण माणसाची वैशिष्ट्ये होती ती नष्ट झाली. “दूधसंस्था, सहकारी साखर कारखाने, पाणी पुरवठ्याच्या योजना यामुळे ग्रामीण भागात श्रीमंती आली, पण माणुसकी हरवली अशी अवस्था निर्माण झाली” ३४ यात सामान्य ग्रामीण माणसाची जी गुदमर होते आहे, त्याकडे मात्र कुणाचेच लक्ष नाही. हे वास्तव प्रस्तुत कालखंडातील ग्रामीण कथेतून प्रभावीपणे व्यक्त होताना दिसते.

“या काळातील ग्रामीण कथा कल्पनेपेक्षा अधिक वास्तवाभिमुख व स्वानुभवाशी, प्रकृतीशी प्रामाणिक राहून लिहिली गेली आहे. काळाच्या ओघात जी संक्रमणे येत आहेत, त्यांचे स्वागत ही कथा करते, परंतु जे नष्ट होते आहे त्याचाही विचार करायला लावते. भूतकालीन प्रश्न, समस्या मांडण्यापेक्षा हे ग्रामीण कथाकार समकालीन वास्तवाला भिडू पाहतात. हे महत्वाचे आहे. तसेच ग्रामीण जीवनातला संघर्ष हा आता आपल्याच माणसांशी आहे, याची जाण येऊन ते त्यावर आघात करित आहेत. या सर्वच लेखकांना प्राप्त झालेले आत्मभानच जणू या संघर्षाला सामोरे जाण्यास सिध्द करित आहे... महाराष्ट्रातल्या सर्व भागातून आणि खेडयापातून राहणारे लेखक आपल्या भोवतीच्या समाज वास्तवाला साकार करित आहेत. किंबहुना ग्रामीण कथालेखन निर्मितीचे केंद्रच आता बदलले असून ते ग्रामीण भागात परिसरात निर्माण झाले आहे, ही ही स्वागताह अशीच घटना आहे.” २० अशी १९९० नंतरच्या ग्रामीण कथेची वैशिष्ट्ये डॉ.वासुदेव मुलाटे यांनी विस्ताराने नोंदविलेली आहेत. ती ग्रामीण कथेच्या स्थितीगती आणि वस्तुस्थितीवर प्रकाशझोत टाकणारी आहेत.

वासुदेव मुलाटे, नागनाथ कोत्तापल्ले, सदानंद देशमुख, बाबा भांड, बाबाराव मुसळे, प्रकाश मोगले या कथाकारांना बदलत्या ग्रामवास्तवातील ग्रामीण माणसांच्या प्रश्नाचे, त्यांच्या भावभावनांचे योग्य भान आहे. आशय आणि अभिव्यक्तीच्या अंगाने ग्रामीण कथेला अधिक प्रमाणात पुढे नेण्याचा प्रयत्न हे कथाकार करित आहेत. भास्कर बडे, प्रतिभा इंगोले, उत्तम बावस्कर यांचे कथालेखनही या दृष्टीने आश्वासक आहे.

०९. २००० नंतरची ग्रामीण कथा

२००० नंतरच्या कालखंडात सुहासकुमार बोबडे, विजयकुमार मिठे, सुधीर कदम, हिंमत पाटील, सचीन पाटील, आप्पासाहेब बुडके, तेजस चव्हाण, रवींद्र गुरव, संपत मोरे, रमजान मुल्ला, सुभाष खैरे, हंसराज जाधव, संदीप जगदाळे, संदीप नाझरे, ज्योतीराम फडतरे, बाबा परीट, रवींद्र कोकरे, मेनका धुमाळे, अनिता येलमटे सत्येंद्र कामत, उमेश माने, रमेश दिवटे, जयवंत आवटे, विठ्ठल सदांमते, विजय जावळे, उमेश मोहिते, रामदास केदार, मिलिंद जाधव, संदीप गवई, राजेंद्र गहाळ, सतीश तराळ, गेणू शिंदे, राजेंद्र वडमारे, राम वाघमारे, अशोक कोळी, शिवाजी मुंढे, विलास सिंदगीकर, प्रकाश खरात, विलास अंभोरे यासारखे कितीतरी तरुण व ताज्या दमाचे कथाकार या कालखंडात उत्साहाने ग्रामीण कथालेखन करताना दिसत आहेत.

२००० नंतरचे एकूणच ग्रामीण जीवन एका धगधगणाऱ्या असंतोषाच्या ज्वालामुखीच्या उद्रेकावर उभे आहे. ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषदा, विधानसभा, लोकसभा, सहकारी पतसंस्था, खरेदी विक्री संघ, दूधसंस्था, साखर कारखाने, शिक्षणसंस्था या सामाजिक सांस्कृतिक अभिसरण करणाऱ्या, गोरगरिबांना अर्थपुरवठा करणाऱ्या संस्था न राहता राजकारणाच्या अड्डा बनलेल्या आहेत. राजकीय पक्षांची संख्या बांडगुळांसारखी वाढली आहे. धर्म, जात यावर आधारित या राजकीय पक्षांनी समाजात दुफळी निर्माण करण्याचे प्रयत्न नेटाने सुरु ठेवलेले आहेत. त्यात त्यांचा राजकीय स्वार्थ दडलेला आहे. त्या स्वार्थात सर्वसामान्य माणसांची दुभंगलेल्या अश्वत्थाम्यासारखी अवस्था झाली आहे. ग्रामीण भागातही गटबाजी, झुंडशाही, सरंजामशाही, सामंतशाही, घराणेशाहीची प्रवृत्ती वाढलेली असून खून, बलात्कार,

अन्याय, अत्याचार यांनी कळस गाठला आहे. गावागावात वाळू तस्कर, लॅडमाफियांच्या टोळ्या राजरोस धुडगूस घालीत आहेत. बलात्कारासारख्या संवदेनशील विषयाचे राजकारण करण्याइतपत समाजाची मानसिकता बोथट बनत चालली आहे. आरक्षणासाठी मराठा समाजाचे मूकक्रांती मोर्चे निघत आहेत. त्याला संविधान बचावाची ढाल पुढे करून बहुजन प्रतिमोर्चे काढीत आहेत. त्यात पुन्हा दलित, आदिवासी, ओबीसी आणि मुस्लिमांच्या जातीनिहाय मोर्चाची भर पडत आहे. सोशल मिडीयासारखे प्रभावी अस्त्र ग्रामीण तरुणांच्या हाताशी आलेले आहे. त्याच्या अतिरेकी वापरामुळे ग्रामीण जीवन अंतर्बाह्य ढवळून निघत आहे. अॅट्रासिटी, आरक्षण, राखीव जागा यामुळे जातीजातीमधील संघर्ष अधिक उग्र स्वरूप धारण करीत आहे. या सर्व गदारोळात सामान्य माणसाचा आवाज दडपला जात आहे. त्यांची दखल घेण्याइतपत त्याला कोणी वाली उरला नाही अशी परिस्थिती ग्रामीण भागात निर्माण झालेली आहे.

ग्रामीण संस्कृतीवर नागर संस्कृतीचे आक्रमण झाल्यामुळे ग्रामीण माणसांच्या जीवन जाणिवाही बदलत चालल्या आहेत. बलुतेदारी तर इतिहास जमा झालीच आहे, पण छोटेमोठे ग्रामीण उद्योगही मोडकळीस निघालेले आहेत. कोरडवाहू शेतीचे प्रश्न बिकट बनले आहेत. वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे शेतकरी आत्महत्या करतो आहे. शेतीसाठी पाणी नाहीच, पण पिण्यासाठी मिळणाऱ्या घोटभर पाण्यासाठी सुध्दा मारामार सुरु झालेली आहे. शेतीचे बदललेले स्वरूप, उत्पन्नाची अनिश्चितता, शिक्षण घेऊनही बेकारी वाटायला आलेल्या तरुणांची अवस्था, स्वार्थासाठी सहकार आणि राजकारण यांचा गैरवापर, आर्थिक घोट्याळे, भ्रष्टाचार अशा अनेक समस्या निर्माण होत आहेत.

खेडयातील या सर्व बदलाचा, समस्यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत कालखंडातील ग्रामीण कथाकार करीत आहेत. या कथाकारांचे कथालेखन कसदार, दर्जेदार व उत्कृष्ट आहे असे नाही. मात्र पण त्याला कथारूप देण्याचा त्यांचा प्रयत्न प्रामाणिक आहे. त्यांच्या ग्रामीण अनुभूतीचा नवा आविश्कार निश्चितच लक्षवेधी आहे.

संदर्भग्रंथ

०१. मुलाटे वासुदेव: "ग्रामीण साहित्य: चिंतन आणि चर्चा", स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, दु.आ.२०१०,पृ.०८
०२. मुलाटे वासुदेव: "ग्रामीण कथा: स्वरूप आणि विकास", स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००५ (दु.आ.), पृ.20
०३. मुलाटे वासुदेव: "ग्रामीण साहित्य: चिंतन आणि चर्चा", उनि. पृ. ११
०४. तत्रैव, पृ. ११
०५. तत्रैव, पृ. २०
०६. कुलकर्णी गो.ग. "बी.रघुनाथ यांच्या साहित्यकृतींचा चिकित्सक अभ्यास" (अप्रकाशित प्रबंध), डॉ.बा.आं. म.विद्यापीठ, औरंगाबाद,१९७८.
०७. मुलाटे वासुदेव: "ग्रामीण साहित्य: चिंतन आणि चर्चा", उनि.पृ.२२
०८. मुलाटे वासुदेव: तत्रैव,पृ.१३
०९. मुलाटे वासुदेव: "ग्रामीण कथा: स्वरूप आणि विकास", उनि पृ.५४
- १० तत्रैव, पृ. ३२
११. तत्रैव, पृ. ३६
१२. मांडे प्रभाकर: "भाषा: अंतःसूत्र आणि व्यवहार" (संपा.पानसे मु.ग.)म.सा.प.पुणे.१९६९, पृ.९७
१३. मुलाटे वासुदेव: "ग्रामीण साहित्य: चिंतन आणि चर्चा" उनि. पृ.३९
- १४ तत्रैव, पृ. ४१
१५. यादव आनंद: "ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि समस्या", मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९७९, पृ.२०
१६. यादव आनंद: "खळाळ", एक मुलाखत मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९६७. पृ. ११७
१७. हातकणंगलेकर म.द.: "महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका", ग्रामीण साहित्य विशेषांक, जुलै-डिसेंबर १९८०, पृ.५३.
१८. मंचरकर र.बा.: "भाषाशास्त्र विचार" युनिव्हर्सल, कोल्हापूर, १९७५ पृ.५५
१९. तत्रैव, पृ. १०६
२०. तत्रैव, पृ. ३३९

